

ДОНИШГОҶИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ЗАБОНҶОИ ХОРИҶИИ
ТОҶИКИСТОН БА НОМИ СОТИМ УЛУҶЗОДА

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 891.550

ТКБ: 83.3 Тоҷ

М – 65

МИРАҶМАДЗОДА МУНАВВАРШОҶ МИРАҶМАД

**ВИЖАГИҶОИ ҶОЯВӢ ВА УСЛУБИИ РУҶУӢҶОИ
ЛИРИКӢ ДАР АДАБИӢТИ БАДЕӢ
(дар мисоли осори устод АйнӢ)**

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) - доктор аз рӯи
ихтисоси **6D020500** - Филология (6D02501 - Адабиёти тоҷик)

Роҳбари илмӣ:

номзади илмҳои филологӣ

Абдураҳимов Бахтиёр Абдураҳимович

Душанбе – 2025

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....4-6

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ.....7-13

БОБИ I. МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ СУХАНИ

МУАЛЛИФ ВА РУЧУИ ЛИРИКӢ ДАР

АДАБИЁТИ БАДЕӢ14-69

- 1.1. Сухани муаллиф – воситаи асосии инъикоси симо,
мавқеъ ва муносибати нависанда14-27
- 1.2. Шаклҳои хоси сухани муаллиф (ручуи лирикӣ, шарҳ, поварақ,
эпиграф, пролог, эпилог, эссе, монолог) ва
вазифаҳои онҳо27-56
- 1.3. Нақш ва вазифаҳои рӯчуи лирикӣ56-69

БОБИ II. ТАСВИРИ РУҲИЯИ ИНСОН ВА ҲАДАФҲОИ

ҒОЯВИИ АСАР ДАР РУЧУИ ЛИРИКӢ..... 70-120

- 2.1. Шакл, сабки ниғориш, забон ва тарзи баёни
ручуҳои лирикӣ.....70-87
- 2.2. Рӯчуи психологӣ ва нидо – баёнгарии эҳсосот ва руҳияи
муаллиф ва қаҳрамонҳои асар дар мисоли осори устод
Айнӣ.....87-106
- 2.3. Ҳадафи рӯчуи лирикӣ дар назми эпикӣ.....106-120

БОБИ III. МАҚОМ ВА АҲАММИЯТИ РУЧУӢҲОИ

ПУБЛИТСИСТИӢ ТАЪРИХӢ ДАР АДАБИЁТИ

БАДЕӢ 121-170

- 3.1. Тасвири ҳаёти сиёсӣ ва ҷомеа дар рӯчуҳои публицистиӢ
таърихӣ.....121-135
- 3.2. Заминаҳои ташаккули сухани муаллиф дар осори

публицистӣ ва бадеии устод Айни.....	136-151
3.3. Вазифаҳои ғоявию иҷтимоии рӯчуъҳои публицистӣ дар	
повести «Одина»-и устод Айни	151-170
ХУЛОСА.....	171-174
ТАВСИЯҶО ДАР МАВРИДИ ИСТИФОДАИ АМАЛИИ	
НАТИҶАҶОИ ТАҲҚИҚ	175
РӯЙҲАТИ АДАБИЁТ.....	176-192

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Адабиёти бадеӣ бо роҳу усулҳои беҳтарин, гуворотарин ва муассиртарин ба руҳияи инсон таъсир расонида, дар тарбияи ахлоқӣ, равонӣ, ватандӯстӣ, инсонӣ ва зебоишиносии шаҳрвандон саҳми намоён мегузорад. Яке аз роҳҳои таъсиррасонӣ тавассути сухани муаллиф амалӣ мегардад. Намуди маъмултарини сухани муаллиф рӯчуи лирикӣ мебошад, ки ба эҳсоси руҳияи хонанда, нахуст, тавассути рангубори бадеӣ, шеърӣ баланд, сухани ҳасос ва дувум, ба роҳи таълими сиёсӣ, таърихӣ ва публицистӣ таъсири самарабахш мерасонад. Рӯчуи лирикӣ яке аз воситаҳои асосии чунин таъсиррасонӣ ба эҳсосоти хонанда буда, дар асари бадеӣ ифодакунандаи эҳсосот, руҳия ва мақсаду мароми нависанда ва қаҳрамонони асар ба ҳисоб меравад.

Мутаассифона, мавзуи мазкур дар адабиётшиносии тоҷик мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст. Адабиётшиносони рус низ мавқеъ ва вазифаҳои рӯчуи лириро дар насли бадеӣ зиёд таҳлил накарда, бештар ба таҳлили мавқеъ, вазифаҳои рӯчуи лирикӣ дар назми эпикӣ машғул шудаанд. Аз ин рӯ, дар таҳқиқи мазкур ба масъалаҳои назариявии истилоҳоти “сухани муаллиф” ва “рӯчуи лирикӣ” дар насли бадеӣ таваччуҳӣ бештар равона шуда, андешаҳои мутахассисон дар бораи онҳо, ҷойгоҳи истифодаи сухани муаллиф дар асари бадеӣ, шаклҳои ҳоси сухани муаллиф чун рӯчуи лирикӣ, шарҳ, поварақ, эпиграф, пролог, эпилог, эссе, монолог ва вазифаҳои онҳо, рӯчуи лирикӣ чун падидаи ҳоси ҳунарий, сохторӣ ва поэтикӣ дар адабиёти бадеӣ маълумот дода хоҳад шуд. Дар таҳқиқ мулоҳизаву ҳулосаҳои баровардашуда бо мисолҳои аёнӣ аз адабиёти тоҷик, пеш аз ҳама осори устод Айнӣ ва адабиёти ҷаҳон собит карда хоҳад шуд. Масъалаҳои шакл, сабки нигориш, забон ва тарзи баёни рӯчуҳои лирикӣ, рӯчуи лирикӣ дар назми эпикӣ, ҷой ва аҳаммияти рӯчуҳои публицистӣ таърихӣ дар адабиёти бадеӣ, аз ҷумла дар осори устод Айнӣ, заминаҳои пайдоиш ва ташаккули чунин намуди сухани муаллиф дар осори публицистӣ бадеии устод Айнӣ, аз ҷумла дар повести «Одина» ба таври

муфассал, бо муқоисаи чунин рӯчуҳо дар асарҳои нависандагон ва шоирони классик ва имрӯзаи тоҷик, адибони ҷаҳон таҳқиқ карда мешаванд. Дар рӯчуҳои лирикӣ, пеш аз ҳама ҳадафи асосии муаллифи асар, мақсаду маром, хоҳиш, дарди дили нависанда, вазъи иҷтимоӣ ва сиёсии замон, макон ва замоне, ки ҳодисаҳои асар ба он пайвандӣ доранд, инъикос меёбад. Дар рӯчуи лирикӣ эҳсоси муаллиф ё қаҳрамон, ҳамчунин, факту далелҳо ва санадҳои таърихӣ иҷтимоӣ иқтисодӣ оварда мешаванд. Аз ин рӯ, туфайли рӯчуҳои лирикӣ ба даст овардани арзёбии дурусти мақсад ва ғояи асари бадеӣ аҳаммияти омӯзиши мавзӯи мазкурро дар адабиётшиносӣ саривақтӣ ва муҳим мегардонад. Ҳамчунин, азбаски дар рӯчуҳои лирикӣ воқеаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии даври муайян аз тарафи нависанда арзёбӣ карда мешаванд, ин аҳаммияти сиёсӣ, иҷтимоӣ асарро афзун карда, ба баланд бардоштани ҳисси ватандӯстӣ ва ҳештаншиносии хонанда таъсири муфид мерасонад. Бо мақсади ба даст овардани натиҷаи ниҳой дар мавриди омӯзиши сухани муаллиф ва рӯчуи лирикӣ дар таҳқиқот асосан аз асарҳои бадеӣ ва публицистии устод Айнӣ истифода бурда хоҳад шуд.

Дарҷаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Бояд қайд кард, ки дар мавзӯи «Рӯчуи лирикӣ дар асари бадеӣ» дар адабиётшиносии тоҷик таҳқиқи мукамалле анҷом дода нашудааст. Доир ба мавзӯи мазкур баъзе ишораҳои назариявӣ дар асарҳои адабиётшиносӣ мавҷуданд. Аз ҷумла, Т. Зеҳнӣ дар китобаш «Санъати сухан» дар фасли «Рӯчуи лирикӣ» онро чун санъати сухан ба таври мухтасар шарҳ дода, як мисол аз назми эпикӣ овардааст [13, с. 102], ки ба андешаи мо барои равшану пурра ошкор гаштани масъала басанда нест. Дар асари аввалини назарияи адабиётшиносии даврони Шуравии тоҷик «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» бошад, ба рӯчуи лирикӣ чунин таъриф дода шудааст: «Аз тасвири воқеаҳои асар бозистода, фикру мулоҳиза ва ҳиссиёту ҳаяҷони худро баён кардани нависанда рӯчуи лирикӣ номида мешавад» [27, 93]. Боиси қайд аст, ки дар ҷанде таҳқиқҳои муҳаққиқ ва мунаққид С. Табаров ҷиҳатҳои амалии рӯчуи лирикӣ ҳамчун ҷузъи муҳими адабиёти бадеӣ мавриди назар қарор дода шуда, аз ҷумла, мавсуф рӯчуро “аз хатти умумии

сюжет” ва “қисми таркибии асар” чудо шуморидааст [24, с. 23], ки ба назарияи адабиётшиносони рус дар ин маврид мувофиқ аст. Муҳаққиқи тоҷик А.Саъдуллоев сухани муаллифро *ремарк* номидааст: «Шарҳи муаллиф (ремарка) ду вазифа дорад... Дар мавриди аввал сухани қаҳрамон ғаёлол буда, муаллиф ҷо-ҷо, барои рӯшанӣ андохтан ба воқеа ё самтбахшии иштирокчиёни воқеа лӯқма мепартояд. Дар мавриди дигар, қаҳрамони рӯйдод худ ноқили ботаанни гуфтор аст ва гоҳ-гоҳе, гӯё аз ягон равзана сухане ба он илова мекунад» [21, с. 60]. Яъне ба қавли муаллиф, дар чунин порчаҳои асар мавқеи муаллиф ба воқеаҳо ҷойи намоёнро ишғол мекунад. Ҳамин тавр, таҳқиқи рӯҷуи лирикӣ ҳамчун яке аз мавзӯҳои муҳимми адабиётшиносӣ танҳо дар даврони шӯравӣ дар илми тоҷик шурӯъ шуда бошад ҳам, ин кор ба дараҷаи кофӣ таҳқиқ нагардидааст. Маҳз ба ин сабаб дар таҳқиқи мо ба хусусиятҳои миллии ин намуди санъати сухан ҷойи асосӣ муқаррар гаштааст.

Дар таҳқиқи зер мо ҳангоми омӯзиши масъалаи рӯҷуи лирикӣ бештари мисолҳоро аз очеркҳои публицистӣ ва асарҳои бадеии устод Айнӣ чун “Одина”, “Ғулӯмон”, “Дохунда”, “Ятим”, “Ёддоштҳо” ва ғайра ба кор гирифтаем.

Омӯзиши рӯҷуҳои лирикӣ дар адабиётшиносии рус ва ҷаҳон ба таври васеъ ба роҳ монда шудааст. Рӯҷуи лирикӣ чун намуди асосии сухани муаллиф дар адабиётшиносии рус зиёд таҳқиқ гардида, масъалаҳои назарии он бо мисолҳои амалӣ дар як қатор намунаҳои адабиёти бадеӣ, пеш аз ҳама, назми эпикӣ ҳаллу фасл карда шудаанд. Аммо дар адабиётшиносии рус низ мавқеъ ва вазифаҳои рӯҷуи лирикӣ дар насри бадеӣ зиёд таҳлил нагардидааст.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқи диссертатсионӣ дар заминаи барномаи корҳои илмӣ - таҳқиқотии кафедраи назария ва таърихи адабиёти факултети филология ва рӯзноманигории Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода ва дурнамои он иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади таълифи диссертатсияи мазкур муайян кардани вазифа ва намудҳои рӯчуҳои лирикӣ дар асари бадеӣ, аҳаммияти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва бадеии онҳо дар инъикоси ҳаёти ҷомеа, ба воситаи тарбияи ахлоқии шаҳрвандон дар руҳияи ватандӯстӣ, инсондӯстӣ, ҳифзи муҳити зист ва эҳтироми ҳамдигару худшиносии миллӣ дар мисоли асарҳои бадеӣ ва публицистии устод Айнӣ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ: Бо дарназардошти баррасии мавзӯи мазкур, ки дар адабиётшиносии тоҷик то ҳол баррасии ҷурра нагардидааст, ҳалли вазифаҳои зерин ба миён гузошта шуд:

- шарҳи назариявии сухани муаллиф дар адабиётшиносии рус ва ҷаҳон;
- муайян кардани намудҳои гуногуни сухани муаллиф дар адабиёти бадеӣ (руҷуи лирикӣ, шарҳ, поварақ, эпиграф, пролог, эпилог, эссе, монолог ва ғайра) ва вазифаҳои онҳо;
- вазифаҳои рӯҷуи лирикӣ ҳамчун падидаи хоси ҳунарӣ, сохторӣ ва поэтикӣ дар адабиёти бадеӣ;
- заминаҳои пайдоиши сухани муаллиф ва рӯҷуи лирикӣ дар осори бадеии устод Айнӣ;
- муайян намудани намудҳои рӯҷуи лирикӣ аз рӯйи сабк, забону услуб ва вазифаҳои он;
- вазифаи рӯҷуи лирикӣ ҳамчун баёнгари руҳия ва эҳсосоти муаллиф ва қаҳрамонҳои асар;
- муайян намудани аҳаммияти бадеӣ ва сиёсӣ таърихии рӯчуҳои лириқии таърихию публицистӣ дар мисоли осори устод Айнӣ ва нависандагони дигар;
- тасвири ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоию таърихӣ дар рӯчуҳои лириқии публицистӣ;
- вазифаи рӯҷуи лирикӣ дар назми эпикӣ;
- муайян намудани аҳаммияти сиёсӣ иҷтимоии рӯчуҳои публицистӣ

дар повести “Одина” - и устод Айнӣ.

Объекти таҳқиқ. Объекти таҳқиқи сухани муаллиф ва рӯчуи лирикӣ дар адабиёти имрӯзаи тоҷик, дар мисоли асарҳои бадеӣ ва публицистии устод Айнӣ мебошад. Ҳамчунин, асарҳои бадеии нависандагони дигари тоҷик, рус ва хориҷӣ, пеш аз ҳама, асарҳои насрӣ ва эпикӣ мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифтаанд. Дар қори мазкур ба таври муқоиса аз теъдоди зиёди асарҳои бадеӣ истифода шудааст, ки барои ҳалли масъалаи мазкур ёрӣ расондааст.

Предмети таҳқиқ. Предмети таҳқиқ рӯчуи лирикӣ ҳамчун як намуди сухани муаллиф мебошад. Истифодаи сухани муаллиф ва рӯчуи лирикӣ дар асарҳои публицистӣ ва бадеии устод Айнӣ ва нависандагони дигари тоҷик, ҳамчунин дар адабиёти шифоҳӣ ва назми эпикӣ, вижагиҳо ва намудҳои он, муқоисаи онҳо бо адабиёти хориҷа аз ҷумлаи субъекти таҳқиқ ба ҳисоб мераванд.

Асосҳои назариявии таҳқиқ. Дар диссертатсия аз дастовардҳои илмӣ ва таҷрибаи адабиётшиносони ватанию хориҷӣ вобаста ба мавзӯ истифода шудааст. Ба сифати асосҳои назарии таҳқиқ қорҳои илмии муҳаққиқон С. Айнӣ, Е. Э. Бертелс, Р. Ҳодизода, А. Афсаҳзод, А. Зарринқӯб, Т. Зеҳнӣ, С. Табаров, М. Шакурӣ, А. Маниёзов, А. Саъдуллоев, А. Кучарзода, А. Набиев, Л. Тимофеев, И. Брагинский, Р. Ваҳҳобзода ва дигарон мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Таҳқиқоти назариявӣ ва амалии муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷии гузаштаю имрӯза дар бораи махсусиятҳои сухани муаллиф ва рӯчуи лирикӣ, навъ сабки ниғориш, забон ва тарзи баёни рӯчуҳои лирикӣ, аҳаммияти рӯчуҳои публицистии таърихӣ ҳамчун манобеи илмӣ истифода шуданд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Дар диссертатсия усули муқоисавӣ ҷойи асосиро ишғол мекунад, зеро ҳангоми ба таври қиёс овардани порчаҳои сухани муаллиф дар асарҳои бадеӣ ва публицистӣ, вазифаҳои онҳо дар намудҳои гуногуни асарҳои насрӣ ва назми эпикӣ, адабиёти халқҳои гуногун, муқоисаи забон ва сабки офариниши рӯчуи лирикӣ бо қисматҳои боқимондаи асар, муқоисаи рӯчуҳои шаклҳои гуногун мавқеъ ва аҳаммияти онҳо дар асари бадеӣ бештар аён мегардад. Андешаҳои донишмандони соҳаи адабиётшиносӣ

дар бораи вазифа, намудҳо ва махсусиятҳои рӯчуҳои лирикӣ гуногун буда, ба кадри имкон ва дастрас бо мисолҳо дар таҳқиқ ҷой дода мешаванд. Ҳамчунин, методи таҳлилӣ ва забоншиносӣ ба қор рафтааст, зеро сохти ҳоси ифодаву калимаҳо ва аҳаммияти бадеии рӯчуҳо аз қисматҳои дигари асари насрӣ ва назми эпикӣ фарқи куллӣ дорад.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Дар таҳқиқот барои ба даст овардани маълумоти назарӣ аз таҳқиқотҳои адабиётшиносони рус ва хориҷа, матолиби шабакаи Интернет, асарҳои назариявии классикони тоҷик, адабиётшиносии навини тоҷик истифода шуда, ҷиҳати амалии қор бо мисол ва муқоиса аз асарҳои адабиёти классикӣ ва шифоҳии тоҷик, адабиёти навини тоҷик, пеш аз ҳама, асарҳои публицистӣ ва бадеии устодон Садриддин Айнӣ, Абулқосим Лоҳутӣ, Мирзо Турсунзода, Ҷалол Иқромӣ, Урун Кӯҳзод, ҳамчунин, асарҳои бадеии адибони машҳури рус ва халқҳои дигар барои собит сохтани андеша ва натиҷаҳои қор мавриди истифода қарор гирифтанд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот. Азбаски мавзӯи мазкур дар адабиётшиносии тоҷик бори аввал ба таҳқиқи васеъ фаро гирифта шудааст, навоари таҳқиқоти мазкур аз он иборат аст, ки мавзӯи мазкур бо нигоҳи нав ва тоза мавриди баррасии дақиқ қарор гирифтааст. Ҳамчунин, таҳқиқоти мазкур имконият медиҳад ба қимати асари бадеӣ баҳои ҳаққонӣ дода, аҳаммияти иҷтимоӣ ва бадеии он равшан баён карда шавад.

Нуқтаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

Ҷиҳатҳои асосие, ки барои ҳимоя пешниҳод мегарданд, аз инҳо иборатанд:

1. Вазъи омӯзиш ва таҳқиқи масъалаи сухани муаллиф ва рӯчуи лирикӣ дар адабиётшиносии тоҷик, рус ва ҷаҳон. Мавзӯи сухани муаллиф ва рӯчуи лирикӣ дар адабиётшиносии ҷаҳонӣ, аз ҷумла, дар адабиётшиносии рус ва тоҷик, ба таври кофӣ ва ҳамаҷониба таҳқиқ нашудааст. Дар адабиётшиносии рус, паҷуҳишгарон асосан ба таҳлили рӯчуи лирикӣ дар назми эпикӣ тавачҷуҳ зоҳир карда, насри бадеиро камтар мавриди таҳқиқ

карор додаанд. Дар адабиётшиносии тоҷик бошад, таҳқиқоти назариявӣ ва амалӣ дар ин самт ангуштшуморанд. Баъзе муҳаққиқон, ба монанди Т. Зехнӣ дар китоби «Санъати сухан» ва С. Табаров дар асарҳои пажӯҳишии худ ба рӯи лирикӣ ишора кардаанд. Аммо таҳлили амиқ ва муфассали ин унсур бадеӣ дар адабиётшиносии тоҷик ба назар намерасад. Аз ин рӯ, омӯзиши ҳамаҷониба ва амиқтари сухани муаллиф ва рӯи лирикӣ барои фаҳмиши самтҳо, вазифаҳо ва имкониятҳои ин унсур дар асарҳои бадеӣ аҳаммияти назаррас дорад.

2. Шакл, намуд, забон ва сабки баёни рӯи лирикӣ ва сохтори онҳо.

Рӯи лирикӣ яке аз унсурҳои муҳими сухани муаллиф буда, дорои шаклҳо ва намудҳои гуногун мебошад. Ҳар яке аз ин шаклҳо бо тарзи баён, вазифа ва сохтори худ фарқ мекунад. Аз шаклҳои маъмули он метавон нидо, шарҳ, поварақ, эпитафия, пролог, эпилог, эссе ва монологро ном бурд, ки дар дохил ё берун аз матн ҷой гирифта, ба композитсияи асар пайвастигии муайян мебахшанд. Ҳар яке аз ин шаклҳо ба хонанда барои дарк ва эҳсоси амиқи ғоя ва ҳадафҳои муаллиф мусоидат мекунад. Забон ва сабки баёни рӯи лирикӣ вобаста ба мазмун ва вазифаи онҳо шаклҳои гуногун мегиранд. Дар рӯи лирикӣ публицистӣ забон хашмгин, пурбарангез ва пуршиноқ буда, бо истифода аз фразеологияи таъсирбахш баён мегардад. Баръакс, дар рӯи лирикӣ забон мулоҳизакорона, ботинӣ ва самимӣ аст. Ин гуногуншаклии забон ва сабки баёни лирикӣ имконият медиҳад, ки асарро аз ҷиҳати эҳсосӣ ва маънавӣ ганӣ гардонад ва робитаи хонанда бо муаллифро тақвият диҳад.

3. Вазифаҳо ва аҳаммияти рӯи лирикӣ дар адабиёти бадеӣ.

Рӯи лирикӣ дар асарҳои бадеӣ вазифаҳои муҳиму гуногунҷабҳаеро иҷро менамояд. Аз ҷумла, он барои ифодаи эҳсосот, афкор ва мавқеи муаллиф хидмат карда, ғояи асосии асарро таъкид мекунад. Муаллиф тавассути рӯи лирикӣ метавонад андеша ва эҳсосоти шахсии худро ба хонанда расонад ва робитаи мустақими маънавӣ барқарор созад. Дар баробари ин, рӯи лирикӣ унсурҳои муҳими таркибии асар ба ҳисоб рафта, барои пурмазмуну таъсирбахш кардани воқеаҳо ва таҳкими ғояҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ахлоқии он хизмат

мекунад. Дар адабиёти тоҷик, махсусан дар осори устод Айнӣ, Лоҳутӣ ва Турсунзода, рӯчуи лирикӣ барои тавзеҳи вазъи иҷтимоиву сиёсӣ, баёни эҳсосоти ватандӯстӣ ва ахлоқӣ нақши калидӣ мебозад. Дар муқоиса бо адабиёти рус, ки бештар ба таҳлили воқеият ва рӯйдодҳо таъҷиб мекунад, адабиёти тоҷик рӯчуи лирикиро бо ҳиссиёт ва зебоии баён ҳамроҳ менамояд.

4. Намудҳои рӯчуи лирикӣ ва ифодаи ҳадафу ғояи муаллиф дар осори устод Айнӣ. Дар адабиёти тоҷик, бахусус дар осори устод Садриддин Айнӣ, рӯчуи лирикӣ ҳамчун яке аз унсурҳои муҳими суҳбати муаллиф истифода шудааст. Намудҳои маъмули он – рӯчуи психологӣ дуовоза ва рӯчуи публицистӣ таърихӣ – дар асарҳои муаллиф мавқеи марказӣ доранд. Рӯчуи психологӣ дуовоза муносибати ботинии муаллиф ва қаҳрамонро нишон дода, ба хонанда имкон медиҳад, ки вазъи равонии қаҳрамон ва нуқтаи назари муаллифро амиқ эҳсос намояд. Рӯчуи публицистӣ таърихӣ бошад, барои тавзеҳи воқеаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ даврони таърихӣ хидмат мекунад ва муносибати муаллифро ба ин воқеаҳо ифода менамояд. Дар осорҳои чун «Одина», «Ғуломон», «Дохунда», «Ятим», «Марги судхӯр» ва «Ёддоштҳо» Айнӣ бо истифодаи рӯчуи лирикӣ ғояҳо ва ҳадафҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ахлоқӣ худро ба таври муассир инъикос намудааст. Тавассути ин шакл, муаллиф ҷаҳонбинии худро ба хонанда мерасонад ва заминаҳои фикрии ӯро барои дарки воқеаҳои таърихӣ ва иҷтимоӣ фароҳам месозад.

Аҳамияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Дар таҳқиқот асосан аз сарчашмаҳои адабиётшиносӣ ва танқиди адабии рус, адабиётшиносии классикӣ ва имрӯзаи тоҷик дар асоси асарҳои назарии онҳо, ҳамчунин аз матолиби дастраси шабакаҳои электронӣ истифода шудааст. Барои шиносӣ ва арзёбии намудҳои асосии рӯчуҳои лирикӣ ва вазифаҳои онҳо намунаҳо аз адабиёти тоҷик мавриди муқоиса қарор дода шуданд. Таҳқиқи намунаҳои рӯчуҳои лирикӣ дар асарҳои бадеии нависандагони тоҷик, пеш аз ҳама устод Айнӣ ва дар ин асос муайян кардани аҳамияти бадеӣ, сиёсӣ, ғоявӣ ва иҷтимоӣ осори нависандагон аҳамияти амалии корро нишон медиҳад. Ҷамъабаст ва натиҷаҳо, ки зимни таҳқиқи масъалаҳои рӯчуи лирикӣ ба даст

омадаанд, дар назарияи адабиётшиносии тоҷик метавонад мавриди истифода қарор гирад ва барои таълифи асарҳои назарӣ дар ин маврид истифода шаванд.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Мавзуи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ ва муҳтавои он ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020501 – Адабиёти тоҷик) мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Муаллиф дар заминаи баррасии сарчашмаҳои таҳқиқӣ вижагиҳои ғоявӣ ва услубии рӯчуи лирикӣ дар адабиёти бадеиро дар мисоли осори устод Садриддин Айнӣ мавриди пажӯҳиши ҷудоғона қарор додааст. Гузоришу маърузаҳои илмии муҳаққиқ дар маҳфилу конференсияҳо, ҳамчунин, диссертатсияи манзуршуда ва мақолаҳои нашршудаи ӯ саҳми шахсии муаллифро собит месозанд.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Қисматҳои асосии диссертатсия дар конференсияи байналмилалии «Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ дар замони муосир» (Душанбе, 2022), конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ - назариявии «Таҳқиқоти педагогӣ: мушкилот ва дурнамои он дар замони муосир» (Душанбе, 2023) ва конференсияи илмӣ-амалии байналмилалии «Шоҳномаи Абулқосим Фирдавсӣ ва хуввияти миллӣ» (Душанбе, 2024) муаррифӣ ва дар шакли маъруза баён шудаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи назария ва таърихи адабиёти факултети филология ва рӯзноманигории Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода дар таърихи 20.01.2025, суратмаҷлиси №6/1 муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Фаслҳо ва бобҳои алоҳидаи кори таҳқиқӣ дар шакли мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои илмии Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ ва маводи конференсияҳои ҷумҳуриявӣю байналмилалӣ ба таъб расида,

теъдоди умумии онҳо 8 адад, аз ҷумла, 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшвандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, тавсифи умумии таҳқиқ, 3 боб, 9 фасл, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ, рӯйхати адабиёти истифодашуда ва нашри таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия аз 192 саҳифаи ҷопи компютерӣ иборат мебошад.

БОБИ I

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ СУХАНИ МУАЛЛИФ ВА РУҶУИ ЛИРИКӢ ДАР АДАБИӢТИ БАДЕӢ

1.1. Сухани муаллиф – воситаи асосии инъикоси симо, мавқеъ ва муносибати нависанда

Дар адабиёти бадеӣ, махсусан, дар осори мансур ва манзуми эпикӣ ҷузъҳои алоҳидаи композитсионие мавҷуданд, ки ба таври илова ба асар дохил шуда, асосан, андеша, ғоя ва ҳадафи муаллифро ифода мекунад. Муҳимтарини онро *сухани муаллиф* меноманд. Дар мавриди сухани муаллиф дар адабиётшиносии тоҷик таҳқиқоти алоҳида ё ҳатто, умумӣ анҷом дода нашуда бошад ҳам, дар адабиётшиносии хориҷа он яке аз ҷузъҳои асосии композитсияи асар муфассал омӯхта шуда, ҳамчун усули асосии таъсиррасонӣ ба руҳия ва афкори хонанда дар асари бадеӣ мебошад. Махсусияти сухани муаллиф аз он иборат аст, ки бевосита ба хонанда нигаронида мешавад. Он ҳадафи асосии асарро ифода мекунад.

Сухани муаллиф дар адабиёти бадеӣ ба шаклҳои гуногун ифода мешавад:

1. Яке аз шаклҳои назаррас ва осони қобили шиносӣ тавассути калимаҳои ҷудоғона ё таркибҳои феълӣ, феълҳо ва ибора, ифодаҳои кӯтоҳ баён шудани сухани муаллиф дар ҷумлаҳои мураккаб мебошад. Дар чунин ҳолат вазифаи сухани муаллифро феълҳои махсус иҷро мекунад. Нақл ё сюжети асар маҳз тавассути ин феълҳо баён мешаванд: а) феълҳои махсусе, ки аз забони муаллиф баён шудаанд, монанди «гуфтаанд, пурсидаанд, овардаанд, тасдиқ кардаанд, мегӯянд, буд набуд»... Чунончи, дар асари мондагори шифоҳии «Самаки айёр» бисёр ҳикоятҳо бо феъли “чунин гӯяд” шуруъ мешаванд: «*Чунин гӯяд* чамъкунандаи ин китоб Фаромарз, ки чун умрам ба бисту панҷ сол бирасид...» [35, с. 13]. Дар ин ҷо “чунин гӯяд” сухани муаллиф буда, “чамъкунандаи ин китоб Фаромарз, ки чун умрам ба бисту панҷ сол

бирасид...», нақл аст; б) алоқаманд кардани сухани муаллиф бо сюжети асар бо ёрии феълҳои таркибию ҷумлҳои таъкидии феълӣ, аз қабилӣ «илова бояд кард, хулоса бояд кард, чамъбаст намуд, шуруъ намуд, дар омади гап, бояд гуфт, чунин гӯяд...». Мисол: «Мо омадем ба ҳадиси Хуршедшоҳ. *Чунин гӯяд муаллифи ахбор*, ки...» [35, с. 188].

Дар ин ҷо сухани муаллиф – «Мо омадем ба ҳадиси Хуршедшоҳ» бо ёрии феълӣ пайвастанандаи “*Чунин гӯяд муаллифи ахбор*” ба сюжети асар алоқаманд шудааст; в) ҳамчун сухани муаллиф истифода шудани таркибҳои феълӣ зерине, ки мақсади нутқро равшан мекунад: «хоҳиш кардан, фармудан, тасдиқ кардан, ризо шудан, эзоҳ додан...»; г) ҳамчун сухани муаллиф ба қор рафтани ибораҳои исмдоре, ки аз рӯйи аҳаммият ва ташаккул ба феъл наздиканд, монанди «бо савол мурочиат кард, ҷавоб дод, ишора шуд, фарёд кард, овоз ба гӯш расид, пичиррос зад...», ки аксар вақт баъди нутқ меоянд; д) сухани муаллиф ҳамчун ишора ба сабаби пайдоиши нутқ: «фикре ба сараш зад, андеша кард, ки...»; е) сухани муаллиф бо феълҳои ифодакунандаи ҳаракат, ишора, мимика: «давид, хез зад, сар чунбонд, китф чунбонд, даст афшонд, лабу лунҷ чунбонд...»; ё) сухани муаллиф ҳамчун ифодакунандаи эҳсос, ҳолати ботинӣ гӯянда: «хурсанд шуд, хафа шуд, ҳайрон гашт, ба ҳарос афтид, ба ханда даромад, гирист, оҳ кашид»; ж) ниҳоят, исму феъле, ки муносибати муаллифро ба касе ё амале ифода мекунад. Мисоли равшани чунин шакл ин сухани муаллиф (устод Айнӣ) аст, ки нафрати ўро ба персонаж ифода кардааст: “*Косалеси бой*, пас аз он ки ба ман як нигоҳи истеҳзоомезе кард... гуфт”. [7, с. 474]. Ибораҳои “*Косалеси бой*”, “*нигоҳи истеҳзоомез*” сухани муаллиф буда, бевосита, бефарқ набудани муаллифро ба образи офаридааш нишон медиҳад. Дар ин маврид як калима ё ифода муносибати муаллифро ба рафти воқеаҳо ё персонажи асар ифода мекунад, мисоли дигар аз романи “*Восеъ*”-и С. Улуғзода: “*Ҳофизи солхӯрда*, лекин ҳоло бардаму бақувват – *ёдаш бахайр*, аз ин савол худро гум накард, балки вазнину ором чунин ҷавоб дод” [40, с. 281]. Дар ин ҷо “*ёдаш бахайр*” гуфтани муаллиф муносибати ўро ба қаҳрамонаш равшан ифода кардааст.

Баробари ин, бисёр вақт сухани муаллиф бе нутқи айнаннақлшуда маънӣ надорад, яъне исботи худро пайдо намекунад. Чунин нутқро дар адабиётшиносӣ *нутқи бевосита* (аз лотинии *oratio recta*) ба маънои шинохтан ва арзёбӣ кардан меноманд. Дар “Луғати истилоҳоти забоншиносӣ” нутқи бевосита чунин шарҳ ёфтааст: «Нутқи бевосита ҳарфест, ки аз забони шахсе ба ишораи сухани муаллиф меояд. Нутқи бевосита як ё чанд ҷумлаи алоҳида буда, баъди сухани муаллиф, дар аввал ё охири он меояд» [148, с. 64]. Ҳамчун нутқи бевосита аз осори қадимтарини таърихи тоҷик – «Авасто», чунин мисол овардан мумкин аст, ки онро Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар асари «Чехраҳои мондагор»-и хеш истифода бурдаанд: «Ҳамаи китобҳои «Авасто», аз ҷумла, «Виспарад», бо суханони зер хатм мешавад: «Роҳ якест ва он роҳ роҳи ростист, ҳамаи дигар роҳҳо бераҳа аст» [185, с. 53].

Дар ин ҷо агар ҷумлаи аввал сухани муаллиф - Сарвари давлат бошад, ҷумлаи дувум, ки дар дохили ноҳунак омадааст – «Роҳ якест ва он роҳ роҳи ростист, ҳамаи дигар роҳҳо бераҳа аст», нутқи бевосита ба ҳисоб меравад. Мисолҳои ба ин монандро аз адабиёти муосир ҳам овардан мумкин аст: “Дар ин бора фикр карда мебинем, хайр то дидан, саломат бошед, – гӯён Назарбой асп ронда рафт” [5, с. 172]. Дар ин ҷумлаи мураккаб “гӯён Назарбой асп ронда рафт” сухани муаллиф – Айнӣ буда, қисмати аввал – “Дар ин бора фикр карда мебинем, хайр то дидан, саломат бошед” нутқи бевосита ба ҳисоб меравад. Аз ҷиҳати сохтор нутқи бевосита аз ҷумлаҳои сода, мураккаб, пурра, нопурра, яктаркиба ва дутаркиба иборат мебошанд.

Сухани муаллиф на танҳо мавҷудияти ҳарфи бегонаро ишора мекунад, балки муносибати муаллифро ба ҳодисаҳо нишон медиҳад.

Ҳангоми таҳлил ва таҳқиқи асари бадеӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки сухани муаллиф дар ҷумлаҳои мураккаб дар ҷойҳои зерин меояд:

а) Пеш аз нутқи бевосита: «*Худованди ҳадис ва ровии қисса ва муаллифи ахбор чунин гӯяд, ки чун Қатур ва Қатрон ва Сайлам ва Меҳрони вазир аз банд бичастанд ва аз дараи Бугрой эшонро бибурданд, Хуршедшоҳ нома фармуд ба*

шоҳ Фағфур ва дар нома ёд кард, ки: «Эй шоҳ, ин чойгоҳ ҳалф бисёр аст ва Меҳрони вазир, ки шоҳ ӯро ба мо фиристод, то моро мадад бошад, ғадр кард...» [35, с. 189]. Дар ин ҷумлаи мураккаб сухани муаллиф (бо хатти мавҷнок) дар аввал омадааст, ҷумлаи охир нутқи бевосита мебошад;

б) Метавонад аз паси нутқи бевосита ояд: “Бача, дастархону чой биёр! – *гуфта ба маҳрами худ фармуд*” [4, с. 111]. Ҷумлаи аввал нутқи бевосита буда, дувум – бо хатти мавҷнок, сухани муаллиф аст;

в) Сухани муаллиф дар шакли як калима ё як ҷумла дар дохили нутқи бевосита омада метавонад: «Эй лоло Солеҳ, магар осӣ шудӣ ё магар маро намешиносӣ? – *Гуфт*: – Манам бародари Хуршедшоҳ, омадам то Маҳпариро ба вай бирасонам» [35, с. 204]. Дар ин мисол феъли “гуфт” сухани муаллиф буда, ҷумлаҳои боқимонда, ки аз ду тарафи сухани муаллиф омадаанд, нутқи бевосита мебошанд;

з) Сухани муаллиф метавонад дар дохили нутқи бевоситаи персонаж ояд: “– *Ғамро ба дилат нагир, – боз шавҳарашро ба тасаллӣ додан даромад зани меҳрубон. Баъд “мангитҳо”-ро дуои бад кард*: – Худо ба сарашон сиёҳӣ бирезад! Илоҳо, орзуҳошон дар дилашон монаду дилашон дар тангӣ!” [40, с. 20]. Дар ин ҷо ҷумлаи “*Ғамро ба дилат нагир, – боз шавҳарашро ба тасаллӣ додан даромад зани меҳрубон. Баъд “мангитҳо”-ро дуои бад кард*:” сухани муаллиф буда, дар байни нутқи бевосита омадааст;

д) Баъзан сухани муаллиф дар чанд ҷойи ҷумлаи мураккаби нутқи бевосита меояд, ки ҳадафаш муайян кардани муносибати муаллиф ба чанд нуктаи нутқи бевоситаи баёнкардаи персонаж мебошад: “– Не-е, – *гуфт пешхизмат мад кашида бо оҳанге, ки маро ба ин ғалатфаҳмиҳоям таъна мезада бошад*. – Як созанда ин қадар шаъну шавкат ва зебу зиннатро аз кучо меёфт? – *гӯён ӯ оҳанги таънаомези худро шарҳ дода равшантар кард*” [7, с. 473]. Дар ин ҷумлаи нисбатан дароз “гуфт пешхизмат мад кашида бо оҳанге, ки маро ба ин ғалатфаҳмиҳоям таъна мезада бошад..., гӯён ӯ оҳанги таънаомези худро шарҳ дода равшантар кард” сухани муаллиф ба ҳисоб мераванд;

е) Дар байни ҷумла омадани сухани муаллиф: “Ман, ана, ҳамин воқеаро ба ёди ӯ оварда гуфтам: Он ресмонҳо ва симҳо, ки аз трубаҳои сафолени шумо хеле сахттар буданд (*мо дар он вақтҳо худҳоморо одамони калони боназокат фарз карда, аз “ту-ту” гуфта ба якдигар хитоб кардан, ба “шумо-шумо” гуфтан гузашта будем*), ба тазиқи панҷ сатил об, ки аз зери чоҳи панҷгазӣ то даҳонаш боло шуда буд, тоб наоварда, канда пош хӯрда буданд, ба тазиқи оби калоне, ки бо он таъмин кардани шаҳрро дар назар доред, он трубаҳо чӣ гуна тоб меоварданд?!” [7, с. 455]. Дар ин ҷумлаи мураккаб (*мо дар он вақтҳо худҳоморо одамони калони боназокат фарз карда, аз “ту-ту” гуфта ба якдигар хитоб кардан, ба “шумо-шумо” гуфтан гузашта будем*), ки дар дохили қавси камонӣ омадааст, сухани муаллиф мебошад, ки дар шакли ручуи лирикист.

Илова ба ин, шаклҳои дигари ҷойивазкунии сухани муаллиф ва нутқи бевосита мавҷуданд, ки аз ҳунари офарандагии муаллиф вобаста аст. Сухани муаллиф на танҳо далели гуфтори каси бегонро бо шарҳи ба кӣ тааллуқ доштани он муайян мекунад, балки баъзан ба кӣ ишора шудани нутқро низ мефаҳмонад: «*Ҳомони вазир нома навишт ба шоҳ Фағфур ва аҳволи лашкару ҳазиммат шудани душман ва аҳволи қалъаи Шоҳак бистадану Маҳпарӣ бурдан; пас гуфт: «Агар тавонад моро ба улуфа мадад медиҳад, ки мо ба Мочин меравем»* [35, с. 205]. Ҷумлаи мураккаби аввал сухани муаллиф буда, ба кӣ равона шудани нутқи бевоситаро шарҳ додааст. Чунин ҳолат дар романи “Восеъ” - и С. Улуғзода ҳам мушоҳида мешавад: “*Ҷавоби Мирзоакрамбой ба суоли баъдинаи ӯ: “Чаро ба таъқиб ва боздошти Восеъ сарбозони худат, саркардаат Давлат-қаровулбегиرو набаровардӣ?” – ҷавоби бек ба ин савол фикри Остонақулро дар бораи вусъати шуриш тасдиқ карданд*” [40, с. 252]. Дар ин ҷумлаи мураккаб сухани муаллиф дар аввалу охири матн омадааст.

Тартиби ҷудо кардани сухани муаллиф аз нутқи бевосита дар матни асари бадеӣ бо аломатҳои китобатии вергул, қавсайн, дунуқта, мӯлнуқта ва ғайра дар қоидаҳои ҷорӣ имлоӣ забон нишон дода шудааст. Ногуфта намонад, ки қоидаҳои имло дар мавриди ҷойи сухани муаллиф ва нутқи бевосита дар

забонҳои гуногун аз ҳам фарқ мекунад. Масъалаҳои забони асар, услуб, аломатҳои китобатӣ, ки ба илми забоншиносӣ дохиланд, бо дарназардошти мазмуни асар дар доираи адабиётшиносӣ мавриди пажӯҳиши мо қарор гирифтаанд. Ин нуқтаро адабиётшиноси рус А. Бушмин низ таъкид кардааст: «Мазмун ва шакли асар аз ҳам чудо мавҷуд буда наметавонанд» [83, с. 24]. Азбаски сухани муаллиф ва рӯҷуи лирикӣ ба шакл ва мазмуни асари бадеӣ алоқамандии бевосита доранд, ҳангоми омӯзиши онҳо аз ҷиҳатҳои луғавиашон сарфи назар кардан имкон надорад.

2. Шакли маъмули дигари сухани муаллиф дар асари бадеӣ дар дохили матни асосӣ ва тасвир омадани шарҳу баёни муаллиф дар бораи ягон воқеа, шахс ё ишора ба китобу маъхазӣ дигар мебошад. Чунин сухани муаллиф, маъмулан, дар даруни қавси камонӣ ё баъзан бе он меояд. Таҳқиқоти мо нишон дод, ки дар асарҳои бадеӣ ва публитсистии устод Айнӣ чунин навъи порчаҳои сухани муаллиф бештар ба назар мерасанд. Умуман, дар осори устод Айнӣ, хоҳ бадеӣ бошад, хоҳ публитсистӣ шаклҳои гуногуни сухани муаллиф хеле зиёд ҳастанд. Яъне дар асарҳои устод Айнӣ хонанда ҳузур доштани муаллифро равшан эҳсос мекунад. Ин хусусияти осори устод Айнӣ мавзӯи алоҳидаи таҳқиқ буда метавонад. Ҳамин тавр, ин усул дар повести “Ятим”, ки асари сюжетноки нақлӣ ба ҳисоб меравад, ба қор рафта, муаллиф дар ҷойе ба хонанда чунин мурочиат кардааст: «Хонандагони мо бошанд, ба шунидани саргузаштҳои Қурбон ва падари ӯ ҳавас доранд ва мо бошем, бо баён кардани он воқеаҳо, ба қаноат кунонидани ҳавас ва шавқи хонандагони худ кӯшиш мекунем» [6, с. 308]. Чи тавре мушоҳида кардед, ҷумлаи мазкур ба сюжет дахл надошта, нависанда бевосита ба хонанда мурочиат карда, нияти хешро дар бораи идома додани саргузашти Қурбон ном персонаж баён намудааст. Дар порчаи зер, ки аз “Ёддоштҳо” мебошад, низ устод Айнӣ аз рафти нақл, ки дар бораи марги модар ва ғазалҳои ҷуфтронҳо иборат буд, ба эҳсос омада, ба масъалаи дигар рӯҷуъ ё гардиш карда, ба хонанда чунин мурочиат намудааст: “Ин порча як марсияест, ки аҳволи онвақтаи худро баъд аз шаст сол ба қалам оварда ба модари худ бахшидам. Агар ин мусибатнома аз ҳад зиёд андӯховар

баромада, хонандагони мухтарамро нохушнуд кунад, маъзарат мепурсам ва маро, ки маҷбурияти фарзандии худро, қисман бошад ҳам, адо кардан хостам, умедворам, ки бубахшанд” [7, с. 117]. Дар ин порчаи рӯчуъ нависанда аз хонанда пӯзиш хостааст. Ҳолати мазкур дар романи «Восеъ»-и Сотим Улуғзода ҳам мушоҳида мешавад. Нависанда баъди нақли воқеаҳои ҳаяҷонангез ва фоҷиаи қаҳрамони асар дар ҷумлаи охир ба таври эпилог, ки дар ин маврид минбаъд хоҳем ҳарф зад, овардааст: “Баъди ҳафтоду панҷ соли шуриши Восеъ, дар соли 1961, нависандаи ин сатрҳо гузораш ба Дараи Мухтор афтада буд, дид, ки чувозкунда дар ҷойи чувозхонаи собиқи Восеъ барҷо истодааст. Ҳамватанони ӯ ба болои кунда шипанге сохтаанд, то ки аз барфу борон зарар набинад” [40, с. 357]. Ин чанд ҷумла ба сюжети асар дахл надошта, бевосита сухани муаллиф аст, ки ба хонанда нигаронида шудааст.

Бисёр вақт сухани муаллифро дар асарҳои устод Айнӣ дар шакли луқма, як ё чанд ҷумлаи ташреҳӣ дар даруни қавсайн мебинем. Ин ҳолат дар очерк ва мақолаҳои публицистии устод ҳам мушоҳида мешаванд. Дар очерки публицистии “Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро” (1918) омадааст, ки вақте соли 1908 дар Бухоро мактаби усули савтия кушода шуд, дар он маорифпарвари тотор Исмоилбек Ғаспаронӣ низ ҳузур дошт; он ҷо аҳли маҷлис пешниҳод карданд, ки номи мактаб ба шарафи меҳмон «Исмоилия» гузошта шавад, аммо Исмоилбек пешниҳод мекунад, ки ба номи падари амири собиқ «Музаффария» гузошта шавад. Дар ҳамин ҷо муаллиф – устод Айнӣ, дар мавриди баёни ақидаҳои персонажҳо бетараф истода натавониста, дар даруни қавсайн бо оҳанги истеҳзо ва киноя навиштааст: «*(ҳайф, ки бача ба сафар, номаи Музаффар шуд)*» [10, с. 20]. Дар ин ҷо ҷумлаи дар қавсайн омадаи “*ҳайф, ки бача ба сафар, номаи Музаффар шуд*” сухани муаллиф мебошад. Ҳамчунин, вақте ки аз камбудии қозикалон Бадриддин сухан мегӯяд, бетараф истода натавониста, чунин як луқма мепартояд, ки барои фарқ кардан аз рафти сюжет дар дохили қавсайн омадааст: “Дар ҷоху мансаб ҷунон ҳарис буд, ки ҳама чизро, ҳатто, номусу шарафи инсонияти худро (*агар бошад*)

дар роҳи ҳусули ин матлаб фидо мекард” [10, с. 37]; луқмаи “(агар бошад)” дар ин чо сухани муаллиф аст.

Дар “Ёддоштҳо” – и устод Айнӣ дар тавсифи яке аз қаҳрамонҳояш, ки ба ӯ назари нек дорад, чанд ҳарф гуфта, бо ин қаноатманд нагашта, аз худ ҳулосаи зерин баровардааст: “Албатта, ӯ дарсеро, ки мегуфт, намедонист, аммо ба надонистани худ иқрор мекард ва монанди баъзе муллоҷарошонӣ чоҳил дар чаҳли мураккаб наафтада буд (Надонистани худро надонистан чаҳли мураккаб аст.)” [7, с. 331]. Ин чо ҷумлаи дар қавсайн омадаи “(Надонистани худро надонистан чаҳли мураккаб аст)” сухани муаллиф аст, ки мулоҳизаи нависандаро дар бораи масъалаи зикршуда ифода кардааст.

Чӣ тавре зикр шуд, баъзан сухани муаллиф бе қавсайн бевосита аз паси нақл омаданаш мумкин аст. Дар ин ҳолат он танҳо аз рӯйи маънӣ муайян карда мешавад. Чунончи, Сотим Улуғзода баъди тасвири характери Восеъ, ки ба хуб анҷом гирифтани кораш бовар мекард, аз худ чунин мулоҳизае дар як ҷумла баён кардааст: “Ҳарчи набошад ҳам, ӯ мусулмон буд, ба мавҳумот эътиқоде дошт” [40, с. 41]. Ин чо муаллиф баъзе рафтору кирдори қаҳрамонашро шарҳу эзоҳ дода, бо ин ӯро тарафдорӣ кардааст.

Вазифа ва аҳаммияти чунин луқмаҳо, ё ручуъҳои хурдро мо дар фасли алоҳида, ки ба ручуи лирикӣ бахшида шудааст, мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод. Онҳо яке аз намудҳои сухани муаллиф буда, устод Айнӣ дар ҳама асарҳояш фаровон истифода бурдааст. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ҳам дар асарҳои публицистӣ ва ҳам дар бадеии устод Айнӣ робитаи муаллиф бо хонанда хеле зич ба роҳ монда шудааст. Аслан, чунин ба назар мерасад, ки дар асари бадеӣ ба хонанда мурочиат кардани муаллиф шарт нест. Асарҳои бадеии сершумореро медонем, ки дар онҳо муаллифонашон танҳо ба нақли сюжет машғул шуда, ба хонанда, умуман эътибор намедиҳанд, ба вай мурочиат намекунанд, дар натиҷа ширкати муаллиф дар асар, образи ӯ тамоман ба назар намерасад. Аммо Садриддин Айнӣ дар асарҳояш бе мурочиат ба хонанда ва бе изҳори афкори андешаву эҳсоси худ қор карда наметавонад. Ҳамин тавр, гуфтан мумкин аст, ки сухани муаллиф асарро қолибу рангин ва писанди

истеъмолкунанда мегардонад. Дар баъзе асарҳои бадеӣ ба порчаҳои нисбатан калони сухани муаллиф вохӯрдан мумкин аст, ки онҳо ҳикоя ё мақолаи алоҳидаро ба хотир меоранд.

Устод Айнӣ, ҳамин тавр дар очерки зикршуда баъди рӯй додани ходисаҳои мудҳиш бо айби уламои мансабдор ва муллоёни пешдаргирон ба онҳо чунин муроҷиат кардааст: “Эй муллоёне, ки лофи шариатмадорӣ мезанед! Эй муллоёне, ки ба даъвои диндорӣ ба обрӯву ҳаёти чанд нафар таарруз мекунед!..” [10, с. 195]. Ҳамчунин, баъди нақли басташавии мактабҳои усули нав дар соли 1909 дар дохили қавсайн дар шакли нидо чунин ручуи лирикӣ омадааст: “(Ох, ба чӣ рӯз омад аҳволи Бухоро!.. Ин кор дар ҳеч ҳукумати қуффор нест. Ин аст аҳволи таассуфовари ҳукумати Бухоро! Ин аст манбаи илми шариат будани Бухоро!..). [10, с. 73].

Дар чунин порчаҳо муносибати муаллиф ба воқеаҳои рӯйдода, одамон равшан баён шудааст. Ҳарчанд аксарияти асарҳои устод Айнӣ аз забони худ нақл мешаванд, аммо порчаҳои сухани муаллиф ва ручуҳои бо сабку услуби худ фарқ карда меистанд. Аз ҷумла, муаллиф камбудихои муллоҳои мутаассиби Бухороро номбар карда истода, аз тариқи ручуи лирикӣ чунин нидо пешниҳод кардааст: “Зиҳӣ сафолат! Зиҳӣ хиҷолат! Аз ин зиёдатар бадбахтӣ ба миллате мутасаввар нест” [10, 45].

Вақте мактабҳои маҳаллии усули нав баста мешаванд ва ҳукумат барои кушодани мактабҳои нав ба забони русӣ иҷозат доданӣ мешавад, боз сухани муаллиф омадааст: “Дараҷаи таассуб ва инодро бингаред! Ба мактаби милливу динии мусулмонӣ розӣ намешаванд ва мехоҳанд, ки дар бадали он макотиби аҷнабӣ барпо шавад ва дар чанд сол ҳиссиёти миллия ва диния тамом аз по дарояд” [10, с. 128].

Дар асарҳои бадеии устод Айнӣ низ суханони муаллиф равшан ба назар мерасанд. Дар қиссаи «Марги судхӯр» устод Айнӣ борҳо ба ин усул рӯй овардааст. Аз ҷумла, дар бораи усули кори худ як ҷумла гуфтааст: «Ман, ки табиатан кунҷков воқеъ шудаам» [6, с. 17]; ё ин ки: «дар оянда роҳи омӯхтани аҳволи ин одами аҷиб, ки диққати табиати кунҷкови маро ба тарафи худ

кашида буд, ба ман кушода мегардид». Ё ин ки: «Ман он вақтҳо як ғичдувонии бисёр аҳмақ будам, як корро дар роҳи ошноӣ накардан ё карда натавонистани як ғичдувониरो барои ҳамаи ғичдувониҳо ор медонистам» [6, с. 70]. Чунин чумлаҳо дар дохили матн бошанд ҳам, аз сюжети асар чудо буда, танҳо муносибат, эҳсосот, баҳои муаллифро ба ин ё он амал, ҳодиса, қаҳрамон муайян кардаанд, ки сухани муаллиф номида мешаванд.

Дар повести «Ятим» ҳодисаи ба мардикорӣ фиристодани аҳолии фақири Қаротегину Ҳисор аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ дили устод Айниро ба дард оварда, баъди нақли муфассали он чунин ручӯъ кардааст: “Ба ҳар ҳол дар навиштани ин аҳвол тоқати ман тоқ мешавад, ларза дар аъсобам афтада, куввати қалам рондан намононад. Намедонам, ки фақир, фавқулода, рақикулқалб афтадаам ё дили дигарон аз сангу оҳан аст?” [6, с. 80-81].

Маълум мешавад, ки муаллиф ба ҳодисаи нақлшуда бетараф нест. Ё ҳодисаи нохуши бо қаҳрамон рӯйдода дар муҳочирати меҳнатии солҳои охир муаллифи романи имрӯзаро ба баёни чунин мулоҳиза оварда, ки ин низ сухани муаллиф аст: “Дар сарзамини бегона ҳеч чиз талхтар ва дардноктар аз хиёнати як ҳамватан нест” [36, с. 40].

Дар ҳамон повести “Ятим” баъди баёни нақле дар бораи заводи пиллаи шаҳри Марғелон устод Айнӣ дар даруни қавсӣ иқроӣ шудааст, ки дар вақташ ин қиссаро шунида бовар накарда буд, ҳоло бошад: “(Ман он вақт ҳикояи Мулло Раҳматро бовар накарда будам. Лекин дар соли 1912 худам дар Марғелон дар ҳамон заводи пилла, ки Мулло Раҳмат ҳикоя карда буд, монанди ҳамин як воқеаро дидам, баъд аз он суханони Мулло Раҳматро бовар кардам ва дар вақти таҳрир камбудӣҳои ҳикояи ӯро бо чизҳои, ки худам дида будам, пурра кардам)”.

Ҳадафи ин шарҳи дар дохили қавсӣ овардаи муаллиф аз он иборат аст, ки танҳо нақли сюжети ҳикояро басанда надониста, ба хонанда муносибати худ ба он тавзеҳ додааст. Вазифаи порчаҳои сухани муаллиф аз ҳамин иборат аст.

Чунин услуб дар нависанда Ҷалол Иқромӣ, ки шогирди Айнӣ аст, низ мушоҳида мешавад. Мавсуф дар дафтари хотираҳои хеш баъди ба ҳафтдадани бехтарин намоёндагони халқ чунин нидо баровардааст: «Чӣ қабр, чӣ зулм ва чӣ хиёнат ба халқи тоҷик! Бехтарин одамон, бехтарин санъаткорон, бехтарин олимони онро гирифтанд, нест карданд, куштанд! Лаънат ба он давр! Лаънат ба мӯзалесони Сталини золим!» [23, с. 101]. Воқеан, сабку услуби мазкур, ки аз забони муаллиф мебошад, танҳо хоси асарҳои тарҷумаиҳолӣ мебошанд. Аз ин рӯ, дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ ва “Он чӣ аз сар гузашт...”-и Ҷ. Иқромӣ зиёд ба мушоҳида мерасанд.

Ҳолати мазкур дар адабиёти бадеии ҳама халқҳо мушоҳида мешавад. Чунин суханони муаллиф саршор ҳамеша аз дарди дил ва эҳсосоти муаллиф мебошанд. Дар онҳо таҷрибаи зиндагӣ, тавачҷух ё нафрати нависанда ба қаҳрамонони асар ё каси дигари бегона инъикос меёбад. Дар натиҷа муносибати мусбат ё манфии хонанда ба қаҳрамон ё персонаж ба вучуд омада, мустаҳкам мегардад. Аз ҷумла, нависандаи бузурги рус Н.Гогол дар чунин порча кӯшидааст, нафрати хонандаро ба ашхоси бад бедор намояд: «То чӣ андоза одамон ба чунин пастигарӣ, майдакорӣ роҳ медиҳанд?! Оё одам тағйир меёбад? Ин рост бошад? Бале, одам ҳар гуна шуда метавонидааст!» [13, с. 432]. Хуллас, рӯзи лирикӣ новобаста ба ҳаҷм дар асари бадеӣ назари шахсии нависандаро ба воқеот, қаҳрамонҳои асар ифода мекунад.

3. Ниҳоят, сухани муаллиф дар поварақҳо, қисмати шарҳу тавзеҳоти китоб низ омада метавонад. Мазмуни чунин поварақҳо, нахуст, ба шарҳҳои дар дохили қавсайн ва матн омада монанд буда, масъалаи мавриди назарро дар дохили матн аз ягон ҷиҳат шарҳ медиҳад. Масалан, дар “Ёддоштҳо” нависанда ҳангоми нақли қиссаи Шукур ном деҳқоне, ки ба дасти Хидир-ҳинду афтадааст, лозим доништа, ки сабаби лақаби “ҳинду” гирифтани он одамро шарҳ диҳад, бинобар ин, дар зерварақ овардааст: “Дар Бухоро судхорони бисёр ноинсофро ба ҳиндуҳои судхӯр монанд карда, ба номи онҳо калимаи “ҳинду”-ро илова менамуданд” [7, с. 308]. Ҳамчунин, дар чунин поварақ як калимаи шеър (“Қарбало”) чунин шарҳ дода шудааст: “Шоир дар ин мисраъ калимаи

“Карбало”-ро ба ду маънӣ кор мефармояд, ки дар маънии якум ишора ба дашти Карбало буда, дар маънии дуюм “ин кар балои дигар аст” хонда мешавад” [7, с. 281]. Ҳамчунин, калима, истилоҳҳо, номи макон ва ғайра низ дар поварақҳо шарҳ дода мешаванд, ки барои васеъ намудани доираи фаҳмиш ва ҷаҳонбинии хонанда муҳим арзёбӣ мегарданд: “Яктаҳкурта – асосан яктаҳ (ҷомаи беастар) буда, ба даруни вай монанди гиребони курта як гиребон илова мекарданд...” [7, с. 339]. Улуғзода низ дар асарҳояш аз усули мазкур - шарҳҳои поварақӣ зиёд истифода намудааст, чунончи, аз нутқи персонажҳо калимаҳои лаҳҷавии истифодашударо дар поварақ шарҳ дода: “Саракҳоро таҳловӣ кунӣ, бомаззатар мешуд”; дар поварақ таҳловӣ шарҳ ёфтааст: “Яъне тағиаловӣ, дар хокистари гарм пухтан” [40, с. 35].

Мисолҳои зиёде мавҷуданд, ки шиноснома, офарандаи образ, симои нависанда будани сухани муаллифро нишон медиҳанд. Тавассути сухани муаллиф фаҳмиш, эҳсос, ҷаҳонбинӣ, назари ӯ арзёбӣ мегардад. Ин аст, ки муҳаққиқон вақтҳои охир ба он порчаҳои асари бадеӣ, ки сухани муаллиф доранд, бештар диққат медиҳанд, яъне «таваҷҷуҳи адабиётшиносон ба фардияти эҷодии нависанда зухуроти маъмулӣ гаштааст» [83, с. 24].

Ҳамин тавр, дар адабиётшиносии тоҷик порчаҳои дорои сухани муаллифро бисёр вақт аз нуқтаи назари масъалаҳои дигари назариявии илмҳои адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ таҳқиқ мекунанд, ҳол он ки ин порчаҳо дар асл сухани муаллиф буда, вазифа ва аҳаммияти онҳо бояд ҳамчун ҷузъи алоҳидаи асари бадеӣ ва яке аз санъатҳои сухан омӯхта шаванд.

Дар порчаҳое, ки сухани муаллиф доранд, чӣ тавре ки мушоҳида шуд, нависанда ба рафтори қаҳрамон аз ягон ҷиҳат баҳо медиҳад ва назари хешро баён месозад. Чунончи, порчаи зер дар романи Урҳон Памук аз рафти сюжет чудо буда, мурочиати нависанда ба хонанда равона шуда, дар он усули корашро дар болои асараш шарҳ додааст: «Хонандагони зақӣ шояд пай бурданд, ки ба Покиза-султон ва доктор Нурӣ тавачҷуҳи махсус дорам» [33, с. 706]. Яъне муаллиф аз ҳад зиёд дар бораи як қаҳрамон истода мондан ё ба ӯ

таваҷҷуҳи хоса зоҳир кардани худро пай бурда, ба хонанда сабаби инро шарҳ медихад ё узр мепурсад.

Муаллифони асари бадеӣ ба ин усул зиёд рӯй меоранд. Баъзан ба сифати қору эҷоди худ ҳам баҳо медиҳанд: «Ашъори навиштаамро аз назар мегузаронам, то бидонам, ки то чӣ андоза ба чоп омодаанд. Уф-уф-уф! Чӣ қадар майдагапӣ, нодаркорӣ, хушкӣ!.. Магар чунин лирика эҳсоси одамро бедор карда метавонад, чун баҳр ба чӯш меорад? Хат мезанам ва пайи ҳам ба оташ мепартоям» [25, с. 9]. Дар ин ҷо муаллиф ба ҳусну қубҳи навиштаи худ баҳо додааст ва гӯё барои ҷуброни он аз хонанда узр пурсидааст. Баъзан нависанда дар охири асар аз худ иловае ворид месозад, ки дар он сабаби навиштани асарро шарҳ додааст. Чунончи, Расул Ғамзатов дар охири “Доғистони ман” оварда: «Ин китоб дар маҳаллаҳои гуногун: ҳам дар авули Сада, ҳам дар Москва, ҳам дар Махачқалъа, ҳам дар Дилиҷон ва бисёр шаҳрҳои дигар иншо гардидааст. Вақти оғозашро ёд надорам. Санаи анҷомаш – 25-уми сентябри соли 1970 аст. Вассалом валкалом» [14, с. 357].

Бояд гуфт, ки сухани муаллиф аз тарафи муҳаққиқони тоҷик қариб қор карда нашуда бошад ҳам, баъзан дар асоси таҳқиқотҳои адабиётшиносони рус ба ин масъала рӯй оварда, истилоҳҳои онҳоро ба қор бурдаанд. Чунончи, муҳаққиқи тоҷик А.Саъдуллоев сухани муаллифро *ремарк* номидааст: «Шарҳи муаллиф (ремарка) ду вазифа дорад... Дар мавриди аввал сухани қаҳрамон ғазол буда, муаллиф ҷо-ҷо, барои рӯшани андохтан ба воқеа ё самтбахшии иштирокчиёни воқеа лутқам мепартояд. Дар мавриди дигар, қаҳрамони рӯйдод худ ноқили ботааннии гуфтор аст ва гоҳ-гоҳе, гӯё аз ягон равзана сухане ба он илова мекунад» [147, с. 60]. Яъне ба қавли муаллиф, дар чунин порчаҳои асар мавқеи муаллиф ба воқеаҳо ҷойи намоёнро ишғол мекунад. Ин порчаҳо роҳнамо ба дунёи таҳтони асар мебошанд. Зеро «тасвири ашъ ва ифодаи муносибати муаллиф ба ашъи тасвир ба ҳам алоқаманданд. Маҳз ин алоқамандӣ, омезиши лаҳзаҳои воқеӣ ва субъективӣ адабиётро ба аслиҳаи ҷамъияти дарки эстетикӣ ва тарбия табдил додааст» [83, с. 316]. Аз мисолҳои мавриди назар дида мешавад, ки сухани муаллиф,

ноқил, гӯянда, ки аз нақл ва сюжет чудо мебошад, низ дар асари бадеӣ чойи намоёнро ишғол карда, дорои аҳаммияти тарбиявӣ мебошад. Ҳамин тавр, сухани муаллиф дар ҳаҷмҳои гуногун (як калима, ибора ё ҷумла дар дохили ҷумлаҳои мураккаб, чанд ҷумла дар дохили қавсӣ ё бе он дар дохили матн, ҳамчунин, як ё чанд ҷумла дар поварақ ё дар шарҳу тавзеҳот) таълиф гардида, ҷузъи ҷудонашавандаи композитсияи асар ба ҳисоб рафта, барои дарки андеша, ғоя ва эҳсосоти муаллиф аз аҳаммияти калон бархурдор мебошад.

1.2. Шаклҳои хоси сухани муаллиф (руҷуи лирикӣ, шарҳ, поварақ, эпиграф, пролог, эпилог, эссе, монолог) ва вазифаҳои онҳо

Дар бораи номгӯии шаклҳои сухани муаллиф муҳаққиқон ба хулосаи муайян наомадаанд. Зеро дар ин маврид масъалаҳои ҳалнашуда мавҷуданд. Бо вучуди ин, дар асоси таҳқиқотҳои анҷомдодаи адабиётшиносии рус Брагинский [83, с. 316] шаклҳои асосии сухани муаллифро дар асари бадеӣ метавон муайян кард. Дар ин маврид мазмун ва шакли сухани муаллиф, ҳадаф ва ғояи нависанда дар чойи аввал гузошта мешавад. Дар таҳқиқи зер вобаста ба шакл ва мазмун шаклҳои зерини маъмули сухани муаллиф дар асари бадеӣ мавриди таҳқиқ қарор дода мешаванд: руҷуи лирикийи маъмул, руҷуҳои дуовоза, шарҳу тавзеҳот, поварақ, эпиграф, пролог, эпилог, эссе, монолог ва ғайра. Истифодаи шаклҳои мазкур аз ҳадаф ва вазифаи гузоштаи муаллиф дар сухани муаллиф вобаста мебошад.

1. *Руҷуи лирикӣ*. Шакли маъмултарини сухани муаллиф руҷуи лирикӣ мебошад. Он барои шарҳу баёни ягон масъала, нигоҳи шахсии муаллиф ба воқеаҳои баамаломата ё қаҳрамон истифода мешавад. Дар асари аввалини назарияи адабиётшиносии даврони Шуравии тоҷик «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» ба руҷуи лирикӣ чунин таъриф дода шудааст: «Аз тасвири воқеаҳои асар бозистода, фикру мулоҳиза ва ҳиссиёту ҳаяҷони худро баён кардани нависанда руҷуи лирикӣ номида мешавад» [171, с. 93].

Намунаҳои рӯчуҳои лирикиро дар осори устод Айнӣ зиёд мушохида кардан мумкин аст. Пеш аз ҳама, дар повести аввалини адабиёти тоҷик – “Одина” муаллиф аз нақли сюжет якбора боз истода ба тасвири табиат ё нақли воқеаҳои таърихӣ мегузарад, ки намунаи равшани шаклҳои гуногуни рӯчуи лирикӣ мебошад.

Чунин ҳолат дар асарҳои дигари устод Айнӣ “Дохунда”, “Ятим”, “Ғуломон”, “Ёддоштҳо” ва ғайра низ дида мешавад. Аз ҷумла, дар “Ёддоштҳо” сахнаи ҷанги муллоён бо аробакаш нақл шудааст. Ҳадафи ин ҳикоят аз он иборат аст, ки дар он замон баъзе гурӯҳи пешоварон бо ҳам муттаҳид шуда, таҳти як роҳбар (бобо) кор мекарданд ва дар зарурат ин ҷамъият манфиати онҳоро ҳимоя менамуданд. Бартарии ин усули корро муаллиф қайд карда, аз идомаи нақл боз истода, дар дохили қавсайн чунин оварда: “(Ин воқеаро дар соли 1935, вақте ки ман дар хонаи Охунбобоеви марҳум меҳмон шуда будам, ӯ шахсан ба ман ҳикоя карда буд. Атобой Саидов ном файзободӣ, ки аз кӯҳна олуфтагони он ҷост, ҳоло навадсола буда, дар Душанбе зиндагӣ мекунад, ин ҳикояи Охунбобоеви марҳумро тасдиқ кард ва аз ҳамон вақт боз бо марҳум ошно будани худро гуфт)” [7, с. 504].

Чӣ тавре мушохида мешавад, ин ҷумлаҳо ба рафти сюжет дахл надоранд, аммо барои ба хонанда равшан кардани асли масъала аз тарафи муаллиф оварда мешавад. Ин ҷо яке аз намудҳои маъмули рӯчуи лирикӣ ба кор рафтааст, ки шарҳи муаллифро ба воқеаи баамаломата ифода мекунад.

Дар намуди дигари рӯчуи лирикӣ бошад, ҳиссу ҳаяҷон ва руҳияи қаҳрамон ва нависанда нақши асосӣ мебозад. Онро рӯчуи лирикии психологӣ меноманд, ки намунаи он дар бисёр асарҳои адибони тоҷик ба назар мерасад. Метавон аз романи “Духтари оташ”-и Ҷалол Иқромӣ мисол овард. Фирӯза – набераи Дилором-каниз дар сари болини модаркалони бемораш ба чунин “фикру андешаҳо” меравад: “Илоҳӣ, тӯтаҷонаш зуд сиҳат шуда, бархезад, ки бе вай ҷаҳон ба Фирӯза танг хоҳад шуд... Рафту агар вай аз дунё чашм пӯшад, баъд Фирӯза чӣ кор мекунад, ба кучо меравад, аз кӣ мадад меҷӯяд, дар паноҳи кӣ мешавад?” [22, с. 13].

Ручуи лирикӣ сабку услуб ва забони хос дорад. Чӣ тавре мебинед, ин ҷо руҳияи қаҳрамон, дарди дили ӯ ифшо шудааст ва муаллиф бо он ҳамроҳ мебошад, инро истифодаи феълҳои аористии “бархезад”, “чашм пӯшад”, “кучо меравад”, “чӣ кор мекунад”, “ба кучо меравад”, “аз кӣ мадад мечӯяд”, “дар паноҳи кӣ мешавад” собит месозанд. Ҳамин шакли ручуи лирикӣ дар асари мазкур борҳо ба назар мерасад: “Бале, ҳоло Дилором ба дунё ҳеч *дилкашолӣ надорад*, магар ки ҳамин сағираи бекасу кӯй!.. Дилором бисёр хонадонҳои ин гирду атрофро *медонад*... ҳар чӣ гӯянд, гуфтан гиранд ва ба хостгории онҳо Дилором *эҳтиёҷе надорад*...” [22, с. 15]. Чунин феълҳо дар порчаи мазкур ҳам мушоҳида мешаванд ва садои дили якҷояи қаҳрамон ва муаллифро ифода кардаанд. Махсусиятҳои чунин ручуҳои лирикии психологӣ ва ручуҳои намудҳои дигар дар фаслҳои алоҳида муфассал таҳлил хоҳанд шуд.

Чунин шакли сухани муаллиф дар адабиёти ҷаҳон зиёд мушоҳида мешавад. Он аз мудохилаи нависанда ба рафти тасвир ва ҳодисаҳо дарак медиҳад. Чунончи, нависандаи рус К. Паустовский дар як қиссааш баъди тасвири андешаи қаҳрамон назари худро низ ба ин рафтори қаҳрамон баён кардааст: «Чизеро, ки ҳаёт набахшид, мамот ато хоҳад кард», – фикр кард заргар, *ки ба андешаҳои қолабӣ майл дошт*» [34, с. 133]. Ҷумлаи иловагии “*ки ба андешаҳои қолабӣ майл дошт*” ифодаи назари муаллиф ба андешаи қаҳрамон аст.

Дар достони бузурги «Ҷанг ва сулҳ» низ баъди тасвири андешаву рафтори қаҳрамон муаллиф Л. Толстой фикри шахсии хешро дар ин бора овардааст. Вақте ки Анна Павловна барои писарашро бо кор таъмин кардан бисёр пофишорӣ намуд ва княз Василий ҳам ба хулоса омад, ки бояд кӯмак расонад, муаллиф аз ин хислати персонажҳо чунин бардошт ҳосил кардааст: «Таъсир дар ҷомеа сармояест, ки онро эҳтиёт бояд намуд, то аз байн наравад» [37, с. 174]. Дар ин ҷумла муаллиф ба рафти воқеа ва амали қаҳрамонаш баҳо додааст. Ба ин монанд дар достони «Калидар»-и Маҳмуди Давлатободӣ, хангоме ки Ситор ном марди инқилобӣ бо мардуми деҳот вохӯрд, пай бурд, ки онҳо он қадар сода нестанд, дар кори худ хушёранд. Баъди мулоҳизаҳои

қахрамон чумлае меояд, ки метавон гуфт сухани муаллиф аст: «Гарчи мардуме, ки зиндагиашон дар мадоре баста гирифта аст, дар гушудани забон ва дил шевае бас санҷида ва ба ҳузм доранд». [17, с. 1436]. Дар ин чумла муаллиф муносибати худро ба қахрамони дехотиаш ифода кардааст.

Чунин муносибати муаллиф ба ҳодисаҳо ва қахрамон дар чумлаи кӯтоҳи зер низ ба мушоҳида мерасад: «Ҳа, бузургтарин ҳусни зан ҳамин аст, ки метавонад мардро ба шавқ дароварад» [17, с. 1457]. Ин ҷо адиб аз тасвири ҳодисоти вобаста ба муносибати занон ва мардон ба эҳсос дода шуда, чунин бардошти шахсиашро ибраз доштааст, ки намуди сухани муаллиф мебошад.

Гоҳо нависанда дар чунин чумлаҳо барои хонандаро берун кашидан аз афкори бегона ва баргардондан ба ҳолати аввала ба тарзи зер ба хонанда муроҷиат кардааст: «Дуруст мисли чунин: ҳазорон ҳазор зарраи ночиз дар хотир ба чунбиш дармеоянд ва худро ба дару девори мағз мекӯбанд ва роҳ ба ҷое мечӯянд» [15, с. 108]. Ин ҷо хулосаи файласуфонаи Давлатободӣ аз рафти ҳаёлотии инсон баён шудааст.

Баъзе асарҳои адибони ҷаҳон пурра зодаи андешаҳои муаллиф бошанд ҳам, дар дохили он фикрҳои ҳастанд, ки хулосаи муаллифро дар бораи ягон мавзӯ ифода кардаанд: «Инсон ҳамон вақт озод мешавад, ки имкон шавад ақаллан ҳиссае аз ниятҳои эҷодиаширо адо намояд» [26, с. 98]. Ба ин монанд эссеи «Доғистони ман»-и Расул Ғамзатов ҳарчанд асари психологӣ ва аз забони шахси аввал аст, дар он низ чумлаҳои кӯтоҳи танҳо ба муаллиф хос истифода шудаанд: «Одамиро ду сол лозим аст, то забон барорад ва шаст сол даркор аст, то ки дар сухан таҳаммул омӯзад» [14, с. 5]; «Кас нахорад пушти ман, чун ноҳуни ангушти ман!» [14, с. 11]; «Шикам ҳолӣ бошад, кулоҳро якшоҳа монда гаштан чӣ суд?» [14, с. 37]; «Ба асп полони хар намезебад, ба хар зини асп» [14, с. 37]; «Мард бояд ба забони модарии худ хиёнат накунад!» [14, с. 45].

Бештари ин чумлаҳо хулосаҳои муаллиф ё панду мақолҳои мардумӣ мебошанд. Чунин чумлаҳои монанд ба мақол, ки хулосаи муаллиф мебошанд, дар романҳои Достоевский низ дида мешаванд: «Ин танҳо гул, меваҳои ҳақиқӣ

баъдтар меоянд!» [18, с. 43]; «Шояд дасти росташ чизеро намедонист, ҳамин тавр як коре» [18, с. 379]; «Ҳар инсон бахт ва ғами худро ҳамеша сазовор аст» [18, с. 528]. Мушоҳида мешавад, ки чунин ҷумлаҳои кӯтоҳи сухани муаллиф, ки дар шакли мақоли халқӣ омадаанд, асосан, дорои хусусияти панду насихатӣ ва хулосаи муаллиф мебошанд.

Дар дostonҳои эпикӣ низ намудҳои гуногуни сухани муаллиф истифода мешаванд, ки дар фасли алоҳида мавриди назар қарор дода мешаванд. Ба ҳар ҳол, ҳамаи онҳо хоҳ дар наср хоҳ дар назми эпикӣ як вазифа доранд – ифодаи эҳсос ва назари нависанда ба воқеа ва қаҳрамонҳои худ.

2. *Сухани омехтаи муаллиф*. Чунин намуди сухани муаллиф дар намунаҳои адабиёти имрӯза ба назар мерасанд. Фарқияти он аз сухани муаллиф, ки дар дохили қавси камонӣ гирифта шудаанд, ё бе онанд, бевосита дар дохили тасвир меояд. Дар натиҷа сабки чунин порчаҳо ба сухани дуовозаи муаллиф монанд мешавад. Аз асарҳои имрӯзаи адабиёти тоҷик чунин мисолҳоро дар романи нави «Саройи санг»-и Ато Мирҳоҷа мушоҳида кардан мумкин аст. Чунончи, баъди нақли воқеаҳои мудҳиши як деҳаи кӯҳистон чунин як ҷумла омадааст: «Ин забони мотам буд, мотами халқи Шуғнон» [28, с. 16]. Пай бурдан мумкин аст, ки он бевосита нақли сюжети асар набуда, балки ноқил – муаллиф, аз шиддати воқеаҳо худро нигоҳ дошта натавониста, ба эҳсосот дода шуда, ба идомаи нақл луқмае ҳамроҳ кардааст. Ин иловаҳо, ҳатто, баъзан дар дохили суханронии қаҳрамонон дида мешавад; гӯё қаҳрамон сухан мекунад, аммо агар ба умқи маънӣ тавачҷух кунед, он дарди муаллиф низ ҳаст, хонанда дарк мекунад, ки қаҳрамон дар чунон ҳолат наметавонист чунин сухане гӯяд: «Сустии шумо – шуғниҳо ин аст, ки кушта наметавонед»; [28, с. 13,] «Шумо – хуфиёнро барои мардуми хуб буданатон ба хизматам роҳ додам»; [28, с.30,] «Чӣ мардуми пастанд ин худозадаҳо» [28, с. 32]. Ин ҷумлаҳо аз забони қаҳрамон омадаанд, аммо дар як вақт ақида, ҳадаф, хоҳиш, назари муаллифро ифода кардаанд. Фарқиятҳои сохтории ин намуди сухани муаллиф аз он иборат аст, ки: якум, баъзан дар дохили сухани персонаж меояд; дуюм, фарқ кардани онҳо дар дохили сухани персонаж, ё муаллиф танҳо ҳангоми

мутолиаи пурраи он қисмати асар имконпазир мегардад. Зеро муаллиф баъзан андешаи хешро дониста аз забони қаҳрамон овардааст: «Мағзи гапро гуфтӣ, Дороб, гунаҳкор моем, мо – рӯшонихову шугнониҳо. Мепурсӣ, ки чаро? Барои он ки дар ватанамон бояд мо худамон ҳукмрон бошем, на бегонаҳо» [28, с. 41].

Сабки чунин асарҳо монологи ботиниро ба хотир меорад, аммо як намуди сухани муаллиф ба ҳисоб меравад. Нависанда Ато Мирҳоча чунин сухани кӯтоҳи муаллифро дар сарлавҳа ҳам кор фармудааст. Дар романи зикршуда яке аз бобҳо «Чигари садпораи Бибианор» ном дорад. Фарқияти ин ном аз сарлавҳаҳои маъмулӣ дар он аст, ки иборати «чигари садпора» дар як вақт андеша, мулоҳиза, назари муаллифро ифода бинамуда, сухани муаллиф мебошад. Яке аз аломатҳои чунин намуди сухани муаллиф ноқили бефарқ набудани муаллиф аст.

3. *Шарҳу тавзеҳот.* Чунин шаклҳои сухани муаллиф дар оғоз, мобайни матн ва охири асари бадеӣ омада метавонанд. Мазмуни онҳо аз шарҳу тавзеҳ ва шинос намудани хонанда ба ҳадаф, ғояи асар ва нависанда иборат аст. Баъзан онҳо ба таври «Аз муаллиф», «Сарсухан», «Миннатдорӣ» ва ғайра сарлавҳагӯзорӣ мешавад. Дар аксарияти осори бадеии устод Айнӣ ин намудҳои сухани муаллиф дида мешаванд. Аз ҷумла, дар сарсухани «Марги судхӯр» омада: «Марги судхӯр» аввалин асарест, ки бо таклифи муаллиф пеш аз ҷоп шуданаш дар Иттифоқи нависандагони советии Тоҷикистон муҳокима шуда буд» [6, с. 7]. Ин чанд ҷумла ба сюжети асар тааллуқ надорад, аммо ба хонанда маълумоти зарурӣ медиҳад, сабаб ва ҷӣ тавр ба миён омадани асари мазкурро маълум месозад.

Бисёр вақт сухани муаллиф дар дохили матн меояд. Онро метавон дар дохили қавсӣ гирифт, ё баъзан бе қавсӣ истифода бурд, ки ин ҳолат кам мушоҳида мешавад. Агар сухани муаллиф дар дохили қавсӣ бошад, нависанда таъкид кардан мехоҳад, ки ин қисмат аз сюжет берун буда, иловаи ӯст. Сабаби ба вучуд омадани чунин сухани муаллиф дар он аст, ки нависанда аз тасвири воқеа, вазъ, симои қаҳрамон ё табиат ба вачд омада, бетараф истода натавониста, ба он даҳолат мекунад ё ба асари дигар, замон, шахсу воқеаи

дигар барои тафсилоти воқеа ишора менамояд. Устоди услуби мазкурро Садриддин Айни метавон донист. Мавсуф аз чунин шакли сухани муаллиф дар асарҳои публицистӣ ҳам истифода намудааст. Аз ҷумла, дар очеркҳои публицистии «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро», «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» ва «Таърихи инқилоби Бухоро» ин шакли сухани муаллиф зиёд ба назар мерасад. Дар ин очеркҳо ва мақолаҳои публицистии устод Айни шарҳҳои мазкур, пеш аз ҳама, барои баҳо додан ба воқеаи баамаломада ё шахсият аз тарафи муаллиф истифода шудаанд. Чунончи, зимни нақли рафторҳои беандешаи амир Музаффар, ки ҳатто, ба писари худаи Абдумалик душман буд ва нагузошт, ки бар зидди истилои рус ба ҷанг биравад ва бо ин як қисми кишварро аз даст дод, нависанда бо афсӯсу надомат дар як ҷумла дар дохили қавсайн чунин мақола овардааст: «(Эй боди сабо, ин ҳама овардаи туст)» [9, с. 272]. Яъне амири манғит бо рафторҳои худ сабаби он гардид, ки пояи давлатдориаш футур равад.

Дар шарҳи дигари кӯтоҳ ҳадафи нависанда аз он иборат аст, ки кӯтоҳақлӣ, ноқобилӣ, номуттаҳидӣ барин камбудихоро ба тамоми амирони манғит хос бидонад. Вақте ки яке аз писарони амир Музаффар аз душмани падар рӯ ба гурез буд, тасодуфан бо одамони падараш, ки гуноҳе надоштанд, вохӯрда, онҳоро кушт; аз ин ҳодиса муаллиф ба хулосаи зер омада: «(Гирем, ки ӯ гунаҳкор буд, писарон ва навкарони ӯро гуноҳ чӣ буд? Не, не! Хунрезӣ лозими зоти ин сулола аст)» [9, с. 275].

Чӣ тавре мушоҳида мекунем, ин чанд ҷумла дар дохили қавсайн оварда шудааст. Ин ба он ишора мекунад, ки он афкор ва хулосаи нависанда мебошад.

Устод Айни матни ислоҳоти амир Олимхонро аз 11 апрели соли 1917 айнан оварда, аз мазмуни он ба қаҳру ғазаб омада, дар дохили матн, дар қавсайн ба муаллифи матни мазкур чунин мурочиат кардааст: «(Аз мураттиб: Дурӯғ мегӯӣ, ба иртиҷоъ роҳ мечӯӣ!)» [9, с. 355]. Дар чунин ишораҳо ҳукм, хулоса ё назари муаллиф ба шахс ё воқеаи рӯйдода ифода ёфта, бисёр вақт барои тасдиқи фикр мақол ё зарбулмасали халқӣ оварда мешавад. Чунин намуди сухани муаллиф агар дар устод Айни дар дохили қавси камонӣ ҷой

дода шуда бошад, дар нависандагони дигар баъзан бе қавсӣ дар дохили матн омадааст. Чунончи, С. Улуғзода баъди зикри рафтору кирдори номуносиби мансабдорони амири як ҷумла оварда, ки фикри шахсии ӯро ифода кардааст: «Воқеан ҳам, чашми танги дунёдорро «ё қаноат пур кунад, ё хоки гӯр», аммо аз он ки дар бисоти ин хонадон ҳаргиз вучуд надошт, ҳамин қаноат буд» [40, с. 155]. Мазмуни сухани ҳар ду муаллиф ба ҳам мувофиқ мебошанд, танҳо нависандаи дувум аз қавсӣ кор нагирифтааст.

Дар баъзе мисолҳои боло чунин намуди сухани муаллиф дар асарҳои публицистӣ – очерки таърихӣю публицистӣ дида шуд. Баробари ин, он дар адабиёти бадеӣ низ ба кор меравад. Вазифаи чунин суханони муаллиф дар асари бадеӣ аз чӣ иборат аст? Охир, адабиёти бадеӣ дорои хатти сюжети муайян буда, нақлу тасвир дар атрофи ягон воқеа меравад, шунидани фикри шахсии муаллиф барои хонанда магар зарур аст? Дида мешавад, ки гоҳо нависанда ин усулро дуруст меҳисобад. Меҳодад ақида, муносибат, назар, эҳсос ё андешаи шахсии хешро ба воқеа, қаҳрамонҳо баён созад. Дар натиҷа алоқаи нависанда ва хонанда барқарор шуда, муаллиф тавассути чунин сухани муаллиф ба воқеаҳо ва характери қаҳрамонҳо бетараф намемонад. Ин ҷо ноғуфта намонад, ки чунин суханони муаллиф аз шарҳҳои, ки дар дохили қавсӣ омада, барои эзоҳи маънии ҷумлаи пешина лозиманд, фарқ мекунад. Бисёр вақт дар дохили қавсӣ ҷумлае ё ифодае меояд, ки ҷумлаи пешинаро аз ягон ҷиҳат шарҳ медиҳад ва он сухани муаллиф ҳисоб намешавад, балки иловаи матни сюжет аст. Барои мисол: «Сабр кун, Сайид Акбар аз шаҳр ояд (ин кас дар Бухоро бо акаи ман мехонд), ӯ хушхат аст, дар пеши ӯ машқ хоҳӣ кард» [7, с. 73]; ё «Он кас як ҷӯби ғафси дарози сафедори самарқандиро (сафедореро, ки дар Самарқанд шамшод меноманд) рост арра кард» [7, с. 44]. Дар мисолҳои боло ифодаҳои дар дохили қавсӣ омада шарҳи ҷумлаи қаблӣ буда, онҳо гурез аз матн нестанд.

Бояд гуфт, ки устод Айни ба услуби зикршудаи сухани муаллиф дар асарҳои бадеӣ, бештар аз ҳама дар «Ёддоштҳо» муроҷиат кардааст. Зеро хусусияти асари мазкур, ки ёддоштӣ, тарҷумаиҳолӣ мебошад, инро тақозо

бинамуда, бисёр вақт ба шарҳу эзоҳи воқеаҳо, персонажҳо эҳтиёҷ пайдо мешавад. Устод Айнӣ дар чунин мавридҳо аз шаклҳои гуногуни сухани муаллиф: шарҳу эзоҳ дар дохили қавсӣ дар матн, дар поварақ ва аввалу охири асар истифода бурдааст. Баъзе намунаҳои онро дар асари мазкур мушоҳида хоҳем кард. Чунончи, бо сарлавҳаи «Як-ду сухан ба ҷойи сарсухан» нависанда ҳадафи хешро аз навиштани ин асар баён карда, тарзи кор, мундариҷа ва нияти ояндаашро ибраз дошта, ки як навъ сухани муаллиф мебошад. Дар он, аз ҷумла, омада: «Тартиби таҳрири ёддоштҳоям тахминан ба тарзи зерин мешавад: дар саҳро; дар шаҳр...; рӯзҳои ҳаракат ба муқобили сохтмони амирӣ ва саргузаштҳои худ; муҳочират ба Самарқанд ва воқеаҳо, ки дар байни револуцияҳои феврал ва октябри соли 1917 ва дар рӯзҳои Октябр дар ин ҷо – дар Самарқанд рӯй додаанд, – инҳоянд программаи иҷмолии ёддоштҳои ман» [7, с. 4]. Ҳарчанд қисмати охири барномаи нависандаи маҳбуб иҷро нашуда монд, барои мо фаҳмидани нақшаи ояндаи нависанда муҳим аст, ки ин аз сухани муаллиф дар ин порча маълум гардид. Дар дохили матн бошад, суханҳои муаллиф барои иҷрои вазифаҳои зерин омадаанд:

а) Дар дохили матн барои ишора ба асарҳои дигари устод, ба шакли кӯтоҳ дар дохили қавсӣ: «(Мулло Собит писари Абдурахмон буд, ки як қисми романи «Ғуломон»-ро ишғол кардааст)» [7, с. 9]; «(Ман ин ёддошти худро бо чанд ёддошти дигар, ки ба ҳамин мавзӯ оид буд, дар «Аҳмади девбанд» ном очерки худ тасвир кардам)» [7, с. 39]; «(Ман дар «Аҳмади девбанд» ном асари худ Лутфулло-Гушпонро ёд кардам)» [7, с. 49]; «(Ман ин аҳволро дар қисми дуюми романи «Ғуломон» тасвир кардам)» [7, с. 58]; «(Ман образи Қутбияро бо номаш дар охири романи «Ғуломон» тасвир кардам)» [7, с. 63]; «(Ман образи Ҳабибаро дар «Дохунда» бо номи Гулнор тасвир кардам)»... [7, с. 68]. Чунин шакли шарҳҳои хурд дар асари мазкур хеле фаровон, ба ҳисоби мо аз панҷоҳ адад бештар мебошад. Сабаби инро дар он доништан мумкин аст, ки «Ёддоштҳо» асари саргузаштӣ буда, маъмулан дар чунин асарҳо ишора ба асарҳо ва шахсонро воқеаҳои алоҳида зиёд ба назар мерасад. «Ёддоштҳо» дар

охири фаъолияти эҷодии устод Айнӣ таълиф гардида, ин тақозо мекунад, ки муаллиф лаҳзаҳо, воқеот ва симои шахсони алоҳидаеро, ки дар асарҳои қаблаш офаридааст ва онҳоро дар ёд дорад, бори дигар ёдовар шавад, то ба хонанда маълумоти бештар диҳанд. Аз ин рӯ, ҳамин гуна шарҳҳои муаллифро ин ҷо ёдовар мешавем, ки дар дохили қавсӣ ҷой дода, ба асарҳои пешинаи устод ишора шудаанд: «(Ман ин суҳбати Қорӣ Маҳмуро дар «Дохунда» дар боби «Чаноза» дар мусоҳибаи Ҳочӣ Яъқуббой бо эшони Султонхон мазмунан додам)» [7, с. 90]; «(Ман як қисми муомилаҳои ҳуҷрадорони Бухороро дар «Марги судхӯр» ном асари худ акс кунонидаам)» [7, с. 103]; «(Дар мазор гӯсфандчаронӣ карданам дар очерки «Колхозии Коммунизм» қисман акс гардидааст)» [7, с. 121]; «(Ман ҳодисаи «лӯбиёшӯракхӯрӣ»-ро дар романи «Ғуломон» тасвир кардам)» [7, с. 121]; «(Оқибати пурфӯҷиҳои Маҳдуми Гав ва Рустамҷаро дар қисми сеюми ёддоштҳои худ нақл хоҳам кард)» [7, с. 168]. Истифодаи чунин шарҳҳо масъулиятшиносии нависандаро низ нишон медиҳад. Аз ҷумла, дар як шарҳ устод зикр карда, ки идомаи масъаларо «дар қисми сеюми ёддоштҳои худ нақл хоҳам кард», аммо мушоҳида шуд, ки дар қисми сеюм чунин нақл наомадааст, аммо муаллиф инро фаромӯш накарда, дар оғози қисми чорум хотиррасон бинамуда, ки ин корро аз сабаби нагунҷидани он карда натавонист ва акнун мехоҳам «ба ваъдаи худ вафо кунам» [7, с. 586]. Нависанда дар бораи Раҳимдод ном ҷӯпоне, ки дар бачагиаш бо ӯ дар саҳро вохӯрда, саргузашти ӯро шунида гирифт, дар дохили қавсӣ овардааст: «Саргузашти ин пирамард сюжети асосии қисми якуми романи «Ғуломон»-ро ташкил кардааст)» [79, с. 192]. Хулоса, чунин шарҳҳо дар асари мазкур хеле зиёданд.

б) Чанде аз ин суҳанҳои муаллиф, ки низ дар дохили қавсӣ омадаанд, ба шахсон ё воқеаҳои таърихӣ ишора мекунад: «(Ин қозӣ Абдулвоҳид, ҳамон қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир таҳаллус аст, ки ман дар саҳифаҳои 385-391-уми «Намунаи адабиёти тоҷик» намунаи шеърҳои ӯро нақл карда, ҳудашро ба некӣ ёд кардам)» [7, с. 57]; «Ин қаламдон қори Миродили саҳҳоф аст (Миродил падари Қорӣ Ибод буд, ки қории мазкур дар шуъбаи

дастнависҳои шарқии Китобхонаи Давлатии Ўзбекистон дар Тошканд кор мекард ва дар соли 1944 вафот намуд)» [7, с. 75]; «(Ин Шарифчон-махдум писари ҳамон Садри Зиё аст, ки тазкираи манзума дорад ва ин Мирзо Абдулвоҳид ҳамон Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим аст, ки аз он рӯз сар карда, то охири умраш ба ман дӯсти наздик буд ва дар моҳи марти соли 1934 дар Сталинобод бо бемории сармохӯрӣ вафот кард)» [7, с. 127].

в) Баъзан ҳангоми ишора ба шахсони таърихӣ устод Айнӣ муносибати худро ба онҳо ва оқибати корашон зикр кардааст, чунончи: «(Қозӣ Абдулвоҳиди Сарир аз ҳамфикрони Аҳмади Дониш буд, аммо ӯ ғайрифайол буда, ғазаби иҷтимоии худро изҳор карда натавонист ва монанди каҳдуд дарун-дарун сӯхта мурд)» [7, с. 59]; «(Бинобар ин, Ҳабиба дар ин ёддошт, чунонки як номи реалӣ шуда даромад, дар айни замон ин духтар типии он духтаронест, ки ба муқобили истибдод ва шиканчаҳои аз ҳад зиёди замони амирӣ исён ва қаҳрамонӣ нишон дода, бо дилдодагони худ мегурехтанд)» [7, с. 68].

Устод Айнӣ истеъдоди санъатдӯстии мардуми Бухороро васф карда, дар дохили қавсайн ин масъаларо чунин шарҳ дода: «(Аз боқимондаҳои онҳо – Ҳофизи халқии Тоҷикистон, устоди шашмақомхон Бобоқул Файзуллоев аз Гиждувон ва Ходими хизматнишондодаи санъати Ўзбекистон, нотанависи шашмақомшинос Шоҳназар Соҳибов аз Вобканд аст)» [7, с. 117].

г) Ба ин монанд дар дохили қавсайн барои шарҳи воқеа ё васеъ шиносонидани ашхос ё ашё омадааст: «(Ман дар рӯзҳои Қанги Бузурги Ватанӣ Гитлер ва фашистони немисро ба ҳамин деви ҳафтсар монанд намуда, онҳоро дар дасти Рустами Достони замонӣ – Армияи Сурх кушонда будам...)» [7, с. 36-37]. Ҳангоме ки асбоби обкашак сохта додани Усто-амакро нақл кардааст, дар охир овардани чунин шарҳи хурдро дар дохили қавсайн зарур донистааст: «(Баъд аз даҳ соли ин воқеа ман навъи мукамал кардашуда ва аз металл сохта шудаи ин асбобро дидам, ки аз Россия оварда шуда буд, бо вай аз бочкаҳо карасин ва равғани сафед мекашиданд ва номашро «насос» мегуфтанд)» [7, с. 44].

д) Дар чунин порчаҳои хурд баробари шиносоии ашхос мулоҳизаи нависанда дар бораи ҳодисаи баамаломата низ баён мешавад: «(врачҳо баъд аз ҳафтодсолаги фарзанд намешавад мегӯянд, аммо фарзанди охири ин мулло дар 79 - солагиаш рӯйидааст)» [7, с. 149]. Ҳамчунин, ҳақиқати воқеа ё амале низ дар дохили қавсайн шарҳ дода мешавад. Аз ҷумла, дар бораи доруи чашм, ки шайхи фиребгаре қор мефармуд, нависанда дар қавсайн овардани чунин шарҳро лозим донистааст: «(Дар ҳақиқат, ин дору ихтирои он шайх ё таълимоти Қутайба набуда, дар китобҳои тибби қадимӣ аз руҳ сохтани инро тасвир карда, ба он «тӯтиё» ном додаанд ва дар адабиёт ҳам ҳар чизи чашм равшанкунандаро ба тӯтиё ташбеҳ мекунанд)» [7, с. 348-349].

4. **Поварақҳо.** Шарҳу тавзеҳоти муаллиф дар поварақҳо низ оварда мешаванд. Онҳо барои шарҳи масъалаҳои зерин ба қор мераванд:

а) Барои бештар шинос намудани персонаж ё шарҳи масъалае, ки дар матн дар бораи онҳо сухан меравад. Чунончи, вақте сухан дар бораи Эргаш ном персонаж меравад, устод Айнӣ дар поварақ чунин шарҳ додааст: «Ин Эргаш бо бародари калони ман ширхора буд, бинобар ин, падарам ба ӯ ҳам дар қатори мо либос карда, ҳамроҳи мо тӯй карда будааст. Ин ҳамон Эргаш аст, ки дар романи «Ғуломон» роли мусбатро бозӣ мекунад» [7, с. 11]. Барои шарҳи масъалае, ин ҷо тартиб додани луғатнома дар шакли шеър чунин поварақ омадааст: «Дар Бухоро «Нисоб-ус-сибён» ном китобча буд, ки дар вай луғатҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ ба шеър тарҷума карда шуда буд. Он китобча дар шакли маснавӣ чанд порча шеърро дар бар мегирифт ва ҳар порчааш дар вазни алоҳида буда, дар аввали ҳар порча номи вазни он бо «фоил»-ҳояш низ бо шеър баён ёфта буд...» [7, с. 151]; «Дар тобистони соли 1949 ман дидам, ки ҳавлии беруни Шарифҷон-махдум бо ҳамон тарҳи аввалиаш ҳанӯз боқист» [7, с. 269]. Нависанда баъзе шарҳҳоеро, ки онҳоро метавон дар дохили матн дар қавсайн овард, дар поварақ нишон дода: «Саргузашти Мулло Туроб дар қисми дуюми «Ёддоштҳо» зикр шудааст» [7, с. 278].

б) Дар чунин поварақҳо нависанда метавонад калима ё амалеро шарҳ диҳад. Аз ҷумла: «Кирётахта – тахтаест аз пӯлод, ки сӯроҳҳои калону хурд

дорад... Дар заргарӣ ана ҳамин асбобро «кирё» мегӯянд, ё ин ки «кирётахта» меноманд ва амалиёти борик гардонидани симҳои ғафси тилло ва нуқраро «симкашӣ» мегӯянд» [7, с. 157]; «Санги қаноат – сангест, ки қаландарон – дарвешони расмӣ дар пеши камарашон мебастанд, гӯё он санг онҳоро дар гуруснагӣ бардошт мекард» [7, с. 162] ва ғайра. Дар аксар асарҳои бадеӣ дар поварақ шарҳ додани калимаҳои алоҳида ба назар мерасад. Дар романи «Восеъ»-и С. Улуғзода баъди ҳарфҳои персонаж – «Духтар қадрас бошад, чавон гирими ӯ бошад, боз чӣ?!», ба калимаи «гирим» ишора шуда, дар поварақ он чунин шарҳ дода шудааст: «Дар шеваи кӯҳистон – хостгорӣ гирифтани ба занӣ» [40, с. 62].

Дар ин асар дар поварақҳо, асосан, калимаҳои шевагӣ ва иқтибосӣ шарҳ дода шудаанд, чун «чум, ҳамита, ӯйнош (маъшуқа), шапидаанд, соф (чӯби ғаллакӯбӣ), парук ё паррук (гузаргоҳи сунӣ аз дарё), талоя (дастай пешгарди кӯшун), ҳазм (ба маънои эҳтиёт, мулоҳизакорӣ), авомуннос (мардуми авом) ... Баъзан калима ва ифодаю ҷумлаҳои забони дигар, ки дар матн истифода шудаанд, дар поварақ тарҷумаашон оварда мешавад: урарман (мезанам), манкуҳа ва ғайриманкуҳа (никоҳӣ ва ғайриникоҳӣ), мусла (буридани гӯшу бинӣ), соъй (саъйкунанда), завоёву хабоё (қунҷакҳо ва ҷойҳои пинҳонӣ), тортук (пешкаш). Ҷумлаи қалони ӯзбекӣ, ки ҳангоми ташрифот дар дарбори амир ба забон оварда шуд, дар поварақ тарҷумаи он омадааст: «Ба саломатии ҳазратам, аз муътабарони Ғиждувон ғуломашон Мирзоакрамбой... бо амали ҷалилаи мирохурии дарбори салтанатии Бухорои шариф сарфароз гардида, акнун ҳазратамро дуо намуда, дар садади бозгаштан ба ватани худ мебошад» [40, с. 191].

в) Баъзан барои шарҳи масъалае, ки барои хонанда наваст, нависанда ба поварақ рӯй меорад. Чунин поварақҳо барои шиносондани касбу кор, масъала, васеъ намудудани донишу ҷаҳонбинии хонанда заруранд. Устод Айнӣ дар шарҳи истилоҳҳои «бобо» ва «пойкор», ки барои сарварии гурӯҳи пешоварон истифода мешуд, дар поварақ овардааст: «Дар Бухоро ҳалли ҳар пеша як навъ муташаккил буда, ҳар кадом аз байни худ бобо ва пойкор доштанд. Бобо ба

чойи раис буда, пойкор дар вақти лозим шудан ҳамашонро ба як чо чамъ мекард» [7, с. 340]. Ё ин ки барои дуруст шиносондани персонаж ва баёни тақдири ояндааш меояд: «Файзӣ-авлиё як дузди машҳури розмозӣ буд, ки пулҳои аз андоз чамъшудаи амирон ва хонаҳои бойҳоро зада, ба фақирон тақсим карда меод. Амир Музаффар ўро дастгир карда, аз манори Бухоро партофта кушта буд» [7, с. 497].

Чалол Иқромӣ ҳангоми шарҳи касбаи китобхонадорӣ монанди устод Айнӣ онро дар поварақ васеътар шарҳ додааст: «Китобхонадор – ин вазифа фақат ба ном буда, дар ҳақиқат китобхонае набуд, аммо мансабдор пул мегирифт. Аз худи ҳамин ному мансаб маълум аст, ки пештар дар Бухоро китобхонаҳо ва китобдорҳои бисёре буда ва мардум аз онҳо истифода мебуданд... (муаллиф)» [22, с. 435].

Махсусият ва фарқи чунин суҳанҳои муаллиф, ки дар поварақ ё баъзан дар қисми шарҳу эзоҳот дар охири китоб оварда мешаванд, низ бояд нишон дода шавад. Онҳо аз қисматҳои асосии асари бадеӣ бо забон ва услуби худ фарқ мекунанд. Сабку услуби чунин суҳанҳои муаллиф публицистӣ буда, дар онҳо бадеият дида намешавад. Ҷумлаҳои мазкур маҳз бо ин хусусияшон аз қисматҳои дигари асари бадеӣ фарқ мекунанд. Аммо поварақҳои очерк ва мақолаҳои публицистӣ аз ҷиҳати забон ва услуб бо матни асар якхела мебошанд.

5. *Эпиграф, пролог, эпилог.* Инҳо истилоҳҳои адабиётшиносии байналмилалӣ буда, дар адабиёти бадеии тоҷик низ аксар вақт ба ҳамин шакл истифода мешаванд. Аз ҷиҳати ҳаҷм чунин намуди суҳани муаллиф кӯтоҳ ва дароз буда метавонанд. Онҳо, асосан, хоси асарҳои бадеӣ буда, гоҳо эпиграф дар асарҳои публицистӣ ҳам истифода мешавад. Эпиграф, пролог, эпилог имрӯз дар аксари асарҳои насри бадеӣ ва гоҳо дар осори назми эпикӣ вомехӯранд, ҳамаи онҳо аз ҷиҳати вазифа, мазмун ва мундариҷа ба рӯи лирикӣ монанданд.

а) *Эпиграф* калимаи юнонӣ буда, маънояш *навиштаҷот, иқтибос* аст. [187, с. 3]. Он дар оғози китоб, боб, фасл ё қисми асар бо мақсади баёни руҳия,

маънӣ, муносибати муаллиф ба асар истифода шуда, ба мазмуни қисмати алоҳидаи асар ё агар дар оғози китоб бошад, ба тамоми асар тааллуқ дорад. Эпиграфҳо вобаста ба шароит, кайфият ва ҳолати ҷомеа ва нависанда, талаботи давр гоҳ зиёд истифода шудааст, гоҳ кам. Масалан, дар адабиёти бадеии асри XIX Ғарб ва рус қариб дар тамоми романҳо ба кор рафтааст. Эпиграф баъзан поре аз асар мебошад, ки пеш аз саршавии асар ё як қисмати он (баъди гузоштани сарлавҳа) бо ҳарфи дигари фарқкунанда аз матни асар, асосан, хатти мавҷнок (курсив) ҷой дода шудааст. Эпиграф ҷой ва қоидаи махсуси истифода дорад: он дар зер сарлавҳаи китоб, болои сарлавҳаи қисм, боб ё фасл дар кунҷи болои рост гузошта шуда, аз рӯйи имкон муаллифи сухани бакор рафта дар қавсайн нишон дода мешавад. Шарт нест, ки эпиграф аз ягон асари муҳимму барҷаста гирифта шавад; метавонад сатре аз шеър, мақол, ҳатто, иқтибосе аз асари илмӣ бошад. Лекин дар адабиёти тоҷик он бештар ба шакли порча ё қитъаи назмӣ ба кор меравад. Ин талаботи адабиёти бадеии Ғарбро устод Айнӣ нахустин бор дар асари «Одина» моҳирона истифода бурдааст. Эпиграфи он як байти муаллифаш маълум ё эҷодиёти даҳанакии халқ буда, ҳадафи асосии иншои асарро ифода кардааст:

Зи сар бигзаит бе ту оби чашмам,

Яке аз сургузаитам бе ту ин аст.

Баъдан, устод Айнӣ ин таҷрибаро дар «Ёддоштҳо» зиёд ба кор бурда, дар зер сарлавҳаи китоб – болои тамоми қисмҳо эпиграф гузоштааст. Чунончи, дар болои қисми аввали асар чор мисраъ аз худи муаллиф аст, ки ҳадафу мақсади нависандаро чун дар достони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар «Ёддоштҳо» мухтасар ифода намудааст:

Ин хона зи хишти кӯҳна андохтаам,

Дар вай ҷашне зи рафтагон сохтаам,

То аҳли замони мо бидонанд, ки ман

Як умр ҷавонӣ ба чӣ раҳ бохтаам. Айнӣ [7, с. 3].

Маълум аст, ки қисми дувуми асар аз тасвири воқеаҳои ба Бухоро ба хондан рафтани муаллиф иборат аст. Бинобар ин, мазмуни шеъри мазкур, ки

эҷоди худи муаллиф мебошад, ба аҳаммияти мактаб, эҳтироми мактаб, саъю кӯшиш ба хондану дониш андӯхтан, таълиму тарбия бахшида шуда, сабаб ва мақсади таълифи қисми мазкури асарро пурра ифода кардааст:

*Эй монда қадам ба роҳи мактаб,
Одист мақому ҷоҳи мактаб.
Мактаб сабаби ҳаёт бошад,
Мактаб сабаби наҷот бошад [7, с. 129].*

Воқеаҳои қисми сеюми «Ёддоштҳо» вазъи руҳии муаллиф дар натиҷаи ҳодисаҳои мудҳиши ба амаломадаро дар бар мегирад. Натиҷа ва ҳулосаи он бо поре аз як марсияи муаллиф, ки ба кушта шудани додараш Сирочиддин аз дасти хунхорони амир бахшида шуда, дар эпиграфи ин қисм ифода ёфтааст:

*Хоҳам он хонаи бедоду ситам вайрон бод!
Хоҳам он маҳкамаи ҷабр мазористон бод!
Хоҳам он тахт, ки шуд боиси бадбахтии мо,
Реза-реза шуда бо хоки сиёҳ яксон бод!
Хоҳам он муфтию он қозию он шоҳу вазир,
Сарнагун гашта ба хуни худашон галтон бод! [7, с. 267].*

Қисми чоруми «Ёддоштҳо» ва баъдинаи он бояд ба воқеаҳои оғози давраи инқилоб бахшида мешуд. Ҳарчанд устод Айнӣ имкони тасвири пурраи ин ҳодисаҳоро пайдо накард ва қисмати охирин бо нақли қиссаҳои даҳсолаи аввали асри бистум ба охир расидааст, шарораи шуури инқилобӣ дар қаҳрамонҳояш эҳсос мешавад. Аз ин рӯ, оҳанги эпиграфи истифодашуда низ инқилобист. Он порчае аз як мустазоди машҳури инқилобии устод Айнӣ мебошад, ки мазлумонро ба мубориза даъват кардааст:

*Мо камбағалонем, ба ҳар гуна баҳона
аз дасти замона,
Ҳар тири ситамро, ки ҳама гашт равона
будем нишона.
Ҳар соату ҳар сония омодаи мурдан
завлона ба гардан,*

Занҷир ба по, тез ба сар, чӯб ба шона,

зиндон, канахона...

З-ин оташи пуришуълаи мо кӯҳнаҷаҳон сӯхт

дарбори шаҳон сӯхт

Ҳам қоидаи кӯҳнаи бедодгарона

гум шуд зи миёна! [7, с. 437].

Чи тавре мушоҳида шуд, ҳар чор эпиграф дар қисми «Ёдоштҳо» аз муаллиф – устод Айнӣ мебошанд. «Ёддоштҳо» асари тарҷумаиҳолист. Шояд ба ин сабаб устод Айнӣ эпиграфҳоро аз шеърҳои худ интихоб кардааст, ки ба руҳияи ҳамон қисматҳо мувофиқ мебошанд.

Повест-эссеи Расул Ғамзатов «Доғистони ман» ҳам асари ёддоштӣ. Дар ин асар дар оғози ҳар ду китоб, ҳам дар фаслҳои он як-дутоӣ эпиграф истифода шуда, ки ишораест ба ҳадаф ва мазмуни ҳамон қисмати повест. Чунончи дар оғози китоби аввал ду эпиграф дида мешавад, ки яке, қитъа ва дигаре, ҷумлаи ҳикматомез мебошад:

Эй мусофир, бигзарӣ гар аз дарам бе илтифот,

Барфу борон, барфу борон дар сарат!

Меҳмоно, гар зи даргоҳам нагардӣ бо нишот,

Барфу борон, барфу борон дар сарам!

Катибаи дарвоза

Агар ту ба гузашта аз туфанг тир андозӣ, оянда ба ту аз тӯп тир хоҳад паронд. *Абутолиб фармудааст* [14, с. 3].

Ҳадафи ин эпиграфҳо тарғиби ватандӯстӣ, ҳифзи таърих, забон ва фарҳанги халқ мебошад. Китоби дувуми асари мазкур бо эпиграфи «Халқи хурдро ханчари бузург мебояд» – гуфта буд, Шомил дар соли 1841; «Халқи хурдро дӯсти бузург мебояд» – гуфта буд Абутолиб дар соли 1941», – оғоз ёфтааст, ки дар он роҷеъ ба унсурҳои муҳимми зиндагии инсон чун падару модар, оташу об, хона, суруд, халқ, сухан, китоб ва ғайра сухан меравад. Яъне эпиграфҳои мазкур мавзӯҳои муҳимми ҳамон қисмати асарро инъикос намудаанд.

Фаслҳои алоҳидаи «Доғистони ман» бо эпиграфҳои таъсирбахш шуруъ шудаанд, чун: «Чун субҳ бедор мешавӣ, аз ҷойгаҳ якбора часта нахез. Аввал хоби дидаатро андеша бикун» [14, с. 4]; «Ханҷар ар бар кор н-ояд, занг бандад дар ғилоф, Мард агар пурхоб бошад, хомфарбех мешавад» [14, с. 33]; «Баҳор, ки омад – суруд хон, Зимистон, ки расид – афсона гӯӣ» [14, с. 95-96]; «Шӯъла зан, то ҷаҳон бияфрӯзӣ» [14, с. 155]; «Бо оташ бозӣ накун, – меғуфт падарам. Ба об санг напарто, – хоҳиш мекард модарам» [14, с. 233].

Бештари ин эпиграфҳо катибаи дару девор, ягон ашӯи рӯзгор, мақоли мардумӣ мебошанд, ки аз хусусияти зиндагии мардуми деҳот гирифта шудаанд ва халқияти асарро баланд бардоштаанд.

Дар эссеи Э.Мижелайтис «Шабпарақҳои шабона» низ таҷрибаи ба кор бурдани эпиграфҳо дар оғози фаслҳои асар ба ҷашм мерасанд. Аксарияти онҳо аз адибон, ҳакимон, одамони бузург иқтибос шудаанд. Аз ҷумла, аз Ромен Ролан «Эҷод – ин, яъне куштани марг аст»; аз Данте «Ман худ бароям дар хонам ҷазо муайян кардам»; аз Бетховен «Қоидае нест, ки барои кадом як чизи зебо онро вайрон кардан мумкин набошад».

Чӣ тавре мушоҳида шуд, нависандагони хориҷа кӯшиш мекунанд бештар аз бузургон, шахсони маъруф эпиграф биёранд, то шуҳрати асарашон бештар гардад.

Анъанаи истифодаи эпиграф дар асари бадеӣ дар адабиёти имрӯзаи тоҷик идома ёфта, намунаи он дар романи «Ҳайчо»-и Ҷ. Кӯҳзод дида мешавад, ки дар он эпиграф дар оғози асар, аз сарлавҳаи аввали дафтари якум боло ҷой дода шудааст:

*На мардист, душман дар асбоби ҷанг,
Ту мадҳуши соқиву овози ҷанг!
Басо аҳли давлат ба бозӣ нишаст,
Ки давлат бирафташ ба бозӣ зи даст!*

Саъдии Шерозӣ [24, с. 3].

Эпиграфи мазкур муҳтаво ва ҳадафи нависандаро дар ин асари ҳаҷман калон ифода кардааст.

Пролог қисмати саршавии асари бадеӣ ва театрӣ буда, маънии умумӣ, сюжет, мақсади асосии асарро чӣ тавре ки мегӯянд, дар ду ҷумла ифода мекунад. Он, ҳамчунин, метавонад воқеаҳои дар асар баёншавандаро мухтасар баён кунад. Пролог аз калимаи юнонӣ (*prologos*) гирифта шуда, маънояш даромади сухан, сарсухан, муқаддима мебошад. [187, с.6]. Аммо онро ҳеч гоҳ *муқаддима* номидан дуруст нест, зеро дар фарқ аз муқаддима пролог қисмате аз асари бадеист.

Муаллиф аз пролог, асосан, ҳамчун раҳнамо истифода мебарад, яъне ба ин восита дар бораи тарзи кори худ дар болои асар, дар бораи замон, макон ва мавқеаҳои ҷуғрофӣи ҳодисаҳо маълумот медиҳад. Прологро устод Айнӣ дар асарҳои бадеии худ, аз ҷумла, дар повести «Ҷаллодони Бухоро» бо номи «Аз нависанда», дар «Ёддоштҳо» бо номи «Даромади сухан» ба кор бурдааст. Аз ҷумла, прологи «Ҷаллодони Бухоро» баъди 16 соли ба вучуд омадани асар навишта шуда, ба нашри алоҳидаи китоб дар соли 1936 ҳамроҳ гардидааст. Дар он чӣ тавр ба вучуд омадани асар, тақдири он ва омили нависанда барои эҷоди он ифода ёфта: «Ман навиштани ин повестро соли 1920, пештарак аз револютсияи Бухоро сар карда, дар моҳи сентябри ҳамон сол ба поён расонда, дар ҳамон вақтҳо ба Нашриёти давлатии Республикаи Советии Халқии Бухоро супурда бошам ҳам, чоп нашуд... Дар соли 1920 редаксияи журнали «Инқилоб» ин асарро аз ман барои чоп кунонидан дар журнали мазкур талаб кард... Ман оммаи коргарон, колхозчиён ва умуман, меҳнаткашони босавод ва бомаданиятшудаи имрӯзаро ба назар гирифта, хостам, ки ин повест дубора чоп шавад, бинобар ин, дубора кор карда, ба ёдгории он бародарон ва рафиқонам, ки дар моҳи марти соли 1918 дар арки Бухоро аз дасти ҷаллодони амир кушта шуда буданд, бахшидам...» [8, с. 7]. Дар прологи мазкур чӣ тавр ба вучуд омадани асар, тақдири минбаъдаи он баён шудааст.

Дар пролог нависанда метавонад ниятҳои эҷодии ояндаи худро ифода кунад. Намунаи инро дар ҷунин намуди сухани муаллиф, ки дар оғози «Ёддоштҳо» омадааст, дидан мумкин аст. Прологи мазкур дар ин асари калонҳаҷми устод Айнӣ «Даромади сухан» ном дорад. Бояд гуфт, ки ба ғайр

аз ин дар оғози чор қисми асар низ чунин даромади сухан мавҷуд аст, ки ҳаҷми на он қадар хурд доранд. Дар онҳо дар бораи тарзи кори худ, макони вуқуи ходисаҳо мухтасар маълумот дода, номҳои чуғрофӣ шарҳу баён ёфтаанд. Чунончи, дар даромади сухани қисми аввал менависад: «Азбаски зиндагонии кӯдакӣ ва хурдсолии ман дар саҳро, асосан, дар ду деҳа гузаштааст ва ин деҳаҳо аз ҳам дур буда, аз ҷиҳати ободонӣ, маданият ва урфу одат аз ҳам фарқ доштанд, ман мехоҳам пеш аз сар кардани ёддоштҳои худ дар бораи ин ду деҳа як қадар маълумоти географӣ, этнографӣ ва тарчимаиҳолӣ дода гузарам, то ки фаҳмидани ҷойи ин ёддоштҳо барои хонандагон осонтар шавад» [7, с. 5].

Дар даромади сухани қисми дувум бошад, ба ҳамин маънӣ мегӯяд: «Азбаски бештарини вақтҳои зиндагонии маро дар шаҳр мадраса ишғол кардааст, лозим дониستم, ки пеш аз баён кардани ин қисми ёддоштҳои худ дар бораи мадрасаҳои Бухоро, тартиби зиндагонии аҳли мадраса, програмаи дарсҳои он ҷо, тарзи таълими мударрисони он вақт, тариқи омӯзиши талабагонашон ва, умуман, дар бораи он чизҳое, ки ба мадрасаҳои Бухоро дахл доранд, маълумоти кӯтоҳе дода гузарам» [7, с. 131].

Нависанда агар дар пролог (даромади сухан)-и қисми аввал хонандаро бо деҳаҳои даврони бачагиаш – Соктареи ноҳияи Ғиждувон ва Маҳаллаи Болои ноҳияи Шофирком, мардумони онҳо, касбу корашон, гузаштагони худ шинос карда бошад, дар даромади сухани қисми дувум аз қору бори мадрасаҳо сухан ба миён гузошта, ба тавре вазифаи пролог (даромади сухан)-ро дар асар шарҳу тавзеҳ додааст: «ин даромади сухан хонандаро аз бисёр шубҳаҳо мебарорад ва дар вақти мутолиаи ёддоштҳо ба иштибоҳҳои нав ба нав намеандозад» [7, с. 131].

Вазифаи асосии пролог дар ин асари мухташами устод Айнӣ аз барқарор кардани алоқаи нависанда бо хонанда иборат буда, муаллиф дар онҳо хонандаро барои мутолиаи қисмати дахлдор омода мекунад. Яъне пролог як намуд раҳнамо барои хонанда ва барои нависанда нақшаи кор мебошад.

Бояд гуфт, ки дар ду ҷумла ба хонанда баён кардани ҳадафи ҳеш ба нависанда душвор аст. Зеро дар чунин намуди ручуъ мулоҳизаҳои нависанда

дар бораи сабаби навишта шудани асар, маълумоти мухтасар дар бораи сюжети он, мурочиат ба хонанда бояд ҷой дода шавад. Ин аст, ки пролог метавонад дар шакли дароз бошад. Ба ин монанд асари эссеи Э.Мижелайтис «Шабпаракҳои шабона» бо прологе шуруъ шуда, ки «Ба хонанда» ном дорад. Дар он шоир дар бораи махсусиятҳои зиндагии ҳар шахс, дар ҳаёт воқеаҳои хотирмон доштани ҳар нафар суҳан ронда, қайд карда, ки дар ҳаёти шоирии ӯ «як маҷлиси хотирмони нависандагон» мавҷуд буд, ки дар қору фаъолиятҳои гардиши қуллӣ гардид ва то андозае боиси навиштани ин китоб шуд: «Шояд маҳз ҳамон вақт ба навиштани ин асар ният кардам. Аз он вақт обҳои зиёд гузаштанд, бисёр чизҳо фаромӯш шуданд. Аммо аз дафтарчаҳоям баъзе чизҳоро пайдо карда, нӯги риштаро ба даст гирифтаам ва хостам ба хонанда расонам... Инак, ин қайдҳоро ба ихтиёри шумо месупорам...» [27, с. 97]. Чунин гуфторҳои самимӣ, гуфтугӯи ҳолисона бо хонанда дар осори аксар адибони номии ҷаҳон, аз ҷумла, тоҷик дида мешаванд.

Дар асарҳои бадеӣ пеш аз экспозиция баъзан дебочае - пешгуфтор дида мешавад, ки бо сюжети асар алоқаи бевосита надошта, пешаки моҳияти воқеаҳои асар ва ё баъзе хусусиятҳои образҳоро шарҳ медиҳад. Фикру мулоҳизаҳои нависанда дар пролог хонандаро барои қабули мазмуни сюжети асар тайёр карда, то як андоза диққату завқи ӯро сафарбар менамояд. [74, с. 119]. Пролог дар назми эпикӣ низ фаровон истифода мешавад. Дар адабиёти классикии форсу тоҷик он ҳамчун як талаботи маъмул ба қор рафтааст; дар оғози достонҳои эпикӣ ҳамчун оғози китоб муаллиф дар бораи мақсади эҷоди асар, дар ситоиши офаридгор, пайғамбар ва ёронаш, шоҳони ҷаҳон ва мавзӯе, ки масъалаи асосии достони алоҳидаро дар бар мегирад, ба таври мухтасар ё васеъ байтҳо меофарад. Масалан, достони бузурги «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бо сарлавҳаи «Оғози китоб» шуруъ шуда, мавзӯи асосии достон «Дар ситоиши хирад» ном дорад. Достон чунин оғоз ёфтааст:

Ба номи Худованди ҷону хирад,

К-аз ин бартар андеша барнагзарад... [42, с. 23]

Баробари ин, баъзе дostonҳои алоҳидаи «Шoҳнома» низ фасли «Oғози дoston» доранд, ки дар онҳо мавзуи асосии дostonи мазкур мавриди назар қарор дода шудааст. Дostonи «Комуси Кашонӣ» бо чунин як фасл шуруъ гардида:

*Ба номи Худованди хуршеду моҳ,
Ки дилро ба номаш хирад дод роҳ...* [45, с. 5].

Ин қисмҳои асарро метавон сухани муаллиф номид. Дар онҳо муаллиф аз рафти сюжет гузешта карда, дар бораи мавзӯҳои умумӣ, фалсафӣ, марғу зиндагӣ, вафодорӣ, садоқат, аҳаммияти илму дониш сухан рондааст. Чунинчӣ:

*Кунун, эй хирадманди равшанравон,
Ба ҷуз номи Яздон магардон забон...
Бибошӣ бар ин гуфта ҳамдoston,
Ки деҳқон ҳамегӯяд аз бoston* [45, с. 163].

Ин ҷо шоир худро «деҳқон» ном бурда ва хонандаро ба шунидани дostonи дигари аҷибӣ Рустами Дoston қалб мекунад. Дар чанд ҷойи дигар, аз ҷумла, пролог – рӯзи лирикийи оғози «Дostonи ҷанги Рустам бо Аквондев» низ муаллиф худро «деҳқон» номида, ки маънии барзғарест, ки дар замин тухми суханро кошта ва аз он ҳосил умедвор аст.

«Дostonи Бежан ва Манижа» низ бо сарлавҳаи «Oғози дoston» оғоз шуда, ба сари худ навъе қиссаи аҷиб ва марғуби таърихи эҷоди ин дoston мебошад. Фирдавсӣ нахуст шаби торикеро тасвир карда, ки дар он одами пир ба азобу уқубат ва эҳсоси нохуш гирифтор аст. Шоир ба ёри яғонаи хуш (ҳамсараш) муроҷиат мекунад, ки шамъу ҷароғ орад, то дилаш равшан гардад. Ёри меҳрубон шамъу шароити истироҳат муҳайё карду гӯё диди шоирро мефаҳмида бошад, ки «туро аз шамъу ҷароғ дида, дostonи хуше зарур аст» гуфтааст ва изҳор дошта, ки агар хоҳиш бошад, дostonе барояш қисса мекунад ва шоир агар тавонад, онро ба назм дароварад:

*Маро гуфт, к- «Аз ман сухан бишнави,
Ба шеър оӣ аз дафтари паҳлавӣ» ...*

Бихонд он бути меҳрубон достон

Зи дафтар навишта гаҳи бостон [45, с. 342-343].

Аҳаммияти ин пролог – рӯчуъ дар он аст, ки аз он хонанда манбаи ба вучуд омадани яке аз достонҳои марғуби «Шоҳнома» – “Бежан ва Манижа”-ро мефаҳмад, яъне онро ёри наздики Фирдавсӣ аз дафтарҳои кӯҳани форсӣ, ки ба наср будааст, барои шоир хонда дод ва ӯ онро ба назм даровард.

Ҳамин тавр, «пролог» ё «оғози сухан» ё «даромади сухан» дар осори назми эпикӣ ва насри имрӯзаи тоҷик усули басо маъмули сухани муаллиф буда, барои фаҳмондани мазмун ва мақсади асари хеш, пешниҳоди маълумот дар бораи он, пайдо шудани ҳамдигарфаҳмӣ дар байни нависанда ва хонанда хизмат мекунад.

Эпилог. Эпилог ҳамчун охирсухан баъд аз гиреҳкушоии воқеаҳо ё дар баъзе асарҳои калони эпикӣ баъд аз хотима меояд. Эпилог ҳам ба монанди пролог ба конфликти асосии асар муносибате надошта, дар бораи воқеаҳои минбаъдаи асар ва тақдири ояндаи қаҳрамонон маълумот медиҳад. Нависанда дар эпилог ба кучо рафта анҷомидани натиҷаҳои гиреҳкушоии асарро тасвир намуда, ҳаққонияти мавқеъҳои идеявӣ ва ҳаётии худро исбот менамояд [74, с. 119]. Аммо маънии фаннӣ, аз ҷумла, адабиётшиносии мафҳумҳои «эпилог» ва «охирсухан» аз ҳам фарқ мекунад. Муаллифи эпилог нависандаи асари бадеӣ аст, аммо охирсуханро ҳамчун як жанри публитсистӣ метавонад муҳаррир ё мунаққид нависад. Яъне эпилоги асари бадеӣ ҳикоя аст, охирсухан бошад, мулоҳизаи публитсист мебошад.

Дар луғат ва фарҳангҳои адабиётшиносӣ калимаи «эпилог» васеъ шарҳ ёфтааст. Чунончи, дар «Энсиклопедияи истилоҳҳо ва мафҳумҳои адабиётшиносӣ» эпилог «тасвири ҷӣ тавр анҷом ёфтани тақдири қаҳрамонҳо баъди нақли дар қисмати асосии асар омадаи ҳодисаҳо мебошад» [113, с. 49]. Эпилог қисмати ниҳонии иловашуда ба асари бадеӣ буда, дар баъзе маврид ба композитсияи асар метавонад мувофиқ набошад. Дар роман нақши эпилог аз ҷиҳати сюжетӣ мантиқан ба иҷро расидани асарро мефаҳмонад. Эпилог «унсури муҳимтарини композитсионии сохторӣ буда, дар он ғояи бадеии асар,

афкори асосии нависанда кушода дода мешавад» [103, с. 141]. Аз ҷиҳати фалсафӣ эпилог мавқеи фалсафӣ ва ҳаётии муаллифро ифода мекунад.

Бояд гуфт, ки азбаски истилоҳи «эпилог» дар адабиёти ҷаҳон, аз ҷумла, тоҷик низ ҷизи нав аст, аксари нависандагони ҷаҳон, аз ҷумла, адибони тоҷик бе гузоштани сарлавҳаи «эпилог» дар шакли хотима ё хулоса ё ҷамъбасти китоб ҷанд сухане аз худ илова мекунанд. Ҷунончи, устод Айнӣ дар повести «Одина» онро бо номи «Хотима» истифода бурда, дар он ба таври мухтасар дар ҳаҷми ду саҳифа ҳадафи асари хеш, мақсади ғоявии худ, то ҷӣ андоза ба мақсади хеш расидани қаҳрамонон, ояндаи ҷомеаро ифода кардааст: «Дар кӯҳистони тоҷик аз бозе, ки таърих нишон дод, бисёр зулму бедодиҳо ба кор рафт, бисёр хунҳо рехт, бисёр хонаводаҳо парешон шуд» [1, с. 188]. Ин ҷо ҳадафи нависанда аз эҷоди асар ишора гаштааст. Муаллиф ҳам мазмуни мухтасари асар ва нияти худро аз таълифи он ва ояндаи эҳтимолии зиндагии қаҳрамонро баён кардааст. Ҷамҷунин, нависанда номҳо ва воқеаҳои он давраро зикр намуда, аз номи қаҳрамонон, инқилобҳо, воқеаҳои баъди инқилоб ва ба ҳадаф расидани мазлумонро таъкид карда, овардааст: «дигар намегузоранд занони тоҷик қурбони расму одат ва асири панҷаи мардони бемуруват шаванд» [1, с. 190]. Ва хулоса мекунад, ки: «мумкин аст ҳоло ҳам дар миёни қавми тоҷик арбобкамолҳо, муллохокироҳҳо ва мулломардиҳудоҳо бошанд ва бар зарари мардуми тоҷик кор кунанд. Лекин хотирҷамъ ҳастем, ки халқи меҳнатдӯсти сар аз ҷанбари зулм берункашидаи тоҷик дигар худро ба доми найранги онҳо нахоҳад гирифта кард... Хулоса, имрӯз Тоҷикистони шуравӣ гул кард, фардо ба олами Шарқ меваҳои ширин хоҳад дод» [1, с. 190]. Ин хулосаи муаллиф аст: ҳарҷанд асар мазмуни ғамангез дорад, нависанда умед карда, ки ояндаи ин мардумон неқ хоҳад шуд.

Баъзан нависандагон дар эпилог дар бораи қисмати ояндаи ашхоси амалкунанда низ нақл мекунанд. Дар ин маврид дар бораи нақшаи ояндаи эҷодиашон низ каме маълумот медиҳанд. Намунаи классикии эпилог дар охири «Ҷанг ва сулҳ»-и Л. Н. Толстой ба назар мерасад, ки дар он дар бораи ҳаёти оилаҳои ҷавони Н. Ростов ва П. Безухов ба таври мухтасар нақл шудааст.

Воқеаҳо дар эпилог аз рафти замони асар метавонад як соат, як сол, як аср ва хатто, чандсад сол фарқ кунад. Ба маънии васеъ эпилог қисмати чамъбастии чизе, охир, анчома, хотимаи он аст. Онро дар асарҳои мусиқавӣ низ мушоҳида кардан мумкин аст ва бо ҳамин истилоҳ зикр мешавад.

Вазифа, аҳаммият ва нақши эпилог ҳамчун ҷузъи муҳимми сухани муаллиф аз эпилоги романи «Бародарон Карамазовҳо»-и Ф. Достоевский равшан мегардад. Дар бораи эпилоги романи мазкур ҳамчун қисми чамъбасткунандаи асар муҳаққиқ И.М. Мейер навишта: «Ҳодисаи дар «Эпилог» тасвиршуда ба замони имрӯза тааллуқ дорад, аммо ба оянда нигаронда шудааст (ба романи нави банақшагирифта, аммо нонавиштаи Достоевский ишора кардааст). Чунин омезиши имрӯзаву оянда дар ҳикояти финалӣ аз табиати дугонаи он дарак медиҳад: дар як вақт саҳифаи охири романи хондаатонро мепошонед, аммо саҳифаи аввали асари нонавиштаи муаллифро мекушоед, яъне ин ҷо ҳам охирсухан аст, ҳам сарсухан» [116, с. 600-601]. Ин ҷо ба аломати хеле муҳимми эпилог ишора шудааст. Яъне он дар як вақт ҳам вазифаи эпиграф (аввалсухан) ва эпилог (охирсухан)-ро иҷро бинамуда, дурусттараш он алоқамандии аввалу охири романро ба вучуд меорад. Дар романи мазкур Достоевский ҳадафи эҷодиаширо баён кардааст. Ногуфта намонад, ки «Эпилог» - 5 - и мазкур дар адабиётшиносии рус хуб таҳқиқ шудааст. Он аз 21 саҳифа иборат буда, ғояи асосии нависандаро ифода кардааст. Аз ин бармеояд, ки эпилог дорои шакл ва мазмуни ягона нест, метавонад, дароз бошад ё кӯтоҳ. Ҳамчунин, он метавонад аз замон ва макони ба вуқӯ пайвастании ҳодисаҳои қисмати асосии асар фарқ кунад.

Дар адабиётшиносии тоҷик ва ҷаҳон ба омӯзиши «Эпилог» ҳамчун қисмати муҳимми асари бадеӣ тавачҷуҳ нисбатан кам аст. Ба таври умум, дар ин бобат маълумот дода шуда бошад ҳам, ба таври алоҳида ин қисмати асар ҳамчун сухани муаллиф ва як намуди рӯҷуи лирикӣ кам мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Эпилог аз ҳамаи намудҳои дигари рӯҷу ба рӯҷуи публицистӣ наздикӣ дорад.

6. *Эссе*. Эссе дар ду асри охир дар адабиёти рус маъмул гардид. Дар адабиёти тоҷик бошад, ба нудрат ёфт мешавад. Эссе яке аз жанрҳои мураккаби адабист, ки метавон онро сухани муаллиф номид. Танҳо эҷодкорони ботаҷриба ва боистеъдод аз уҳдаи эҷоди он мебароянд. Истилоҳи мазкур ба забонҳои русӣ ва тоҷикӣ аз фаронсавӣ ворид гардида, баромадаш аз калимаи латинии *exagium* (баркашидан) мебошад; калимаи фаронсавии *ezzaî*-ро метавон ҳамчун таҷриба, санҷиш, намуна, сиёхнавис, очерк тарҷума намуд. [189, с.7]. Дар «Луғати тавзеҳоти калимаҳои хориҷӣ» омадааст: «Эссе ин очеркест, ки ин ё он масъаларо на дар шакли муназзами илмӣ, балки дар шакли озод шарҳу тавзеҳ менамояд» [106, с.49]. Таърифи «Фарҳанги калони энциклопедӣ» роҷеъ ба эссе чунин аст: «Эссе ин жанри фалсафӣ, адабию танқидӣ, таърихию тарҷумаиҳолӣ, публитсистии насрӣ буда, бо доштани мавқеи инфиродии муаллиф ва услуби озод, аксаран ғайриодии хусусияти сухани шифоҳӣ дошта фарқ мекунад» [76, с. 69].

Шарҳи «Энциклопедияи мухтасари адабиётшиносӣ» муфассал аст: «Эссе ин иншои насрии аз ҷиҳати ҳаҷм ва композитсия озод мебошад, ки мавзуи хусусиро шарҳ дода, як усули пешниҳоди таассурот ва андешаи инфиродии аз ҷиҳат ба он алоқаманд ба ҳисоб меравад» [104, с. 89].

Хуллас, эссе жанри маъруфи адабӣ буда, дар диссертатсияи худ мо онро чун як намуди сухани муаллиф баррасӣ хоҷем кард. Аз ин ҷиҳат, эссе насри аз ҷиҳати композитсия озод буда, ифодакунандаи таассуроти инфиродӣ дар бораи масъала ё мавзуи аниқ мебошад. Он андешарониест, ки бо мақсади баррасии мушкилоти ахлоқию равонӣ, таърихию сиёсӣ, эстетикӣ ва намудҳои гуногуни фарҳанг тавассути фардикунонӣ, шахсияти алоҳида, муаллиф ё қаҳрамон ба кор меравад. Он имконият медиҳад афкори муаллиф нисбатан пурра ва асоснок баён карда шавад. Дар эссе на далелу рақамҳо, балки таассурот, андеша ва ассотсиатсияи фикронӣ нақши асосиро мебозанд. Эссе хусусияти фалсафӣ, таърихию тарҷумаиҳолӣ, публитсистӣ, адабиётшиносию танқидӣ, илмию оммавӣ ё сирф беллетристикӣ дошта, дорои намудҳои зерин мебошад: адабию танқидӣ, фалсафӣ, ташкилию идорӣ, илмию публитсистӣ,

таърихӣ, бадеию публитсистӣ, диниву маънавӣ, тасвирӣ, нақлӣ ва ғайра. Махсусияти зерини эссеро метавон зикр кард: 1) Мавзуи аниқ ва шарҳу тавзеҳи субъективӣ; 2) композитсияи озод; 3) озодии нақл, ифодаи афкор, ки метавонад ба ақидаҳои маъмулӣ мувофиқат накунад [189, с. 9].

Эссеҳои бехтарин «Эдюдҳои лирикӣ» ва «Шабпарақҳои шабона»-и Эдуард Межелайтис ва повести «Доғистони ман»-и Расул Ғамзатов мебошанд. Дар ин асарҳо таҷрибаи эҷодкории муаллифон зимни воқеаҳои ҳаёт ба таври шоирона ва ҷолиб тасвир шудааст. Чунончи: «Муҳтарам хонанда – прокурор! Шумо маро ба курсии айбдоршаванда гузошта, ҳукмномаамро хондед, гӯё онро худи ман навишта бошам...» [27, с. 238-239].

Эссе сюжети муайян надорад, аммо воқеа, тасвир ва ҳадафҳои асар пайиҳам, мантиқан ба ҳам пайваст мебошанд. «Доғистони ман»-ро Р. Ғамзатов повест номида, ҳарчанд «повест-эссе» аст. Ба ғайр аз ин, дар ин асар рӯчӯҳои алоҳида ба мушоҳида мерасанд: Чунончи: «Китобам, пеш аз он ки туро оғоз кунам, қиссаи дар ниҳодам пухта расиданатро мехоҳам ҳикоя кунам» [14, с. 6].

Нависанда барои таъсирбахш шудани сухан аз санъатҳои сухан моҳирона истифода кардааст: «Ба фикрам, вақташ ояд, ягон фолклоршиноси доғистонӣ китоби дуоҳои бади кӯҳистонро тартиб медиҳад ва он гоҳ мардум то чӣ андоза гапдону гапбоф будани кӯҳистониён, бурроии сухану қувваи тахайюли онҳо ва фаросату нафосати забони моро дарк хоҳад кард» [15, с. 43].

Хусусияти назарраси «Доғистони ман»-и Расул Ғамзатов аз дохил намудани ҳикоятҳои зиёд иборат аст, ки ҳама таъсирбахш, сербуранг ва хонданбобанд. Чунончи, нависанда ҳикоятро аз ҳаёти падараш оварда, бо мақоли зерини машҳур ҷамъбаст намудааст: «Шарт нест, ки одамон ҳамзабон бошанд, ҳамдилӣ аз ҳамзабонӣ бехтар аст» [14, с. 50].

Дар яке аз ҳикоятҳои ҳодисаи ибратомӯзеро қисса карда навиштааст: «Дар институти адабиёти мо чунин воқеа рӯй дода буд. Дар курси якум бист шоир, чор носир ва як драматург мехонд. Дар курси дувум понздаҳ шоир монд, носирон ҳашт нафар шуданд ва як мунаққид пайдо шуд. Дар курси сеюм ҳашт

шоир монд, шумораи носирон ба даҳ нафар расид, драматург боз ҳамон як нафар, мунаққид шаш нафар шуд. Дар охири курси панҷум як шоир, як носир, як драматург монд, дигарон ҳама мунаққид шуданд» [14, с. 81]. Нависанда сабаби ин ҳодисаи аҷибро шарҳ надода, онро ба ихтиёри хонанда воғузур намудааст. Яке аз вазифаҳои рӯчуи лирикӣ ба андеша водор кардани хонандагон мебошад.

«Доғистони ман»-и Расул Ғамзатов яке аз намунаҳои беҳтарини эссе ва рӯчуи лирикӣ ба ҳисоб рафта, бо рангинӣ, дилчаспӣ ва сабку услуби хоси худ фарқ мекунад. Дар он тамоми талаботи расмии эссе ҳамчун жанри адабӣ ва ҳамчун як намунаи сухани муаллиф ва рӯчуи лирикӣ риоя шудааст.

7. Монолог (*гуфтугӯӣ бо худ*). Монолог гуфта, нутқи як қаҳрамони драмаро мегӯянд, ки тавассути он андешаҳои лирикию фалсафӣ ва нуқтаи назари хеш худ ба худ баён мегардад. Дар адабиёти бадеӣ монолог кам ба назар мерасад. Дар он чун дар эссе қаҳрамон муаллиф аст ва сухан аз забони ӯ баён мешавад. Монолог сюжети муайян надорад ва як намуди асари бадеии психологӣ мебошад. Аз ҷумла, яке аз фаслҳои алоҳидаи «Этюдҳои лирикӣ» ба шакли монолог офарида шуда, «Диалог дар вайронаҳо» ном дорад. Дар он ду нафар аз ҳамдигар ғоиб суҳбат меороянд. Он аз рӯйи мазмун аз сюжети асар ҷудо мебошад. Чунин намуди сухани муаллиф то андозае ба услуби ҳикоят андар ҳикояти достону қиссаҳои шарқӣ монандӣ дорад, фарқ дар он аст, ки монолог сюжети муайян надорад ва дар он танҳо вазъи психологӣ, андешаву мулоҳизаҳои қаҳрамон ё муаллиф тасвир мешавад.

Дар асарҳои бадеӣ порчаҳои калони монологӣ ё *гуфтугӯӣ бо худ* кам бошад ҳам, вомехӯранд. Чунончи, дар романи «Калидар»-и Давлатободӣ нависанда баъди тасвири бархӯрди равонии Моҳдарвеш, аз он ки ба ҳамсари зебою ҷавонаш Шерӯ писари давлатманди деҳа – Шайдо чашм ало кардааст, ба хаёлҳои дода мешавад, ки метавон онро монолог номид: «Шерӯро ман хеле азиз медоштам. Хеле! Рамақи зиндагонии ман ӯ буд. Худоё, Худоё! Ӯро ҳам ту аз ман гирифтӣ! Ӯро ҳам аз ман гирифтанд. Эй Худо, эй Худо!.. Худоё, занамро ба ман пас бидеҳ. Ман гуноҳе надорам. Ман гуноҳе надорам, Худо!

Бадкорам, ғалат кардам, занамро ба ман пас бидех, занамро ба ман пас бидех, Худо!.. [16, с. 947-948].

Ручуи мазкур калон аст. Дар он калимаю ифодаҳои зидмаъно ва замону замирашон гуногун истифода шудаанд: «гирифтӣ» – «гирифтанд», «решакан мешавем» – «решакан шудаем», «вомерезам» – «ворехтаам», «мехостам» – «намехостам», «гарданам» – «гарданат» ..., ки таъсирбахшии асарро боло кардаанд. Дар чунин монологҳо сухани қаҳрамонро муаллиф мушоият ва ҳамроҳӣ кардааст.

Ҳамин тавр, сухани муаллиф чузъи муҳимми ифодакунандаи андешаву афкори нависанда, ғояи асари бадеӣ ба ҳисоб рафта, шаклҳои гуногуни ифода дорад ва хусусиятҳои аз инҳо иборат аст: нахуст, аз ғоя ва ҳунари нависанда ё шоир вобаста буда, дар он, пеш аз ҳама, назари муаллиф, шарҳи объекти тасвир, нақшаи эҷодӣ ва ҳадафи муаллифи асар, барқарор кардани алоқа байни муаллиф ва хонанда ифода меёбанд.

Дувум, услуб ва сабку забони шарҳ ва поварақҳо публитсистӣ буда, он ҳам дар асарҳои публитсистӣ ва ҳам бадеӣ мушоҳида мешавад.

Эпиграф, пролог, эпилог қисматҳои ҷудонашавандаи асари бадеӣ буда, бо он аз рӯйи мавзӯ, мақсад алоқаманд мебошанд, аммо аз сюжети асар ҷудоанд.

Сеюм, намудҳои калони сухани муаллиф чун эссе, монолог аз як тараф, чузъи таркибии асар буда, аз тарафи дигар, дар навбати худ асари бадеӣ алоҳида буда метавонанд. Забон ва сабку услуби онҳо аз асари бадеӣ бо дилчаспӣ ва рангинии худ фарқ мекунад. Дар умум, ҳамаи шаклҳои хурд ва калони сухани муаллиф ба композитсияи асар пайвандии устувор доранд ва барои таъсирбахш шудани асар, барқарор кардани алоқамандии байни хонанда ва нависанда нақши бориз мегузоранд.

1.3. Нақш ва вазифаҳои ручуи лирикӣ

Истилоҳи *ручуъ* ба адабиётшиносии классикии форсу тоҷик бегона набуда, он ҳамчун санъати бадеӣ истифода шудааст. Дар асарҳои чун «Ҳадоиқ-

ус-сеҳр» [138, с. 123], «Ал-муъчам" [174, с. 82], «Бадоеъ-ус-саноеъ» [70, с. 117] дар бораи рӯчуъ маълумот пайдо кардан мумкин аст. Аз ин асарҳо дида мешавад, ки истилоҳи «рӯчуъ» арабӣ буда, маънояш «бозгашт», яъне *бозгашти лирикӣ* аст.

Дар адабиётшиносии тоҷикии даврони Шуравӣ қисмати аввали ин истилоҳ ба ҳамон шакл ва маъно қабул гардида, шакли пуррааш аз истилоҳи «лирические отступление»-и русӣ ба таври «*рӯчуи лирикӣ*» баргардон карда шуд. Фарқ фақат дар он аст, ки дар адабиётшиносии классикии форсу тоҷик рӯчуъ танҳо як намуди санъати сухан доништа шуда, дар адабиётшиносии имрӯза рӯчуи лирикӣ маънои фарох гирифта, ҳамчун яке аз шаклҳои асосии сухани муаллиф қабул шудааст. Ба ҳар ду маънӣ он қобили қабул буда метавонад, зеро рӯчуи лирикӣ чӣ тавре ки қайд гардид, аз ҷиҳати шакл сухани муаллиф буда, аз ҷиҳати мазмун санъати сухан маҳсуб меёбад.

Дар адабиётшиносии тоҷик ҷиҳати назариявии истилоҳи мазкур то андозае коркард шуда бошад ҳам, ба таври амалӣ мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Бори аввал дар «Санъати сухан»-и Т.Зехнӣ дар фасли «Рӯчуи лирикӣ» маълумоти мухтасар пайдо шуд. Дар он омадааст: «Нависанда баъзан аз тасвири воқеа ё аҳволи руҳияи қаҳрамонон ба ҳаяҷон омада, якбора ҳикояи худро *қатъ* менамояд ва ба тарафи дигаре *гардиш* карда, хитобан ба хонанда ё ягон предмети дигар сухан кардан мегирад. Ин усулро *рӯчуи лирикӣ* ё *қатъ* номидан мумкин аст» [95, с. 102].

Чӣ тавре ки мушоҳида мешавад, Т.Зехнӣ дар мавриди рӯчуъ ифодаҳои «қатъ», «гардиш»-ро ба кор бурдааст. Албатта, калимаҳои «бозгашт» ҳамчун тарҷумаи тоҷикии «рӯчуъ» ва «гардиш» қобили қабул буда метавонанд, аммо калимаи «қатъ» дар ин маврид бемавқеъ менамояд. Сипас, муҳаққиқ Т.Зехнӣ барои исботи андеша аз назми эпикӣ мисол оварда, зикр карда, ки Бадриддин Ҷилолӣ дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» қарори падари Қайсро дар бораи ба мактаб супоридани фарзандаш нақл карда, якбора гардиш менамояд ва ба хонанда (дар ин ҳолат кӯдакон ва наврасон) чунин мурочиат мекунад:

Эй тифл, зи илм баҳра бардор,

*Ки аз лавҳу қалам шавӣ хабардор.
Тифле, ки қалам гирифт дар даст
Дастӣ ҳамаро ба чӯби тар баст.
В-он кас, ки ба лавҳу хат напардохт,
Ҳаргиз сияҳ аз сафед нашнохт.*

Маълумоти мазкур ва ҳамчунин, таҳқиқотҳои анҷомдодаи адабиётшиносони рус ба мо имкон доданд, ки масъалаи истифодаи ручуи лирикиро дар назми классикӣ ва имрӯзаи тоҷик дар фасли алоҳида мавриди баррасӣ қарор диҳем. Зеро дар адабиёти классикии форсу тоҷик, махсусан, назми эпикӣ адабиёти классикӣ ва имрӯзаи форсу тоҷик намунаҳои зиёди ручуӣ, бозгаштҳо, сухани муаллифро мушоҳида кардан мумкин аст.

Ба қавли Т. Зехнӣ, ручуҳои лирикӣ хусусияти ягона дошта, тақсимнашавандаанд. Яъне онҳоро танҳо шартан чудо намудан мумкин аст. Аз ҷумла, муаллиф нидоро яке аз намудҳои санъати сухан номидааст. Аммо таҳқиқоти мо нишон дод, ки нидо як намуди ручуи лирикӣ буда, аз ҷиҳати мазмун санъати сухан ва аз ҷиҳати шакл ба сухани муаллиф тааллуқ дорад.

Бале, ин таърифи содаву мухтасари санъати сухан буда, дар асарҳои назарияи адабиётшиносӣ чизи бештаре қайд нагардидааст. Аммо муҳаққиқи шодравон - Соҳиб Табаров нақш ва вазифаҳои ручуи лирикиро дар насри бадеӣ зимни таҳқиқи мавзӯҳои умумии адабиёти тоҷик зиёд ёдовар гардидааст. Аз ҷумла, дар маҷмуи мақолаҳо бо номи «Ҳаёт, адабиёт, реализм», ки аз 5 ҷилд иборат мебошад, ба ин мавзӯ тавачҷуҳ намудааст. Дар яке аз мақолаҳо дар бораи вазифаи ручуи лирикӣ дар насри бадеӣ чунин изҳор доштааст: «Дар қисме аз асарҳои дорой хусусияти лирикию романтикӣ, психологию фалсафӣ гоҳо лавҳаву лаҳза, ручуӣ ва ҷузъе аз хатти умумии сюжет чудо ба назар мерасад. Аммо ҳангоми мутолиа маълум мешавад, ки онҳо бо хислати ҳуҷҷатнокӣ, бо лиризми ҳаётдӯстона, бо ручуи лирикӣ ва ё публитсистонаи худ қисми таркибии асарро ташкил мекунанд» [153, с. 43].

Дар ин иқтибос ду чиз муҳим аст: аввалан, муаллиф ручуӣро чудо “аз хатти умумии сюжет” ва “қисми таркибии асар” номидааст, ки воқеан, ҳам

хамин тавр ҳаст. Дувумин, дар мисолҳои баъд мушоҳида хоҳем кард, ки дар ҳақиқат, рӯҷуи лирикӣ чун намудҳои дигари сухани муаллиф ба хатти сюжет алоқа надорад ва “қисми таркибии асар” - ро ташкил медиҳад [153, с. 43].

Дар китоби Ю. Бобоев рӯҷуи лирикӣ «воситаи устухонбандии асари бадеӣ» номида шуда, андешаҳои адабиётшиносони рус ва тоҷик дар ин маврид бо баъзе тағйирот такрор шудааст [74, с. 93].

Шиносоии рӯҷуи лирикӣ дар мисолҳо аз намунаи адабиёти бадеӣ осон ба назар мерасад. Дар асари мухташами “Ёддоштҳо” устод Айнӣ, вақте сухан аз бузургӣ ва эҳтироми муаллиф нисбат ба Аҳмади Дониш меравад, муаллиф бо мақсади «тасвири ҳирси аҳли бозор дар роҳи сарватғундорӣ» аз “Наводир-ул-вақоеъ” қиссаи баққоли ҳасисро айнан оварда, бо ин хонандаро бо ҳусни баёни мутафаккири бузург шинос намудааст. Сипас, барои пайванди фикр ва асоснок кардани он қиссаи баққоли шиноси худро ҳам нақл намуда ва дар ҳамин ҷо дар дохили қавсайн ба хонанда мурочиат карда, сабаби чунин кори худро шарҳ додааст, ки чаро якбора ду қиссаи ба ҳам монандро овардааст: “(Ду воқеаро, ки дар як мавзӯ бошанд, дар як ҷо ба тарзи ҳикоя овардан, хусусан, ки дуҷумӣ аз нахустин аз чиҳати бадеият паст бошад, кори бисёр бад аст. Аммо ман дар ин ҷо ба нақли аҳвом “баққоли Аҳмади Дониш” ва “баққоли худ” ин кори бадро кардам, ман ин корро барои он кардам, ки хонандагон андоза карда, дидани тасвири аҳволи ин ду баққол қувваӣ қалами Аҳмади Донишро ба хубӣ равшан дарёбанд)” [7, с. 558].

Порчаи дар дохили қавсайн омада, ки ба сюжети асар алоқамандӣ надорад, яке аз намудҳои рӯҷуи лирикӣ маҳсуб меёбад. Ҳадаф аз чунин нави мурочиат ба хонанда аз он иборат аст, ки устод Айнӣ мехоҳад диққати хонандаро ба ҳунари қалами Аҳмади Дониш, таъсирбахшии забони тасвири ӯ ҷалб созад. Устод илова кардааст, ки маҳз баъди хондани асари мазкур дар аввали солҳои 1900 ба насрнависӣ ҳавас пайдо кардааст.

Боз баъди ибрази андешаи худ дар бораи ба таври сода навиштани асари насрӣ дар дохили қавсайн чунин оварда, ки ин низ рӯҷуи лирикӣ мебошад: “(Ин орзуи ман танҳо баъд аз Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр ба

вучуд омад ва бо шинос шуданам ба асарҳои нависандагони классик ва советии рус савдои дар соданависӣ аз Аҳмад-махдум гузаштан ба сарам афтод)” [7, с. 560].

Дар асари мазкури устод Айнӣ ба рӯчуҳои зиёди лирикӣ вохӯрдан мумкин аст. Ҷойи дигар баъди тасвири худнамоӣ ва намоишкориҳои сарватмандон устод Айнӣ дар дохили қавсайн овардааст: “(Дар назари аввали хонанда ин ёддошт ва ин шеъри ман монанди мавзуи худашон хеле хунук менамояд, аммо агар дуруст диққат карда шавад, онҳо руҳ ва маъноӣ чамъияти даври амириро ба хубӣ нишон медиҳанд; дар сурате, ки монанди ман ҳазорҳо талабагон ва меҳнаткашони бесарпаноҳ дар “истиқоматгоҳи даруникуртагӣ” зиндагӣ мекарданд, бойҳо биноҳои сар ба фалак расидаи худро ба мардум ба тариқаи “чиз-чизак” нишон дода, аз ғурур ва ифтихор завқ мекарданд)” [7, с. 624]. Мавқеъ ва аҳаммияти ин рӯчуи лирикӣ аз он иборат аст, ки дар он ҳадафи муаллиф ва баҳои ӯ ба воқеаҳои тасвиркардаш ва шеъри эҷодкардаш ба хубӣ аён гардидааст.

Дар “Ёддоштҳо” – и устод Айнӣ шаклҳои дигари рӯчуи лирикӣ низ ба назар мерасанд, ки шарҳу тавзеҳ ба ҳисоб рафта, барои ҷудо кардан аз матни асосӣ дар дохили қавсайн оварда мешаванд: “(Ҳанӯз порчаи доғи он чароҳат (аз бемории ришта) ба рӯйи айнаки пойи чапам намоён аст)” [7, с. 607]. Дар ин маврид устод Айнӣ ҳодисаеро нақл карда, дар омади гап, берун аз воқеа ба хонанда чунин маълумоти иловагӣ расонида, ки намуди шарҳу тавзеҳоти рӯчу мебошад.

Ҳамин гуна рӯчуҳои лирикӣ ба тарзи бе қавсайн дар идомаи нақл ҳам омада метавонанд. Хусусияти чунин рӯчуҳо аз он иборат аст, ки муносибати нависандаро ба воқеаи баамаломада ё шахси алоҳида нишон медиҳанд. Чунин рӯчуҳо аз романи “Восеъ”-и С. Улуғзода, ки шогирди устод Айнӣ буда, дар сабку услуб ба ӯ пайравӣ кардааст, мавриди назар қарор медиҳем: “Дар рӯзи равшан дар пеши чашми Восеъ коре шуд, ки зоҳиран дар ин ҷоҳо кори одӣ ба шумор мерафт ва ҳар рӯзу ҳар соат воқеъ мегардид, аммо барои ҷӣ бошад, ки

дили сангҳои шаҳр об намешуд, қалъаи ҳоким ба дарё фурӯ намеғалтид ва ин масҷиду мадрасаҳои боҳашамат ҳам барҷо истодан мегирифтанд...” [40, с. 93].

Ҷумлаи мураккаби дувум “аммо барои чӣ бошад, ки дили сангҳои шаҳр об намешуд, қалъаи ҳоким ба дарё фурӯ намеғалтид ва ин масҷиду мадрасаҳои боҳашамат ҳам барҷо истодан мегирифтанд” тасвири руҳия ва муносибати муаллиф ба воқеоти асар буда, рӯзи лирикӣ ба ҳисоб меравад, ки дар композитсияи асар ҷой гирифта, аз сюжет чудо мебошад.

Рӯзи лирикӣ қисмати шавқовар ва таъсирбахши адабиёт, хосса, насри бадеӣ аст, ки хонанда онро бо руҳияи баланд меҳонад, ба дунёи ботинии қаҳрамон ва муаллифи асар шинос мешавад.

Нависанда Ҷалол Иқромӣ, ки худ дар асорат будааст, азобу укубати зиндонро хуб медонад, бинобар ин, ҳангоми ба зиндон афтидани Ҳайдаркул – яке аз қаҳрамонҳои мусбати асар, ба чунин як рӯзи калони лирикӣ рӯй овардааст: “Ҳабсхона, зиндон! Ҳар кас, ки инро фикр карда бароварда бошад, золимтарин ва ҷобиртарини бераҳмҳои рӯйи ҷаҳон будааст. Ин сақфу деворҳо, ин муҳити оҳанин ва қаттол касро мефишоранд, асабҳоро як-як канда мебароянд, дилро ба кафидан наздик мекунанд...” [22, с. 398].

Ба ҳамин монанд дар ҷойи дигари асараш ба чунин рӯзи қалбӣ муроҷиат кардааст: “Дунё худаш як мактабхонаи калоне аст, ки кас дар ин ҷо сабақҳои зиндагиро меомӯзад. Аз рӯзе, ки ба ин мактаб дохил мешавад, сабақ меомӯзад, то ба дами баромада рафтани он! Ҳамеша сабақҳои нав ба нав, ҳамеша дарсҳои мушкил ва муаммоҳои сарпеч...Агар ақлу ҳуштон бачо ва зеҳнатон тез бошад, сабақҳои кӯҳна барои осон шудани сабақҳои нав ёрӣ медиҳанд” [22, с. 388].

Махсусияти рӯзҳои ва маҳз рӯзҳои иқтибосшуда аз он иборат аст, ки онҳо хоҳ аз забони муаллиф бошанд, хоҳ қаҳрамони асар таъсири якхела мерасонанд ва ин таъсири фараҳбахш ва мусбат мебошад. Ин аст, ки рӯзҳои лирикӣ қариб ҳамеша баъди амалиёти қаҳрамони мусбат садо медиҳанд. Ҳодисаи аз забони персонажи манфӣ омадани рӯзи лирикиро алҳол мушоҳида накардаем.

Дар адабиётшиносии тоҷик азбаски дар бораи ҷиҳатҳои назариявӣ, бештар амалии рӯчуи лирикӣ кори назаррас анҷом дода нашудааст, моро лозим омад, ки дар ин маврид бештар ба таҳқиқотҳои адабиётшиносони рус ва маълумотҳои интернетӣ таъя намуда, мисол ва намунаҳоро аз осори адибони тоҷик пешниҳод кунем.

Дар адабиётшиносии имрӯзаи рус дар бораи рӯчуи лирикӣ муҳаққиқони зиёд таҳқиқ бурдаанд. Дар «Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ» рӯчуи лирикӣ чунин таъриф гардидааст: «Рӯчуи лирикӣ сухани муаллиф дар асари эпикӣ аст, ки муносибати бевоситаи нависандаро нисбат ба образ ё воқеаи тасвиршаванда ва ҳодисаҳои ба он алоқадоршта ифода мекунад... Он ҷузъи ғайрисюжетии асар мебошад» [165, с. 221].

Муҳаққиқон М.Сойфер, В. Гура ва Л. Якименко дар бораи рӯчуи лирикӣ таҳқиқотҳои ҷолиб [150, 90, 186] анҷом додаанд. Чунончи В. Гура қайд намудааст, ки ҳангоми ба асар ворид намудани рӯчуи лирикӣ лиризм асар меафзояд ва «дар рӯчуи лирикӣ оптимизм ва гуманизм пурқувват мебошад» [90, с. 283]. Дар ҳақиқат, дар яке аз намудҳои рӯчуи лирикӣ – рӯчуи психологӣ лиризм, оҳанги шеърӣ, зебоипарастӣ хеле баланд буда, то андозае шеър ва лирикаро ба хотир меорад. Дар ин маврид сухани Л.Якименко қобили қабул аст, ки рӯчуи лирикӣ забони махсус дошта, дар онҳо ҳиссу ҳаяҷони нависанда тавассути санъатҳои гуногуни сухан таъсирбахш карда мешаванд. «Санъаткор дар рӯчуи лирикӣ на танҳо мушоҳидакор, тамошобин, балки инъикоскунандаи бевоситаи ҳаёти халқ мебошад» [186, с. 398], – навиштааст муҳаққиқ.

Муҳаққиқ Титов В. Г. рӯчуи лирикӣ ва ҳикояҳои иловагии асари бадеиро чун ҷузъҳои алоҳидаи композитсия таҳлил намудааст. Мавсуф зикр карда, ки рӯчуи лирикӣ мазмун ва вазифаҳои хос дорад. Ӯ дар асоси далелҳои кофӣ чунин вазифаҳои рӯчуҳои лирикиро муайян намудааст:

1. Муносибати муаллиф ба предмети тасвир ва ҳаёт;
2. Ифодакунандаи мақсади муаллиф;
3. Ифодакунандаи муносибати нависанда ба шахсҳои амалкунанда;
4. Баёни вазифаи асари мазкур ва тарзи кори муаллиф дар болои он;

5. Нақли лаҳзаҳои ҳаёти хеш дар баъзе рӯчуҳо [165, с. 24].

Ба қавли адабиётшинос Л. Б. Шепилова, низ рӯчуи лирикӣ образи муаллифро инъикос карда метавонад. Дар ин маврид аҳаммияти рӯчуи лирикӣ барои фаҳмидани андешаи муаллифу ғояи асар осонтар мегардад [184, с. 148]. Дар ҳақиқат, яке аз фарқиятҳои рӯчуҳои лирикӣ воситаи шинохти муаллифи асари бадеӣ будани он мебошад, дар натиҷа муаллиф дар паси парда намоиш, симои ӯ пеши назари хонанда хувайдо мегардад. Маънии мазкурро муаллифони «Энсиклопедияи калони шуравӣ» низ айнан зикр кардаанд [75, с. 489].

Таърифи адабиётшиноси рус Г. Абрамович ба рӯчуи лирикӣ муфассал аст: «Бевосита фикр ва ҳиссиёти худро баён кардани нависанда дар асари эпикӣ *рӯчуи лирикӣ* ном дорад» [61, с. 127]. Муҳаққиқ мулоҳизаҳои адабиётшиносони дигарро дастгирӣ намуда, қайд кардааст, ки ҳамчун қоида рӯчуи лирикӣ дар асарҳои драматик истифода намешавад. Дар асоси бевосита истифода шудани эҳсосоти шоир дар лирика рӯчуи лирикӣ – сахна ва лаҳзаҳои иловагии ташреҳиро талаб намекунад: «Рӯчуи лирикӣ ифодаи бевоситаи андешаҳо ва ҳиссиёти муаллифи асари эпикӣ мебошад. Чунин рӯчуҳо маҳз танҳо дар асари эпикӣ мавҷуданд; дар асари драматик сухани муаллиф, умуман нест» [61, с. 127]. Хуллас, ин муаллиф чойи истифодаи рӯчуҳоро муайян карда, дар ҷамъбаст овардааст: «Рӯчуи лирикӣ сухани муаллиф дар асари эпикӣ ё лиро-эпикӣ мебошад, ки муносибати бевоситаи муаллифро ба тасвир ифода мекунад» [61, с. 230].

Ин ҳолатро, яъне аз мавзӯ берун шудани нависандаро, албатта, хонанда ҳам пай мебарад ва ба ҳунари эҷодкории шоир ё нависанда қоида мешавад. Аҳаммият ва бартарии рӯчуи лирикӣ дар ҳамин аст. Дар ин маврид озодии баён ва афкори нависанда пурра риоя мешавад, рафти инъикоси воқеаҳо ва сюжет каме суст шуда, дар ин миён ба нависанда имкон фароҳам меояд бевосита ба хонанда муроҷиат кунад, баъди баёни афкори алоҳидаи хеш тасвири воқеаҳо ба суръати аввала бармегардад; хонанда ғӯё лаҳзае лаззати маънавий мебардорад ва бо эҳсосоти муаллиф шарик мешавад.

Дар илми адабиётшиносӣ рӯҷуи лирикӣ вобаста ба композитсияи асар омӯхта мешавад. «Композитсияи асар ин ҷойгиршавии муайян ва алоқамандии байниҳамдигарии образҳои бадеӣ мебошад» [98, с. 19]. Он ҷузъҳои ҷудогонаи асарро ба ҳам мепайвандад. Дар ин ҷузъҳои ҷудогона, ки хишти асар мебошанд, образҳои бадеӣ тавассути рӯҷуи лирикӣ тасвир карда мешаванд. [89, с. 109].

Бозгашт ё рӯҷуи муаллиф ба мавзӯи асосии асар, нақлу тасвири бевоситаи сюжет кам муносибат дорад ё тамоман алоқаманд нест. Намунаи равшани он рӯҷуҳои лирикӣ ва публитсистии повести «Одина» - и устод Айнӣ мебошанд. Маълум аст, ки қиссаи мазкур саргузашти ба қавли ҳуди муаллиф, «як тоҷики камбағал» мебошад, аммо дар дохили сюжет боби гӯё иловагии воқеаҳои моҳи феврари соли 1917 ҷой дода шудааст, ки ба рафти воқеа дахл надорад. Аммо дурусттар мулоҳиза кунед, алоқии ҳадафнокро пай хоҳед бурд: дар ин рӯҷу мақсади ғоявии асар ифода ёфтааст, ки масъалаи мазкур дар фасли алоҳида ба таври муфассал мавриди баррасӣ қарор мегирад.

Дар рӯҷуҳои лирикӣ тасвири воқеоти сиёсӣ таърихӣ, тасвири табиат, мавзӯҳои ҳасби ҳолии муаллиф ҷой дошта метавонад. Чунончи, ба мисли устод Айнӣ Сотим Улуғзода як манзари табиати кӯҳистони тоҷикро чунин тасвир кардааст: “Аз наззораи даштҳо, адирҳо, доманаҳои кӯҳсорон чашм ҳаловат мебарад, дил меболад. Онҳо дар ин фасли гандумпазӣ ҳама зарнигор шудаанд. Дар ҳама ҷониб ғаллазори тилоранг дар шуълаи офтоби гармтоб медурахшанд. Гандуми расида гӯё аз гармии офтоб шалпар шуда пинак рафта, саракҳои вазнини худро ҳам намудааст” [40, с. 210].

Тасвири чунин манзараҳои табиат ба нависандагон барои ифодаи ҳусни назарашон ба воқеаҳо, қаҳрамонон воситаи хуб мебошад. Ин тасвирҳо яке аз воситаҳои ибрази андешаву эҳсоси нависанда дар асари бадеӣ ба ҳисоб мераванд, ки аз он нависандагоне чун устод Айнӣ, С. Улуғзода, Ҷ. Иқромӣ, Ф. Муҳаммадиев хуб истифода намудаанд.

Баъзан маврид, дар рӯҷуҳои лирикӣ мурочиат, нидо, шиор зиёд ба назар мерасанд. Чунончи, “Восеъ аз болои асп ба издиҳоми халқ чунин хитобат кард:

– Бародарон, Фақирон! Бихезед, ғазот кунед! Чавру зулм аз ҳад гузашт. Мулк чазиробод шуд, халқон хору зор... То кай мо чафо мекашем? Дигар тоқат намонд. Ман ба золимон тег кашидам. Фуқаро, бихез, ғазот бикун...” [40, с. 229].

Хусусияти барҷастаи чунин ручуъҳои лирикӣ аз он иборат аст, ки дар он санъатҳои тақрор, маҷоз зиёд истифода шуда, азбаски суҳанронии қаҳрамон ҳисоб мешаванд, аз зарбулмасалу мақолҳо, таъбирҳои халқӣ зиёд истифода мешаванд. Ҳамаи ин шӯру ҳаяҷон ва таъсирбахшии порчаҳои мазкурро баланд мебардорад.

Дар мавриди баррасии махсусиятҳои ручуи лирикӣ дар ин таҳқиқот мо ба методи муқоисавӣ зиёд рӯй овардаем. Зеро танҳо ҳангоми муқоисаи ручуъҳои лирикӣ дар асарҳои гуногун ва дар қиёс бо қисматҳои боқимондаи асари бадеӣ ҳадаф, аҳаммият ва мавзӯи онҳо равшантар инъикос мегардад. Дар натиҷа имконияти арзёбии қимати асари бадеӣ, аҳаммияти иҷтимоӣ ва бадеии он бештар мешавад.

Намунаҳои ручуи лирикиро дар адабиёти халқҳои қаҳон мавриди назар қарор додан ҳам барои омӯзиши дақиқи ин санъати суҳан кумак мерасонад. Муҳаққиқони рус бар онанд, ки ҳарчанд ручуи лирикӣ ҷузъи ғайрисюжетии асар аст, барои ифодаи мазмуни ғоявии асар кумак мерасонад. Аз ҷумла, «Евгений Онегин»-и А.Пушкин, ки дорои композитсияи «романи озода» мебошад, аз низоми ручуъҳои гуногуни лирикӣ иборат аст, ки дар онҳо хотироти лирикии зиндагии шоир, мурочиат ба дӯстон, хонанда, баҳс дар атрофи шеър, андешаҳо оид ба дӯстӣ, ишқ, арзиши шахсияти инсон ҷой дода шудаанд» [67, с. 37].

Мавзӯи ручуъҳои лирикии “Евгений Онегин” агар масъалаҳои зиёди гуногун чун мурочиат ба дӯстон, хонанда, баҳс дар атрофи шеър, андешаҳо оид ба дӯстӣ, ишқ, арзиши шахсияти инсон бошад, дар ручуъҳои лирикии бисёр асарҳои бадеӣ мавзӯ ягона аст: шеърӯ шоирӣ, баҳс дар атрофи шеър. Аз ҷумла, ручуъҳои лирикии асарҳои «Этюдҳои лирикӣ», «Шабпарақҳои шабона»-и Э. Межелайтис, «Доғистони ман»-и Р. Ғамзатов, «Садбарги

заррин»-и К. Паустовский ба муҳокима ва андешаҳо дар атрофи ҳунари шоирӣ бахшида шудаанд: «Рости гап, ҳеч намефаҳмам чӣ тавр шеърро ба «навъ» чудо кардан ва дар рафҳо гузоштан мумкин бошад. Ман, масалан, наметавонистам байни лирикаи шаҳрвандӣ ва маҳрамона хатти сарҳадӣ гузорам?...» [25, с. 272]. Ба ин монанд Константин Паустовский дар бобати рӯҷуҳои лирикӣ дар таъя ба андешаи дигар мутафаккирон вобаста ба вазифаи эҷодкор андешаҳои ҷолиб баён кардааст. Муаллиф дар муҳокимаҳои лирикии худ чунон ба гирдоби суолҳо меафтад, ки намедонад аз онҳо чӣ тавр раҳо ёбад, дар ин маврид аз Саъдии Шерозии мо низ дасти мадад меҷӯяд. Ҳатто, аз мавзӯи зиёди дур шуданашро пай бурда, аз хонанда узр мебарорад: «Ман барои (чун)ин рӯҷуи карданам маъзарат меҷӯям, вале он чӣ ки гуфтаам, чандон беҳуда вунодаркор нестанд» [34, с. 92]. Ин ҳам як намуди рӯҷуи лирикӣ ва ифодакунандаи аҳаммияти он дар адабиёти бадеӣ буда метавонад.

Намунаи ҷолиби рӯҷуи лирикӣ дар романи бузурги «Ҷанг ва сулҳ»-и Л. Толстой мушоҳида мешавад. Нависанда бо мақсади нишон додани вазъи рӯҳии қаҳрамони дӯстдоштааш Андрей Болконский ҳангоми ба ҷанг сафарбар шудани ӯ беихтиёр чунин илова кардааст, ки суҳанест берун аз сюжет: «Дар лаҳзаҳои сафар ва тағйири зиндагӣ одамоне, ки рафтори худро муҳокима карда метавонанд, одатан, барои андеша кардан имкони васеъ пайдо мекунанд. Дар ин лаҳзаҳо, одатан, гузашта пеши назар оварда, барои оянда нақша кашида мешавад» [37, с. 282].

Албатта, маълум аст, ки «Ҷанг ва сулҳ» асари таърихист, аз ин рӯ, дар он шумораи рӯҷуҳои таърихӣ публитсистӣ бештар аст, ки минбаъд мавриди назар қарор хоҳем дод.

Ба қавли адабиётшиноси рус, А. Шепилов «дар асари бадеӣ на чӣ тасвир шуданаш, балки чӣ тавр тасвир ёфтаниаш, ё дурусттараш мавқеи муаллиф, баҳои ӯ чизи муҳим мебошад» [184, с. 147]. Аз ин рӯ, муҳаққиқон дар асарҳои А. Пушкин, Ч. Айтматов, В. Астафев, Ю. Бондарев ва дигарон шумораи зиёди рӯҷуҳои лирикии устокорона ба қор рафтано муайян кардаанд. Рӯҷуҳои лирикии дostonҳои шоирони рус А. Т. Твардовский, О. Ф. Бергголтс, Е.

А. Евтушенко, Р. И. Рождественский, Е. А. Исаев, В. Д. Федоров ва дигарон бо мазмунҳои философи, публитсистиашон фарқ мекунад. Дар баъзе ҳолат рӯзи лирикӣ ҳамчун сухани муаллиф асари алоҳидаи мустақилро ба вуҷуд овардааст (достони «Поэмаи бе қаҳрамон»-и А. А. Ахматова, «40 рӯзи лирикӣ аз достони «Ноки секунҷа»-и А. А. Вознесенский...) Дар адабиёти имрӯзаи тоҷик чунин асар - эссеи пурра дар шакли рӯзи лирикӣ ба вуҷуд наомадааст.

Рӯзи лирикӣ аз рӯи шакл яке аз намудҳои асосии сухани муаллиф ва аз рӯи услуб яке аз намудҳои маъмул ва паҳнгардидаи санъати сухан ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, арзиши бадеӣ, таърихӣ ва ҷамъиятии он дар композитсияи асосии асар хеле барҷаста аст. Дар рӯзи лирикӣ инъикоси мақсаду маром, эҳсосоти муаллиф ва қаҳрамонон осонтар мебошад.

Рӯзи лирикӣ ҳарчанд аз ҷиҳати сохт ва услуб шакли ҳикоят андар ҳикояти адабиёти классикии шиғоҳӣ ва китобии тоҷикро мемунад, аз он фарқи назаррас дорад: пеш аз ҳама, ҳикоят андар ҳикояти классикӣ дорои қаҳрамонҳои асосӣ ва сюжети махсус мебошад, дар рӯзи лирикӣ бошад, сюжет, қаҳрамонҳо нестанд, қаҳрамони рӯзи лирикӣ ҳуди муаллиф ё қаҳрамон аст. Дар мавриди забон ва услуб низ рӯзи лирикӣ аз асарҳои ба услуби ҳикоят андар ҳикоят офаридашуда фарқ мекунад. Рӯзи лирикӣ бандубасти муайян надорад, ҳаҷман хурд аст. Дар он баъзан нависанда сабаби рӯзӣ ё гардиш карданаширо ошкор ибраз медорад.

Мушоҳида шуд, ки рӯзӣҳои шаклҳои гуногуни ифода доранд. Аз онҳо симои муаллиф пеши назар омада, андешаи ӯ бозгӯ мешавад, рӯзӣ фикру ақида, ҷаҳонбинии адибро муайян мекунад. Яъне он як усули ифодаи андешаву омили нависанда буда, ба ин сабаб сухани муаллиф ном гирифтааст. Усули мазкурро дар ҳунари рассомӣ «усули надима» ҳам номидаанд [32, с. 63].

Дар чунин порчаҳои асари бадеӣ афкори нависанда ба таври робитаи нависанда бо хонанда мушоҳида гардида, дар он муаллиф иштирокчиҳои фаъоли мусоҳиба бошад ҳам, хонанда афкори хешро пешниҳод карда наметавонад, яъне “нофаъл” аст. Вобаста ба ин, ба масъалаи роҳҳои ифодаи ақидаи шахсии

муаллиф, монологи ботинии нависанда ё қаҳрамони асар муҳаққиқони тоҷик солҳои охир то андозае таваҷҷуҳ мекунад. Дар нақди адабии тоҷик ҳангоми таҳқиқи асарҳои бадеӣ дар навбати аввал ба ҷойгоҳи нависанда, афкори андешаи ӯ, ҳадафи таълифи асари мавриди таваҷҷуҳ зоҳир мешавад. Зеро ҳадаф ва назари нависанда ба зиндагӣ дар порчаҳои чун рӯҷуҳои лирикӣ барҷаста намоён мегардад. Вобаста ба ин, муҳаққиқ Ф. Аҳмадзода дар мисоли осори Урун Кӯҳзод ҳолатҳои низ пешбинӣ карда, ки агар чунин кор ошкоро рӯй диҳад, метавонад «ақидаи нависанда ба таври дағалона ба хонанда таҳмил» гардад. Аммо ин нуқтаи назар то андозае ба ҳақиқат рост намеояд, зеро аз будаи калон нишон дода шудааст.

Бо дарназардошти андешаву мулоҳизаҳои баёншуда, пешниҳоду хулосаҳои муҳаққиқон дар мавриди нақш ва вазифаҳои рӯҷуи лирикӣ метавон ба хулосаҳои зер омад:

1. Дар асари бадеӣ ва публитсистӣ назар, эҳсос, мушоҳида, ёддошт, хулоса, ишора, шарҳ, нидо, мурочиат, гурез аз сюжети асар, нақли ягон сюжети ба мазмуни асар тааллуқнадошта аз тарафи муаллиф ё қаҳрамони асар сухани муаллиф номида мешавад.

2. Яке аз намудҳои назаррас ва серистеъмоли сухани муаллиф дар асари бадеӣ аз ҷиҳати шакл рӯҷуи лирикӣ мебошад, ки дар он муаллиф ё қаҳрамон аз нақли сюжети асар дур шуда, вазъ, ҳолат ва эҳсоси шахсии худро баён месозанд.

3. Рӯҷуи лирикӣ ба сюжети асар алоқа надорад, аз ин рӯ, гардиш номида мешавад.

4. Шаклу мавзӯҳои рӯҷуҳои лирикӣ аз тасвири эҳсосот, мурочиат ва нидои қаҳрамон ё нависанда ба хонанда ё қаҳрамонҳои дигар, баёни воқеаҳои таърихӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, ворид кардани ҳикоят, ки дорои сюжети дигар мебошад ва ғайра иборат мебошанд.

5. Нависанда дар чунин порчаҳо ҳиссу ҳаяҷон ва мулоҳизоти худро бевосита аз забони худ, аз забони қаҳрамону персонажҳо ва ҳатто, яқоя бо қаҳрамон, яъне рӯҷуи дуовоза метавонад баён созад.

6. Ручуи лирикӣ муносибати муаллифро ба предмети тасвир: ҳаёт, образҳо, қаҳрамонҳои алоҳида, табиат ва воқеаву ҳодисаҳо инъикос менамояд.

7. Дар ручуи лирикӣ мақсади муаллиф ва ба воситаи он ғояи асар ифода меёбад.

8. Мазмуни ручуи лирикӣ аз тасвири воқеаҳои таърихӣ, сиёсӣ, дарди дили қаҳрамонҳо ва муаллиф ба танҳои ё якҷоя (ручуи дуовоза), нидо, мурочиати онҳо, тасвири табиат, ҳасби ҳоли нависанда ва ғайра иборат буда метавонад.

9. Ручуи лирикӣ, аз як тараф, бо лиризм, шеърӣ, оҳангнокӣ, муассирии худ фарқ карда истода, аз тарафи дигар, дорои далелҳои таърихӣ, сиёсӣ ва ҳулосаҳои иҷтимоӣ мебошад.

10. Дар ручуи лирикӣ нависанда ба сабабҳои гуногун баъзан лаҳзаҳои ҳаёти худро илова карда метавонад.

11. Дар доираи ручуи лирикӣ нависанда метавонад дар бораи тарз ва усули кораш дар болои асари мавриди назар сухан ба миён гузорад. Ба асарҳои пешина ё ояндаи худ мурочиат кунад. Хусусиятҳои мазкур дар адабиёти классикии тоҷик бештар мушоҳида шудааст; дар чунин ҳолат шоирон дар шакли «фаҳрия» аҳаммияту манфиати асари мазкур ё эҷодиёташонро ёдовар шудаанд. Дар адабиёти имрӯзаи ҷаҳонӣ бошад, адибон гоҳо аз тасвири сюжет дур шуда, дар бораи рафти корашон маълумот медиҳанд, ё воқеаи муҳимро ёдовар мешаванд, ки дар ҷараёни эҷоди асари мазкур рӯй дода, ба рафти кор таъсир расондааст ё нарасондааст.

12. Яке аз ҷиҳатҳои умдаи вазифаи ручуҳои лирикӣ аз он иборат аст, ки дар онҳо образи муаллиф тасвир мешавад.

Вобаста ба истеъдод, ҷаҳонбинӣ, талаботи давр ва сабабҳои дигари объективӣ субъективӣ ручуҳои лирикӣ нақшу вазифаҳои дигар низ доранд, ки ҳамаи онҳо ҳангоми омӯзиши ин намуди сухани муаллиф дар асарҳои алоҳида дар ин таҳқиқот мавриди баррасӣ қарор мегиранд.

Дар умум, чӣ тавре ки дидем, мавзуи назария ва амалияи ручуи лирикӣ ҳамчун як намуди ифодаи сухани муаллифи асари бадеӣ дар адабиётшиносии рус ва хориҷа ҳама тарафа таҳқиқ шудааст. Дар ин маврид адабиётшиносони

тоҷикро лозим меояд, ки бо дарназардошти масъалаҳои назариявии мавҷуда
ин падидаи аҷоибӣ илми адабиётшиносиро дар асарҳои эпикӣ адабиёти
классикӣ форсу тоҷик ва адабиёти имрӯзаи тоҷик мавриди пажӯҳиш қарор
диҳанд.

БОБИ II

ТАСВИРИ РУҲИЯИ ИНСОН ВА ҲАДАФҲОИ ҶОЯВИИ АСАР ДАР РУҶУИ ЛИРИКӢ

2.1. Шакл, сабки нигориш, забон ва тарзи баёни рӯҷуҳои лирикӣ

Рӯҷуҳои лирикӣ чун тамоми қисматҳои алоҳидаи асари бадеӣ дорои шакл, сабку услуб ва забони махсус буда, шаклашон хурду калон, баъзеашон аз обурангу бадеӣ, хитобаву шиор, нидо ва мурочиат саршор буда, дигарашон бо факту рақамҳои хушки таърихӣ, оморӣ, бо услуби публитсистӣ навишта шудаанд.

Нависандаи рус С. Калачов воситаи пайвандии рӯҷуҳои лирикиро бо композитсияи асар муҳим дониста, қайд кардааст, ки “рӯҷуҳои лирикӣ ба композитсияи асар дохил мешаванд» [98, с. 19].

В. Титов рӯҷуҳои лирикиро «чӯзӣ ғайрисюжетии асар» баён кардааст, ки он аз қисматҳои дигари асар бо шакл, забон ва тарзи баён, услуб, методи эҷодӣ ва сохтори худ фарқ мекунад. [164, с. 221].

Нахуст, масъалаи шакл ва сохтори рӯҷуи лирикӣ мавриди назар қарор дода мешаванд. Онҳо аз ҷиҳати сохт чорҷӯбаи муайян надоранд, аз ҷиҳати шакл ва ҳаҷм гуногунанд. Наметавон гуфт, ки рӯҷуҳои лирикӣ аз як порчаи калон ё хурди муайян иборатанд. Онҳо аз як ҷумла, ҳатто, як ифодаи хурд, ҳамчунин, мақола ё ҳикояти калон иборат буда метавонанд. Зеро луқмаи муаллифи асар ё қаҳрамон басанда аст, ки ба рафти воқеа баҳо дода шавад. Рӯҷуҳои лирикии якҷумлагӣ дар тамоми намудҳои асари бадеӣ ва публитсистӣ дида мешаванд. Чунончи, дар ҷумлаи мураккаби зер, ки аз “Самаки айёр” оварда мешавад, ҷумлаи ёрирасони охир рӯҷуи лирикӣ мебошад, зеро дар он назари муаллифи асар ифода ёфтааст: «Назари асп бар ишон афтод, бихаросиду аз ҷой бичаст... ва мардро аз пушти худ биандохт ва

чунонки гардани вай бишкаст ва дигар бор ғамз¹ накард, *ки ҳар кас, ки ғамз кунад ва далел бар халқ бошад, он бинад, ки он мард дид*» [35, с. 228]. Чумлаи “*ҳар кас, ки ғамз кунад ва далел бар халқ бошад, он бинад, ки он мард дид*», рӯҷуи лирикӣ, назар ва хулосаи муаллиф аст, ки аз забони муаллифи қисса баён шудааст.

Чунин намуд сухани муаллиф дар тамоми осори бадеӣ ва публитсистии устод Айнӣ низ дида мешавад. Аз чумла, дар “Ёддоштҳо” баъд аз нақли қиссаи яке аз намояндагони пешқадами замони Махдуми Гав чунин як чумла ба шакли рӯҷуи оварда шудааст: «Агар он фарзандони пуристеъдоди халқ дар замони советӣ мебуданд, ҳар кадом қаҳрамони халқ, қаҳрамони меҳнати сотсиалистӣ, адиб ва адабиётшиноси гузаро, мутафаккир ва файласуфи ҷаҳонӣ, ходими пурманфиати ҷамоат, ихтироъгарии рӯйи дунё ва монанди инҳо мегардиданд» [7, с. 594]. Албатта, устод Айнӣ дар ин маврид шояд муболиға карда бошад, аммо мақсад он аст, ки тавассути ин рӯҷуи лирикӣ, ки хусусияти публитсистӣ дорад, ҳадафи хеш ва муносибати некашро ба як қатор қаҳрамонон ифода кардааст.

Чунин ҳолатро дар асари таърихии Л. Толстой низ вохӯрдан мумкин аст. Чунончи, нависанда баъд аз тасвири муҳаббати падаре ба фарзанди ба аскарӣ даъватшудааш аз худ чунин як ишора кардааст: «Бузургшавии фарзандаш ҳар лаҳза барои ӯ чунон ғайриодӣ буд, ки гӯё ягон вақт миллионҳо-миллионҳо одамонро фарзандонашон чунин калон нашуда бошанд» [37, с. 447] Дар ин ҷо қисми дувуми чумла – “*ягон вақт миллионҳо-миллионҳо одамонро фарзандонашон чунин калон нашуда бошанд*” сухани муаллиф, ё рӯҷуи буда, дар он нависанда ҳолати руҳии персонажро бо истехзо шарҳ додааст.

Адабиётшиносии рус ҳангоми таҳлили асарҳои шоирону нависандагон рӯҷуҳои лирикиро ба муаллифӣ, танқидию публитсистӣ, лирикӣ, бозгашт ба мавзӯҳои иҷтимоию шаҳрвандӣ, омехта ҷудо кардаанд. Ба намуди рӯҷуи лирикии маъмулӣ порчаҳоеро, ки ба тасвири табиат, ҷаҳони ботинии қаҳрамон

¹ Ғамз – фитнагарӣ, хабаркашӣ.

ва нависанда бахшида шудаанд, дохил намудаанд. Ручуъҳои лирикӣ бахшида ба воқеаҳои сиёсӣ, шаҳрвандию иҷтимоӣ, ҳодисаҳои сиёсӣ, таърихӣ, ҷамъиятӣ ва ручуъҳои лирикийи шакли омехта маҷмуи ҳамаи намудхоро дар бар мегиранд. Ҳангоми таҳқиқи романи «Евгений Онегин»-и А. Пушкин (ин асар қариб пурра аз ручуъҳои гуногун иборат аст), ручуъҳои лирикийи дорои хусусияти саргузаштӣ; фалсафӣ; инъикоскунандаи аҳаммияти забони русӣ; дар бораи аҳаммияти адабиёт ва фарҳанг, қаҳрамонони бадеӣ, жанрҳои бадеӣ; ручуъҳои лирикӣ дар бораи муҳаббат ва дӯстӣ муайян ва мавриди истифода қарор гирифтанд. Чунончи, дар боби аввал ёддоштҳои шоир дар бораи ишқи аввал ҷой дода шудааст, боби 7-ум ба образи умумии «гулруҳон» бахшида шуда, боби 8-ум қайдҳои тарҷумаҳолии шоирро дар бар мегирад. Ҳамчунин, дар ин асари эпикӣ ручуъҳои гуногуни лирикӣ дар бораи асрори зиндагӣ, оила, муҳаббат, кӯдакон, дӯстӣ, садоқат, маълумот, мӯдҳо, урфу одат ва ғайра ҷой дода шудаанд.

Ҳамин тавр, шоир ва нависанда дар ручуъҳои лирикӣ ҷаҳони ботинӣ, эҳсос, муҳаббат, арзишҳои маънавӣ, мулоҳизаҳои ҳешро оид ба некӣ ва бадӣ баён месозад, ҳамчунин, муносибати адиб ба ҳодисаҳо, фаҳмиши сиёсию иҷтимоии ӯ ифода меёбад. Агар як қисм ручуъҳо ба хонанда таъсири эстетикӣ, равонӣ, зебоипарастӣ, бадеӣ бахшанд, қисми дигарашон таъсири ғоявӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ расонида, дар тарбияи ғоявии инсон саҳм мегузоранд.

Солҳои охир дар адабиёти ҷаҳон ручуъҳои лирикӣ шаклу услубҳои нав пайдо карда, баъзан сухани муаллиф бо қаҳрамон чунон печида мегардад, ки шинохтани онҳо аз якдигар душвор мешавад: «Кина қафасест, ки дар он истеъдоди одам дар ҳабс аст. Қафасро бишкан ва истеъдодат ба парвоз меояд чун паранда» [50, с. 161]. Чӣ тавре мебинед, ин ручуъ ишора ба шахси дувум аст – “бишкан”, аз ин рӯ, ҳарфҳои мазкурро метавон ба муаллиф нисбат дод ва ҳам ба қаҳрамон. Ё аз ҳамин асар мисоли дигар: «Ҳақиқат монанди парвонаест, ки аз гул ба гул мепарад, одамон бошанд, аз пасаш бо тӯр медаванд, доранд хушбахтанд» [50, с. 541]. Ин ҷо ҳам гӯё сухан аз забони қаҳрамон аст, аммо

аён аст, ки муаллиф низ дар он ширкат дорад. Яъне сухани дуовоза аст. Чунин рӯчуъҳо аз истеъдод ва хунари суханварию нависанда гувоҳӣ медиҳанд.

Бо вучуди ин, дар адабиёти ҷаҳон рӯчуи лирикӣ, асосан, бевосита аз забони худ муаллиф садо медиҳад. Нависандаи турк Элиф Шафақ дар давоми нақли сюжет аз худ чунин ҷумлае илова карда, ки ақидаи муаллиф буданаш аниқ аст: «Дар олам дар ин давра бадбиниву кина афзуд, аммо дар дили подшоҳ – ғусса» [50, с. 199]. Ба ин монанд ҷумлаҳои ифодакунандаи андешаи нависанда, ки дар байни нақл ва тасвири воқеот омадаанд, дар ин асар хеле зиёданд: «Аслан зиндагӣ бе ишқ осонтар аст, зеро ишқ баста ба дарду ғам мебошад» [50, с. 471]; «Вақте одами одӣ мемирад, ёди ӯ дар дилҳо ва дуои наздикону дӯстон боқӣ мемонад» [50, с. 503]. Ин ҷумлаҳо барои он рӯчуи лирикӣ номдоранд, ки забон ва услуби онҳо аз сюжети умумии асар фарқдоранд ва мавқеъ, афкор ва эҳсоси нависандаро ифода мекунанд.

Ҳамин тавр, рӯчуҳои лирикиро аз ҷиҳати мазмун ва мақсади истифодашон ба намудҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1. Рӯчуҳои лирикии муқаррарӣ. Инҳо рӯчуҳои мебошанд, ки андешаю афкори муаллифро дар бораи рафти ҳодисоти нақлшуда, образ ва тасвирҳо, шарҳу эзоҳоти гуногуни муаллиф дар бар мегиранд. Дар чунин рӯчуҳо кам бошад ҳам, гоҳо нависанда аз мавзӯ дур рафтани худро эҳсос карда, ёдовар мешавад, ки ба ин кор роҳ додааст ва аз хонанда маъзарат хоста, сабаби инро шарҳ медиҳад. Масалан, Ҳабибулло Назаров дар повести “Дар ҷустуҷӯи Карим-демона” рафти воқеаҳои асарро пайгирӣ карда истода, ногаҳон ба мавзӯи дигар мегузарад ва баъди ин менависад: «Ман боз аз мавзӯ берун шудам. Охир, ман дар бораи чӣ сухан сар карда будам? Гап дар бораи кори Давронов мерафт-ку! Дар ҳақиқат, ман достони худро аз ҳамин сар карда будам. Аммо мавҷи ҷараёни ҳаёт фикри маро ба дигар тараф равона сохт». Истифодаи чунин рӯчуҳои шарҳдиҳанда аз тарафи муаллиф мазмуни асарро барои хонанда мақбул ва ба дили ӯ наздик мегардонад. Зеро мефаҳмад, ки нависанда ҳамеша бо ӯст ва аз рафти сюжет маълумот дода меистад.

Хусусияти чунин рӯчуҳо аз он иборатанд, ки онҳо ба сюжети асар тааллуқ надоранд. Муаллиф аз рафти воқеа ба эҳсос дода шуда, фикри шахсии худро ба воқеаи баамаломата изҳор мекунад. Масалан, С. Улуғзода баъди нақли қиссаи хиёнати зан ба шавҳар ва дар азоби руҳӣ мондану кушта шудани одамон навиштааст: “Алҳазар, аз интиқоми зан, зани мағрури хоргашта ва аламзада! Алҳазар, аз рашки ӯ! Ҳар касе, ки дар ин боб бепарвой мекунад, ба сари худаш чӣ балоҳое, ки намеоварад” [40, с. 113]. Дар ин ҷо хулосаи муаллиф аз воқеа баён шудааст. Ба хонанда мурочиат кардааст, ки дар ин масъала бепарво набошад.

Аз романҳои имрӯза дар “Шабҳои вабӣ”-и Орҳан Памук низ баъди қариб ба нуқтаи ниҳой расидани сюжет нависанда ба хонанда чунин мурочиат карда: «Аз он ки қиссаи таърихии мо ба охир расида истодааст, чунин меҳисобам, ки бояд эътироф намоям: муаллиф ва баъзе қаҳрамонҳои асосии асарро риштаи хешовандӣ пайванд мекунад» [33, с. 506]. Ин яке аз шарҳҳои нависанда ба асари хеш мебошад, ки ба шакли рӯчуи публитсистӣ таълиф гардидааст.

Нависандаи бузурги рус Л.Толстой дар асари «Чанг ва сулҳ» гоҳо барои ифодаи афкори худ, муносибати хеш ба воқеаҳо ва қаҳрамон аз рӯчуҳои лирикии муқаррарӣ истифода бинамуда. Аз ҷумла, оғози ҷанги Россия ва Фаронса ба ҷарҳҳои ба ҳам пайванди соат ташбеҳ додааст: «Нахуст як ҷарҳ оҳиста ба ҳаракат даромад, дигараш тоб хӯрд, ҷарҳи сеюм ва суръат афзудан гирифт, ҷузъҳо, шестернаҳо ба даврзанӣ даромаданд, зангӯла садо дод, сурати одамон зада баромадан гирифтанд, ақрабақҳо ҳаракат карда, замони муайянро нишон доданд» [37, с. 473-474]. Ӯ ин ки: «Аскарон дар соатҳои муҳориба аз доираи имконият ва фармонҳо берун мешаванд ва корхоеро ба анҷом мерасонанд, ки тасаввурнашавандаанд» [37, с. 489-490]. Дар ҳар ду рӯчу хулосаҳои шахсии нависанда аз оқибати ҷанг, рафтори инсон дар шароитҳои гуногун баён шудаанд.

Дар баъзе асарҳои назмии эпикӣ ва насрии шакли эссе рӯчуҳои лирикии муқаррарӣ чунон зиёд истифода мешаванд, ки чунин тасаввур мекунад, онҳо асари пурраи иборат аз рӯчуи лирикии калонҳаҷм мебошанд. Аз асарҳои насрӣ

ёддоштҳои Э.Межелайтис «Этюдҳои лирикӣ» намунаи боризи чунин асар мебошад. Тамоми асар аз рӯи лирикӣ иборат буда, баробари ин, порчаҳои хастанд, ки рӯи лирикии муқаррарианд: «Шоирро лозим аст, барои худ ақалан ҷавобҳои тахминӣ пайдо кунад. Ў бояд донад, ки чӣ тавр ва барои чӣ менависад» [27, с. 7]. Повест-эссеи «Доғистони ман»-и Расул Ғамзатовро низ бе рӯи наметавон тасаввур кард: «Бигзор обидаҳои Ҳиндустон, аҳромҳои Миср, қасрҳои атикаи Италия маро бубахшанд, бигзор роҳҳои пуршукӯҳи мошингарди Америка, гулгаштҳои Париж, боғҳои Англия, кӯҳсори Швейтсария маро бубахшанд, бигзор санамҳои Полша, Япония, Рим маро бубахшанд: – Ман шуморо бо ҳавас тамошо мекардам, аммо дилам ором буд ва агар ноором гардад ҳам, на ба ҳадде, ки ҳалқам хушк шаваду сарам чарх занад» [14, с. 11]. Ҳатто, сарлавҳаҳои ин асар чун дар романи “Саройи санг”-и Ато Мирхоҷа ишорае ба рӯи лирикӣ мебошанд: «Аз дафтарчаи хотирот», «Қиссаи...», «Ё ин ки», «Оё сайёд калла дошт?» ва ғайра.

2. Рӯиҳои лирикии психологӣ яке аз намудҳои маъмултарини рӯи мебошанд. Дар асл ҳамаи рӯиҳои лирикӣ муносибат, рӯҳия ва вазъи равонии муаллиф ё қаҳрамонҳоро ифода мекунанд. Аммо дар рӯи психологӣ эҳсосот, вазъи равонӣ аёнтару таъсирбахш инъикос ёфтааст. Дар чунин рӯиҳои лирикӣ гоҳо сухани қаҳрамони асар бо ҳарфҳои муаллиф омезиш меёбад ва чудо намудани онҳо душвор мегардад. Дар чунин ҳолат онҳо психологияи қаҳрамонҳо ва эҳсоси нависандаро баробар инъикос мекунанд. Дар ин маврид ҳақ бар ҷониби Соҳиб Табаров аст, ки қайд карда: «Гоҳо ифодакунандаи ҳама гуна ҳиссиёту таассурот ва эҳтиросоти персонажҳо ва воқеаҳо ноқил мебошад ва гоҳо нависандагон чунин рӯҳияҳоро ба воситаи монологи ботинӣ манзури хонандагон мегардонанд» [153, с. 42]. Ин ҷо муҳаққиқ аз чунин усули баён хусусияти рӯи лирикиро дар назар дорад.

Муҳаққиқ М.Шакурӣ дар мавриди повести «Одина»-и устод Айнӣ зикр карда: «Дар бисёр саҳифаҳои повест олами ботинии қаҳрамон, фикру андеша ва ҳиссу ҳаяҷони ӯ ба таври нақлу баён наомада, балки тасвир карда мешавад ва мо ҷараёни фикру ҳиссиётро бевосита мебинем» [180, с. 97]. Чунончи,

адиби бузург ҳодисаеро нақлқунон ба эҳсосот дода мешавад ва якбора аз баён ба тасвир мегузарад: «Одина ба роҳ баромад, аммо дилаш аз ғояти изтироб аъзои баданашро дар ларза андохта буд, зеро пешомади худро намедонист: оё сихат-саломат ба ватан мерасида бошад? Баъд аз ба ватан расидан оё маҳбубаи худро, ҳамчуноне, ки гузошта буд, дар хона меёфта бошад? Агар ба ӯ осебе расида бошад, ё ба чанголи дигаре гирифта шуда бошад, пас ҳоли дили номурод чӣ хоҳад шуд?» [1, с. 58]. Чӣ тавре ки мебинед, истифодаи шакли феълии ёридихандаи «бошад» гувоҳи шарикӣ муаллиф дар андешаҳои персонаж мебошад. Маҳз ба ин сабаб руҳия ва ҳаяҷон ва гуфтори қаҳрамон муаллиф ба ҳам омезиш ёфта, ҳусни тасвиру гуфторро афзун намудааст. Сабку услуби порчаҳои мазкур, истифодаи саволу хитоб, порчаҳои шеърӣ аз даҳлати нависанда ба эҳсосоти қаҳрамон дарак медиҳад: «Ҳоло чӣ? Ҳоло сафар мекунад бо ҳамроҳии як қорвони андӯх ва қадар; бо дили бирён, синаи сӯзон ва чашми тар, ба ҳолате, ки чӣ шудани оқибаташ низ маълум нест; оё ба саломатӣ баргашта, боздиди модарқалон ва ёри меҳрубонаш муяссар мешавад ё не?» [1, с. 78]. Чунин услуб ва тарзи баён, ҳатто, мазмун дар романи «Восеъ» мушоҳида шуд: «Ин манзара фикри Восеъро ба ҳолу авҳоли худаш овард: вай кучо меравад? Минбаъд чӣ қор мекунад? Тани танҳо, бе пул, бе макон, бе касу кӯй дар ин ҳоли мусофирӣ ҳолаш чӣ мешавад?.. Шаҳрисабз кучост ва ҳокими он, ки мегӯянд ҳоло дар ин шаҳр мебошад, кадом аст? Аризаро ба кӣ бояд нависонд ва чӣ тавр ба ҳоким расонд?» [40, с. 91]. Ҳамаи ин суолҳои ҳақиқӣ, ки ба худ дода шудааст ва аз руҳия ва ҳолати қаҳрамон дарак медиҳад. Ҳамон тавре ки дар асари устод Айни феълҳои «мерасида бошад, расида бошад, сафар мекунад» истифода шудаанд, дар романи С. Улуғзода ҳамин гуна феълҳои шахсиятшон номаълум «кучо меравад, чӣ қор мекунад, ҳолаш чӣ мешавад» ва ғайра аз рӯи лирикии дуовоза будани ин порчаҳо дарак медиҳанд. Ҳамчунин, тасвири мулоқоти дилдодагон дар С. Улуғзода низ яке саҳнаҳои ҳассос аст, ки ба таври рӯи психологӣ анҷом ёфтааст: «Чӣ чойи сухан! Оё сухане, калимае дар забон ҳаст, ки ин ҳама ҳиссиёти онҳоро, хушбахтии бекаронаи онҳоро ифода карда тавонад? Онҳо дар ин дам ҳамаро фаромӯш

карда, фақат ҳарорати бадан ва гармии нафаси якдигарро ҳис мекарданду халос» [40, с. 268]. Аломатҳои хитобу суол ва феълҳои аористи таъсирбахшии чунин порчаҳоро зиёд мекунад. Ин порчаҳоро намунаи олии рӯчуҳои лирикии психологӣ номидан мумкин аст.

Намунаи дигари чунин рӯчуи лирикии психологӣ порчаи зерин буда метавонад, ки дар он садои дили персонаж аз забони муаллиф тасвир шудааст: «Ё ки бойбача оё аз Лутфия дилаш монд, ба ӯ хунук шуд? Агар ин тавр бошад, Лутфия ҳам аз бойбача дилхунук шудааст, пас бигузур ӯ Лутфияро талок диҳад, Лутфия дигар ба ин зиллату хорӣ, ба ин шӯдор – бевагӣ тоқат карда наметавонад» [40, с. 112]. Усули мазкур, асосан, дар асарҳои, ки рӯҳияи психологӣ доранд, ба назар мерасанд. Романи «Восеъ»-и С. Улуғзода асари таърихист, аммо дар он ғайричашмдошт, рӯчуҳои таърихӣ ё сиёсӣ ба чашм намерасанд, баръакс, рӯчуҳои психологӣ ва тасвири табиат мушоҳида мешаванд. Намунаи дигари он порчаест, ки ҳолати рӯҳии Муллосафарро баъди дастгир шудани Восеъ ва ёронаш ифода мекунад ва он низ хусусияти рӯчуи психологии дуовозаро дорад: «Ў чӣ кор кард? Халқонро ба бало гирифторм кард ва чони худашро ҳам ба таҳлука андохт» [40, с. 331]. Дар чунин рӯчуҳои лирикӣ нависандагон бо персонаж ҳамовоз мегарданд.

Ин аст, ки муҳаққиқони рус зикр кардаанд, ки дар ин мавридҳо байни андешаҳои қаҳрамон ва муаллиф ҳад гузоштан душвор аст. Дар назари аввал он аз забони қаҳрамон мебошад. Аммо чунин нест, гоҳо муаллиф андешаҳои қаҳрамонро дар даруни нохунак оварда, сипас, ақидаи худро ба он илова мекунад, дар натиҷа махлутшавии андешаи қаҳрамонон ва муаллиф ба вучуд меояд. Толстой дар «Қанг ва сулҳ» ҳангоми тасвири ҳарбу зарби аскарон ба чунин услуб рӯй овардааст: «Чист он ҷо, кист он ҷо? Дар паси ин майдон, дарахт ва боме, ки дар шунаҳи офтоб медурахшад? Касе намедонад ва намехоҳад донанд; ин ҳадро гузаштан тарсавар аст, аммо мехоҳӣ гузарӣ; ҳарчанд медонӣ як рӯз не, як рӯз онро бояд гузашт ва донист, ки дар он тарафи марг чист» [37, с. 330]. Ин маънӣ дар романи нависандаи турк Орхан Памук қариб айнан омада, ки низ як навъ рӯчуи психологӣ мебошад: «Одамизод вақте

ки меояд ба ин тараф – ба дунёи дигар, ба қафо нигариста мебинад, ки ҳаёт чун пешина равон аст, дар он вақт нороҳат мешавад: Пеш аз таваллудам замони беинтихое мавҷуд буд, баъд аз маргам ҳам идома дорад. Вақте ки зинда будам, дар ин бора фикр намекардам, на ба аҷал қорам буд на ба азал, дар байни ду номуайяни умр ба сар мебурдам» [32, с. 12-13]. Мушоҳидаҳо ва мулоҳизаҳои ҳар ду нависанда дар бораи маргу зиндагӣ ба ҳам қарин садо додаанд.

Ҳамчунин, дар ручуъҳои якҷумлаии асарҳои психологии Достоевский ҳолати руҳии қаҳрамон аз забони муаллиф таъсирбахш ва боваринок ифода шудаанд: «Магар ман кампирро куштам? Ман худамро куштам, на кампирро!» [18, с. 524]. Дар онҳо сухан аз забони қаҳрамон бошад ҳам, ширкати муаллиф мушоҳида мешавад: «Назарияро сохт, аммо айб аст, ки иҷро нагашт» [18, с. 434]. Дар ҷумлаи баъдина Достоевский ба ақидаи Ф.Нитча дар бораи халқи яҳуд ҳамовоз шудааст: «Дар рӯи ӯ он ғами инчиқи ҳамешагӣ, ки доимо дар рӯи ҳамаи қавми яҳуд беистисно тамға задааст, мушоҳида шуд» [18, с. 484]. Тасвири мазкур ифодаи мулоҳизаи нависанда дар шакли сухани муаллиф мебошад.

Дар ручуъҳои психологӣ услуб, забон ва тарзи баён махсус буда, нависанда эҳсосоти руҳии хеш ва қаҳрамононро ифода мекунад. Баъзан ба андешаҳои қаҳрамон шарик шуда, дар натиҷа ручуи лирикии дуовозаро ба вуҷуд меорад. Ин аз даҳолати нависанда ба эҳсосот ва андешаҳои қаҳрамон вобаста мебошад. Аз ин рӯ, бештари ручуъҳои психологиро метавон *дуовоза* номид. Ручуъҳои психологии дуовоза услуб ва тарзи махсуси баён дошта, нависанда тавассути шарҳу даҳолати хеш вазъи равонии қаҳрамононро равшан тасвир мекунад. Дар чунин ручуъҳои лирикӣ мақсаду маром, афкор ва ғаму дарди муаллиф ва қаҳрамон хувайдо мегардад. Чунончи, дар ин порча аз повести «Одина»: «Чӣ гуна ором мегирад як зани муштипаре, ки умраш ба ҳафтад расида бошад, дар дунё ғайр аз набера каси мардинае надошта бошад?!» [1, с. 25]. Ин ҷо шаклҳои феълии хабари шахси дуҷум “ором мегирад, расида бошад, надошта бошад” аз дуовоза будани мазмуни ҷумлаҳои мазкур дарак медиҳанд, дар он нависанда ҳиссу ҳаяҷони худро тавассути шарҳи

ҳолати психологӣ қаҳрамон нишон додааст. Дар чунин рӯчуҳои психологӣ даҳолати нависанда ба ҳолати руҳии қаҳрамон мушоҳида мешавад. Баъзан даҳолат ва мушорикати муаллиф ба андешаҳои қаҳрамон тавассути калима ва ифодаҳои махсус амалӣ гардидааст: «Ин ҳам сахл аст. Мушкили бисёр бимнок он аст, ки Одина ин ҳолро (*шавҳар кардани Гулбиро - М.М.*) бишнавад ва гумон кунад, ки Гулбиро ба хоҳиши худ домани муҳаббати дигарро ба даст гирифта ва ҳақиқи ишқу муҳаббати хушадро поймол кардааст?» [1, с. 35-36]. Дар ин рӯчуҳо истифодаи феълҳои «бишнавад», «гумон кунад», «кӣ медонад», «меравад», «бандад» аз ширкати муаллиф дар ин тасвир дарак медиҳад; яъне ин рӯчуҳо на танҳо аз забони қаҳрамон мебошанд, балки аз ширкати муаллиф дарак медиҳанд.

Ҳамин тавр, махсусияти асосии рӯчуҳои лирикии дуовоза аз он иборат аст, ки ҳарфи қаҳрамон ва муаллиф бо ҳам печида меояд. Чунончи, вақте “дили Восеъро фикру хаёлҳои изтиробангез мехарошиданд”, суолу ҷавобҳои ба ёдаш мерасанд, ки гӯё суолу ҷавоби муаллифи асар бошанд: “Лаънат, лаънат ба ин доруғаи шум! Оё зарур буд, ки ӯ, Восеъ, бо он нобакор даст ба гиребон шавад? “Шояд ки зарур набуд, аммо, аз тарафи дигар, даст ба гиребон нашудани ман мумкин ҳам набуд. Охир, он лаънатӣ ба ҷони ҳама расонд, ба ҳама, ба хурду калон сагворӣ меҷақад, ҳамаро мегарад!..” [40, с. 21]. Дар ин порча ҷумлае, ки дар даруни ноҳунак омадааст, ишора ба он аст, ки аз забон (хаёл)-и қаҳрамон омада, аммо қисми аввали ҷумла равшан аст, ки рӯчуи дуовоза мебошад.

Дар рӯчуҳои психологӣ таъбирҳои халқӣ, мақолу зарбулмасалҳо, ифодаҳои обдор фаровон истифода мешаванд. Онҳо рӯчуҳоро таъсирбахш, гӯшнавоз ва пуробуранг мегардонанд. Аз ҷумла, рӯчуҳои, ки ба тасвири табиат бахшида шудаанд, сар то сар аз каломии шоирона иборатанд: «Дар ин ҷарогоҳҳои пуралаф бозӣ кардани бузону бузғолагон, частухези гӯсфандону баррагон, рамидану давидани охувон, рақсу бозии духтарон ва арӯсон ҳамаи он чизҳои, ки дар сахнаҳои шаҳрҳои обод мебинед, аз ёди шумо мебарорад» [1, с. 32]. Чунин рӯчуҳои лирикиро адабиётшинос М. Шакурӣ барҳақ «ғазалҳои халқӣ» [177, с. 114] номидааст. Онҳо ба хонанда завқи бадеӣ,

таъсири эмотсионалӣ мерасонанд. Ҳамин тавр, дар ручуъҳои лирикӣ, ба истиснои публитсистию таърихӣ калимаву таъбирҳои шоирона, пуробуранг, ташбеҳҳо, санъатҳои гуногуни сухан фаровон истифода мешаванд. Дуовоза гаштани ручуъҳои лирикӣ танҳо дар ручуъҳои лирикии психологӣ ба назар мерасанд.

3. Ручуъҳои публитсистию таърихӣ. Агар аксар намудҳои ручуъҳои лирикиро аз дохили матн чудо кардан то андозае мушкул бошад, намуди ручуъҳои публитсистӣ ва таърихино шинохтан осон аст. Чунончи, Чалол Иқромӣ дар асари тарҷумаиҳолиаш ҳодисаи барҳам хӯрдани Ҷумҳурии Бухоро бо оҳанги афсӯсу надомат дар рӯи махсуси публитсистию таърихӣ чунин ёдовар шудааст: «Вақте ки ҷумҳурияти Бухоро барҳам дода, Ўзбекистон карданд, хеле афсӯс, ки ин ҷумҳуриятро барҳам доданд. Охир, ин ҷумҳурият тамом мувофиқи таъби халқи Бухоро буд. Ҳокимият ҳокимияти шурӯӣ бошад ҳам, ҳокимияти халқӣ, ҳокимияти миллӣ ва мустақил – ба маънои томи маънӣ буд...» [23, с. 204]. Албатта, дар андешаҳои шахсии нависанда норавшаниҳо, хусни таваҳумҳо буда метавонанд, аммо ин ҷо сухан дар бораи рӯи таърихӣ ва публитсистӣ меравад, ки як ҳодисаи таърихино шарҳу тафсир намудааст. Ручуъҳои публитсистию таърихӣ аз ҷиҳати забон, сабку услуб аз ручуъҳои дигар фарқи калон доранд. Дар онҳо, чуноне ки минбаъд дар повести устод Айни «Одина» мушоҳида хоҳем кард, калимаҳои сиёсӣ, русию интернационалӣ, услуби матбуотӣ чун «пролетар, фабрика, зовуд, Европа, революция, совет, митинг, ҷамъият ва ғайра» истифода мешаванд. Санад, рақам, солу моҳҳои аниқ ба қор мераванд. Чунин ручуъҳои лирикии публитсистӣ майли нависандаро ба сӯи тасвири реалистӣ нишон медиҳанд. Маълум аст, ки пеш аз таълифи повести «Одина» устод Айни дар рӯзномаву маҷаллаҳо ифои вазифа мекард ва дар онҳо садҳо мақолаи публитсистӣ навиштааст; албатта, таъсири чунин фаъолият дар асарҳои бадеии баъдинааш дида мешавад. Забон ва методу услуби ручуъҳои публитсистию таърихӣ аз зарурати сиёсӣ, иҷтимоӣ ва замони нависанда бармеояд. Баробари ин, дар ручуъҳои таърихино публитсистӣ низ устод Айни калимаю ифодаҳои шоирона

ва муассир зиёд ба кор бурдааст. Ҳатто, дар баъзе аз матолиби публитсистӣ, аз ҷумла, мақолаҳои публитсистии устод Айни барои таваҷҷуҳи хонандаро бедор кардан ва маълум сохтани сабаби ба ин мавзӯ рӯй оварданаш матлабро бо зикри омилҳои барангезандаи фикр (интерпретатсионӣ) шуруъ намуда, бо ин роҳ хонандаро ба асли матлаб шинос мекунад. Мисол: «Назар ба ахборе, ки мо дар рӯзномаҳо мутолиа кардем...», «Рафиқи мо рӯзномаи «Иштирокиюн» ба унвони Ҷавқ сармақолаи муҳим навиштааст... ва ғайра». Ин ифодаю ҷумлаҳои кӯтохро низ метавон порчаҳо – рӯҷӯҳои публитсистӣ номид.

Рӯҷӯҳои лирикии публитсистию таърихии асарҳои устод Айниро дар фасли алоҳида мавриди таҳқиқ қарор хоҳем дод, ин ҷо аз осори нависандагони дигар ва адабиёти халқҳои бародар намунаҳо оварда мешаванд. Дар рӯҷӯҳои лирикии таърихӣ илова ба услуби публитсистӣ далелҳо ва факту рақамҳои таърихӣ, омӯрӣ низ ҷой дода мешаванд. Чунончи, дар романи бузурги таърихии Л.Толстой «Ҷанг ва сулҳ» чунин порчаҳо дар дохили матн зиёд кор фармуда шудаанд, ки дар онҳо замону макон ва ҳодисаҳои таърихӣ аниқ баён гаштаанд: «Кутузов аз паси худ пулҳои дарёҳои Инна (дар Браунау) ва Трауна (дар Линтсе)-ро вайрон карда, ба Вена ақиб нишаст. 23-юми моҳи октябр (1805) лашкари рус дарёи Энсро убур намуд. Ақибгоҳи лашкари рус, артиллерия ва сафҳои лашкар дар нисфирӯзӣ тавассути шаҳри Энс ба он тараф ва ин тарафи пул кашол гаштанд» [37, с.322]. Ин порчаҳо рӯҷӯе мебошанд баҳри ба хонанда равшан намудани замон ва ҷуғрофияи воқеаҳо.

Ҳамчунин, дар мисоли повести «Одина»-и устод Айни дидан мумкин аст, ки рӯҷӯҳои публитсистии таърихӣ ҳаҷман калон, муфассал ва аз ҷандин саҳифа иборат буда метавонанд. Ҳатто, баъзе аз онҳоро ҳамчун мақолаи алоҳидаи публитсистӣ ҷудо карда ҷоп намудан мумкин аст. Рӯҷӯҳои лирикии публитсистии ин асари устод Айни дар фасли алоҳида мавриди таҳқиқи муфассал қарор гирифтаанд.

4. Нидо, мурочиат. Чунин намуди рӯҷӯҳои лирикӣ баробари рӯҷӯҳои публитсистӣ дар адабиёти бадеӣ зиёд ба кор меравад. Онҳо ба руҳияи хонанда

таъсири баланд мерасонанд, эҳсоси раҳму шафқат, нафрату ғазабро бедор мекунанд, мавқеи иҷтимоӣ ва сиёсии нависанда ё қаҳрамонро ифода мекунанд.

Нидо, мурочиат унсури омӯзиши равоншиносӣ низ мебошад. Зеро он ба нутқ вобаста буда, нутқ аз майнаи сари инсон сарчашма мегирад. Дар ин бора андешаи равоншиносони тоҷик қобили тавачҷуҳ аст: «Нутқ ду намуд мешавад: ботинӣ ва дохилӣ... Дар навбати худ нутқи ботинӣ аз ҷиҳати шакл монологӣ мешавад, ки он беихтиёр пайдо мегардад» [130, с. 12]. Нидо низ як намуди равшани нутқи ботинии инсон маҳсуб меёбад. Нидо бештар вақт аз забони қаҳрамон садо медиҳад.

Дар забон ва услуби баёни намуди охирини рӯчуъҳои лирикӣ – нидо, бо дарназардошти он ки аз забони қаҳрамон баён мешавад, калимаю ибора ва ифодаҳои мардумӣ зиёд ба кор меравад. Аз ҷумла, дар повести «Одина» дар нидоҳо калимаву таъбирҳои «вой», «чашму чароғ», «балам», «қуввати дил» ва ғайра, шеърҳои шоирон ва халқ дида мешаванд, ки дар тасвири психологии қаҳрамон мавқеи муҳим доранд. Услуби эҷодии рӯчуъҳои психологии зикршуда ва нидоҳо романтизм буда, дар онҳо самимият ва бадеияти баланд мушоҳида мешавад. Методу услуби романтикии рӯчуъҳои лирикӣ барои кушода додани олами ботинии инсон мусоидат мекунад.

Нависанда Чалол Иқромӣ баъди тасвири ёдгориҳои шаҳри Бухоро ба эҳсоси баланд дар бораи дарвозаҳои Бухоро чунин нидо додааст: «Кучо шуданд ин дарвозаҳо? Наход ки ҳамин тавр ашӯи таърихӣ ва мустақамро сӯхта, ҳезум карда бошанд?» [23, с. 34]. Ё ин ки нависанда дар мавриди сӯхтори Бухоро, ки баъди инқилоби октябр рӯй додааст, чунин ҳарфҳоро ба забон оварда: «Мардум мегуфтанд, ки шаҳр сӯхта истодааст, шаҳр хокистар шуда истодааст... Шаҳре, ки обод, маъмур ва машҳури дунё буд, шаҳре, ки он аз Қошғар то Хитой, аз Туркистон то Россия, аз баҳри Хазар то ба Қафқоз ва Туркия ва Арабистон, аз Ҳисор то ба Ҳинду Афғону Эрон овоза бардошта буд» [23, 66]. Ҳамаи ин фарёди дили нависанда аст, ки ба намуди нидо дохил мешавад. Чунин ҳарфҳоро инсон танҳо дар ҳолати ҳаяҷони баланди рӯхӣ ба

забон меорад ва онҳо образи муаллифро хуб инъикос мекунад. Яъне «бисёр вақт дар ручуи лирикӣ образи муаллиф инъикос мешавад» [184, с. 148].

Нидо дар асари қаҳрамонию таърихии «Ҷанг ва сулҳ» ҳарчанд кам аст, мушоҳида мешавад. Он аз забони қаҳрамонон дар лаҳзаҳои душвори зиндагии онҳо садо додааст: «Чӣ хел ором ва мутантан, на он тавре ки медавидам, – фикр кард княз Андрей, – мо чунин надида будем, чунин дод намезадём, намечангидём; чунин қаҳролуд ва бо ҳарос бо ҳамдигар муносибат намекардем. Чаро ман пештар ин осмони беинтиҳои баландро надидаам? Хушбахтам, ки ниҳоят дидам. Бале! Ҳамаи зиндагӣ фиреб аст, чизе нест ба истиснои осмони баланд. Ҳеч чиз ба ҷуз он!..» [37, с. 503]. Аз ин бармеояд, ки шакли нидо дар тамоми асарҳои бадеи новобаста аз жанру мавзӯ метавонад мавҷуд бошад.

Дар забон ва услуби баёни нидо, бо дарназардошти он ки аксар вақт аз забони қаҳрамонон баён мешавад, калимаю ибора ва ифодаҳои мардумӣ зиёд ба кор мераванд. Усул (метод)-и эҷодии ручуҳои психологӣ ва нидо романтизм буда, дар онҳо самимият ва бадеияти баланд мушоҳида мешавад. Ин барои кушода додани олами ботинии инсон мусоидат мекунад. Дар нидо мурочиат, хитоб, тантана, ишора, шиор мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Дар романи «Дони ором»-и М.Шолохов низ чунин як нидо дида шуд: «Ана, онҳое, ки аз баҳри шодии онҳо моро аз хонаҳоямон пеш карда ба мурдан фиристоданд. Оҳ, морҳои афъӣ! Лаънатиҳо! Муфтхӯрҳо! Ана ҳаминҳоянд шабушҳои аз ҳама хунхортар дар бадани мо!..» [51, с. 455]. Ин нидо ба ғайр аз садои дили қаҳрамон будан садои қалби муаллиф низ мебошад.

Ҳамин тавр, тамоми намудҳои ручуҳои лирикӣ дорои қимати баланди бадеӣ, таърихӣ, ҷамъиятӣ, фалсафӣ ва ҳатто сиёсӣ мебошанд. Онҳо ҳиссу ҳаяҷони ботинӣ, фикру хаёлотии давраи муайяни ҷамъиятиро аз забони нависанда ё қаҳрамон ифода мекунад. Нависандагон, аз он ҷумла, устод Айни намудҳои гуногуни ручуҳои лирикиро ҳамчун усули бадеии ифодаи андеша ба кор бурдаанд. Ин усули бадеӣ дар асар мавқеи баланд дошта, мақсад, ғоя, ақидаҳои ҷамъиятии нависандаро равшан муайян мекунад.

Чӣ гуна таъсир расонидани рӯчуъҳои лирикӣ ба инсон (бадеӣ, ғоявӣ, сиёсӣ) аз намудҳои рӯчуъҳои лирикӣ ва вазифаҳои онҳо дар асари бадеӣ вобаста мебошад. Масалан, ҳангоми мутолиаи рӯчуъҳои лирикие, ки ба табиат, ҳолати ботинии қаҳрамонон ё муаллиф бахшида шудаанд, таъсири зебоишинохтӣ ба вучуд меояд. Аз мутолиаи рӯчуъҳои лирикие публитсистие, ки ба ҳодисаҳои таърихӣ ва сиёсӣ бахшида шудаанд, фаҳмиши таърихии хонанда афзун гашта, қаҳонбинии ӯ ба сатҳи боло мерасад.

Адабиётшиносон намудҳои дигари рӯчуи лирикӣ, аз ҷумла, *фалсафиро* низ нишон додаанд. Дар онҳо нависанда, одатан, масъалаҳои зиндагӣ, марг, муҳаббат ва ғайраро ба баҳс кашида, андеша, мулоҳизаҳо, назар ва қаҳонбинии шахсии худро пешниҳод менамояд. Намунаи чунин рӯчуъҳоро муҳаққиқон дар асарҳои Толстой, Гогол, Пушкин ва ғайра нишон додаанд. Ғайр аз ин баъзе муҳаққиқон рӯчуъҳои *танқидию публитсистиро* низ ҷудо кардаанд. Дар он суҳан дар бораи намунаҳои бадеӣ, сабуку услуб, жанрҳо ва ғайра меравад. Шоир ё нависанда асари худро дар рафти эҷод шарҳу тавзеҳ медиҳад, ки чӣ тавр бояд навишт, ба навиштаҳои ҳамкасбонаш ишора мекунад, онҳоро таҳлилу тақриз менамояд. Ҳадафи асосии чунин рӯчуъ андешаҳо дар бораи ҳунари нависандагӣ, ҷустуҷӯи роҳи эҷодӣ, чӣ тавр дуруст тасвир намудани ҳаёт ва ғайра иборат мебошад.

Яке аз фарқиятҳои асосии рӯчуъҳои лирикӣ аз қисмати асосии асар махсусияти забон ва усули баёни онҳост. Рӯчуъҳо аз қисматҳои дигари асар аз ҷиҳати забон ва тарзи баён, услуб ва методи эҷодии фарққарда, гуфтан мумкин аст, бартарӣ доранд. Истеъдод, ҳунари эҷодии нависанда ва шоир дар порчаҳои лирикӣ ва намудҳои он барҷаста ба ҷашм мерасад. Маҳз туфайли рӯчуи лирикӣ нависанда ҳадаф ва андешаҳои ниҳонӣ ва пурқимати худро ифода карда, бо ин ба дили хонанда роҳ меёбад. Махсусияти дигари рӯчуи лирикӣ истифодаи фаровони калимаю ибора ва ифодаҳои маҷозӣ, истиоравӣ ва факту рақамҳои воқеӣ ва ҳатто омӯрӣ мебошад. Калимаю ибораҳои мардумӣ, образнок воситаи муҳимми ба қалби хонанда расидани мазмуни асар, таъсирбахшии он мешаванд. Чунин ҷиҳатҳо дар ҷузъҳои дигари асар кам

дида мешаванд, дар онҳо танҳо сюжети асар нақл ё тасвир карда мешавад. Забон, сабку услуб ва тарзи баёни рӯчуҳои лирикӣ имконият медиҳанд, ки эҳсосот, фикру андеша ва хосту хаёлотӣ нависанда, мақсади ғояи асосии асар ифода карда шаванд.

Ҳамчунин, забон ва услуби рӯчуҳои лирикӣ аз матни асосии асар фарқ мекунад. Сабаби инро донишмандони суҳаншинос аз рӯ овардани нависанда ё шоир ба услуби романтизм донистаанд. Зеро ба андешаи онҳо дар рӯчуи лирикӣ услуби романтизм мушоҳида мешавад ва «рӯчуҳои лирикӣ бори аввал дар адабиёти романтизм аҳаммият пайдо кардааст». [165, с. 221]. Вобаста ба ин, гуфта метавонем, ки рӯчуҳои лирикии повести «Одина»-и устод Айнӣ низ аз обуранги романтикӣ ороӣ нестанд. Ин хусусият бештар дар рӯчуҳои лирикии навъи психологӣ мушоҳида мешавад. Тасвирҳои психологӣ гоҳ-гоҳ ғубори сентименталӣ мегиранд. Баъзе аз адабиётшиносон ин ҳолатро ҳатто псимизм, норасоии осори устод Айнӣ, аз ҷумла, повести «Одина» унвон кардаанд [78 ва 133]. Аммо ба андешаи мо, чунин нест. Сентиментализми андак аҳаммияти бадеӣ ва ғоявии асарро кам намекунад. Ин порчаҳои сентименталӣ аз калимаю ибора ва ифодаҳои ғамангезу риққатовари эҷодкардаи нависанда ва мақолу гуфторҳои мардумӣ саршор буда, баробари истифодаи усули воқеиятшиносии замони гувоҳи корбурди романтизми анъанавии адабиёти тоҷик мебошад. Услуби бадеии мазкур калимаю ибора ва ифодаҳои ғамангезу риққатоварро тақозо менамояд. Онҳо ҳеҷ вақт далели дунёбедорӣ, ғамангез будани асари бадеӣ шуда наметавонанд.

Баъзан дар рӯчуҳо хитобаву шиор, факту рақамҳои хушкӣ таърихӣ, омори истифода шуда, забон ва услуби ин қисмати асар тамоман дигар мешавад. Чунин рӯчуҳоро, ки бо услуби публитсистӣ таълиф гардидаанд, рӯчуи публитсистӣ ё таърихӣ меноманд. Тафовути рӯчуҳои публитсистию таърихӣ аз намуди психологӣ дар забон, услуб, тарзи баён аст. Дар чунин рӯчуҳои лирикӣ, аз ҷумла, дар повести устод Айнӣ «Одина» услуби матбуотӣ ба кор рафта, дар онҳо санад, рақам, солу моҳҳо аниқу дақиқ оварда шудаанд.

Чунин рӯчуъҳои лирикии публитсистӣ майли Айниро ба тасвири реалистӣ нишон медиҳад. Дар пайдоиши ин услуб таъсири фаъолияти журналистии устод Айнӣ, ки пеш аз навиштани асарҳои бадеии насрӣ чанд муддат дар рӯзномаву маҷаллаҳо ифои вазифа намуд, дида мешавад. Забон ва методу услуби рӯчуъҳои публитсистию таърихӣ, ки метавон онро услуби воқеанигорӣ (реалистӣ) номид, тибқи талаботи замон ба миён омадааст. Зеро онҳо ҳодисаҳои воқеиро дар замон ва макони муайян инъикос кардаанд. Баробари ин, дар повести «Одина» услуб ва тарзи баёни рӯчуъҳои намудҳои дигар низ мушоҳида мешаванд, ки аз калимаю ифодаҳои шоирона, муассир ва баобуранг саршоранд. Яъне нависанда баробари услуби воқеанигорӣ аз методи романтизм, ки хоси баёни асарҳои классикии тоҷик буд, истифода намудааст.

Ҳамин тавр, тамоми намудҳои рӯчуъҳои лирикӣ дорои қимати баланди бадеӣ, таърихӣ, ҷамъиятӣ, фалсафӣ ва ҳатто, сиёсӣ мебошанд. Онҳо ҳиссу ҳаяҷони ботинӣ, фикру хаёлотии давраи муайяни ҷамъиятиро аз забони нависанда ё қаҳрамон ифода мекунанд. Ниҳоят, нависандагон, аз ҷумла, устод Айнӣ намудҳои гуногуни рӯчуъҳои лирикиро ҳамчун усули бадеии ифодаи андеша ба қор бурдаанд. Ин усули бадеӣ дар асар мавқеи баланд дошта, мақсад, ғоя, ақидаҳои ҷамъиятии нависандаро равшан муайян мекунад.

Таъсири рӯчуи лирикӣ ба инсон аз намудҳои он вобаста мебошад. Масалан, таъсири зебоишинохтӣ ҳангоми хондани рӯчуъҳои лирикии бахшида ба ҳусни табиат, ҳолати ботинии қаҳрамонон ё муаллиф ба вучуд меояд. Дар чунин рӯчуъҳо нидо ва мурочиат зиёд ба қор мераванд. Аз мутолиаи рӯчуъҳои лирикии публитсистие, ки ба ҳодисаҳои таърихӣ ва сиёсӣ бахшида шудаанд, фаҳмиши таърихӣ хонанда афзун гашта, ҷаҳонбинии ӯ ба сатҳи боло мерасад. Нидоҳо касро ба вачд меоранд, то ба андозае, ки хонандаи ҳасосро ба ашк рехтан водор месозанд. Чӣ тавр истифода бурдани намудҳои рӯчуъҳои лирикӣ аз маҳорат, истеъдод, ҳунари нависандагӣ, илҳому таҷрибаи адиб вобаста мебошад.

Ҳамин тавр, ручуъҳои лирикӣ аз ҷиҳати шакл ва мазмун ба шаклҳои гуногун ҷудо шуда, дар умум, онҳоро як ҷиҳати асосӣ муттаҳид кардааст: дар онҳо ҳамчун қисмати муҳимми асар нависанда ҷаҳони ботинӣ, нозук ва диданашавандаи руҳӣ, афкор, эҳсосот, муҳаббат, арзишҳои маънавӣ, мулоҳизаҳо дар бораи некӣ ва бадӣ ва ғайраро ифода мекунад. Аз ручуъҳо хонанда ба қабри асар роҳ ёфта, ғоя, андеша, баҳои муаллифро дарк мекунад. Ин аст аҳаммияти асосии ручуи лирикӣ ҳамчун санъати бадеӣ.

2.2. Ручуи психологӣ ва нидо – баёнғари эҳсосот ва руҳияи муаллиф ва қаҳрамонҳои асар дар мисоли осори устод Айнӣ

Яке аз сарчашмаи асосии пайдоиши истилоҳи ручуи лирикӣ ва маънии луғавии он ба эҳсосот ва руҳия инсон, психологияи инсон тааллуқ доштани он мебошад. Яъне ин ҷо таъкид маҳз болои маъниҳои бозгашт ва лирикӣ будани он мебошад. Ин аст, ки ручуи лирикий психологӣ яке аз намудҳои маъмули он ба ҳисоб меравад. Дар асл ҳама ручуъҳои лирикӣ гардиши муаллиф руҳия ва вазъи равонии муаллиф ё қаҳрамонро ифода карда, дар онҳо эҳсосот, вазъи равонӣ аёнтару таъсирбахш инъикос меёбад. Дар ручуъҳои лирикӣ сухани қаҳрамони асар ва муаллиф ба ҳам омехта шуда, ҷудо намудани онҳо барои хонанда душвор мегардад. Бинобар ин, дар ин маврид ҳақ бар ҷониби муҳаққиқ Соҳиб Табаров аст, ки қайд кардааст: “Ғоҳи ҳиссиёту таассуроти персонажҳо ба таври якҷоя тавассути монологҳои ботинӣ тасвир мешаванд” [153, с. 42]. Яъне нависанда метавонад, эҳсосоти худ ё қаҳрамонро аз забони худ нақл кунад, ё аз забони қаҳрамон пешниҳод кунад. Ҳамчунин, мумкин аст чунин эҳсос ба таври омезишёфта тасвир гардад. Дар натиҷа ручуи лирикий психологӣ ба вучуд меояд. Аз ҷумла, устод Айнӣ дар повести «Одина» ба дарди дили қаҳрамонаш чунин шарик шуда: «Оре, имрӯз Бибиоиша фарзанди худро гум кардааст, боз як ранг гум кардане, ки ба ин наздикиҳо ба ёфт шуданаш умед надорад, ҳарчанд таърихи мусибати ин аҷузаи нотавон як ҳафта пештар аз имрӯз аст, аммо бинобар сабабе, ки дар боло гуфта шуд, то ҳол роҳи

изҳори он баста буд. Имрӯз метавонад ба дилхоҳи худ мӯйканӣ ва синазанӣ намояд. Бинобар ин, Бибиоиша ба ҳой-ҳой гиря ва зорӣ карда, ба мазмуни ин ғазал нолиду шеван менамуд:

*То маро он нури чашми меҳрубон аз даст рафт,
Тоқати тан, сабри дил, ороми ҷон аз даст рафт»* [3, с. 24].

Муаллиф бо истифодаи шаклҳои хабарии замони гузашта «гум кардааст, умед надорад, метавонад, намояд» ба шахси сеюми номаълум ишора карда бошад ҳам, тасвири сухан аз номи худаш мебошад. Яъне иштироки муаллиф дар ин тасвир аён аст. Дар ин маврид муҳаққиқ В.Панкин дуруст қайд кардааст: «Айнӣ ба воситаи манзараҳои гӯё ва ҷондори табиат ва қаҳрамонон ҳолати руҳӣ, назокат ва покии дили Гулбибӣ ва Одинаро бо маҳорати беназир ифода менамояд». [133, с. 114]. Ин ҷо маҳорати нависанда аз он иборат аст, ки дар тасвири ҳолати руҳии қаҳрамон худи ӯ низ иштирок дорад.

Чунин ручуъҳои психологӣ дуовоза дар повести «Одина» зиёд мушоҳида мешаванд. Ручуъҳои лирикийи дуовоза бо ҳарф ва луқмаҳои воридкардашуда аз забони муаллиф самимияти нависандаро дар ибрази ақида нишон медиҳанд: «Дуруст, дарди ҳичрон худ балои дигарест. Ин балоест, ки бисёр навҷавонро аз бистари ноз ба мағоки хоки бемаҳал андохтааст. Аммо ҳичрон, ки дар думболаш умеди бисёр аст, ошиқи маҳчурро хеле тасаллӣ мебахшад ва ба бардоштани машаққатҳо қувват медиҳад». [3, с. 41]. Дар ин порча устод Айнӣ бо луқмаи «дуруст...» ҳолати руҳии Одинаро ҳангоми сафар шарҳ дода, барои боварибахш шудани тасвир дар мавриди ҳолати руҳии қаҳрамон мулоҳизаҳои худро илова намудааст.

Дар бораи чунин ручуъҳои психологӣ муҳаққиқ М.Шакурӣ дуруст зикр кардааст, ки: «Дар бисёр саҳифаҳои повест олами ботинии қаҳрамон, фикру андеша ва ҳиссу ҳаяҷони ӯ ба таври нақлу баён наомада, балки тасвир карда мешавад ва мо ҷараёни фикру ҳиссиётро бевосита мебинем». [180, с. 97]. Нависанда ҳодисаро нақлунон ба ҳаяҷон меояд ва ногоҳон аз баёни ҳодиса («Одина ба роҳ баромад») яқбора ба тасвир мегузарад: «Одина ба роҳ баромад, аммо дилаш аз ғояти изтироб аъзои баданашро дар ларза андохта буд, зеро

пешомади худро намедонист: оё сихат-саломат ба ватан мерасида бошад? Баъд аз ба ватан расидан оё маҳбубаи худро, ҳамчуноне, ки гузошта буд, дар хона меёфта бошад? Агар ба ӯ осебе расида бошад, ё ба чанголи дигаре гирифта шуда бошад, пас ҳоли дили номурод чӣ хоҳад шуд?.. Ин ҳаёлҳои талху ширин, ин гумонҳои неку бад ва ин васвасаҳои пурташвиш, ки ҳеч ошики шайдое аз худ дураш карда наметавонад, Одинаи бехонумонро, ки саргузашти маҳсусе дошт, лаҳзае ба ҳоли худ ором намегузошт». [3, с. 58]. Чун дар мисоли боло ин ҷо ҳам истифодаи шаклҳои феълии аорис (нумаиш) – «мерасида бошад, гирифта шуда бошад» дуовозии порчаи мазкурро таъмин сохта, сипас, боз шаклҳои хоси феълии «саргузашти маҳсусе дошт, ором намегузошт» оҳанги маъмулии нақро барқарор кардааст.

Дар порчаи иқтибосӣ нақл не, балки тасвир аст, тасвири образи қаҳрамон зимни баёни ҳолати руҳии ӯ. Образ, ба қавли муҳаққиқони назарияи адабиёт, «манзараи конкрет, дар айни замон умумикардашудаи ҳаёти инсонӣ мебошад» [117, с. 19]. Манзараҳои конкрет ва умумикардашуда дар ручуҳои лирикии асари бадеӣ тавассути тасвирҳои барҷастаи манзараҳои табиат, макон, замон, ҳолати руҳӣ ва воқеаҳои мондагори он, ҳодисаҳои таърихӣ ифода меёбанд. Чӣ тавре ки мушоҳида мекунем, инъикоси ҳолати руҳии қаҳрамон ва нависанда яке аз аломатҳои асосии ручуҳои лириқӣ мебошанд. Дар ҳамаи намудҳои ручуҳои лириқӣ ҳолати руҳии нависанда ва қаҳрамон ба ин ё он андоза мушоҳида мешавад. Аммо дар ручуи психологӣ ҳолати руҳии инсон бештар аз ҳама равшан ҳувайдо мегардад.

Дар чунин ручуҳо ба ғайр аз шаклҳои феълии аористӣ (чӣ тавре дар мисолҳои боло мушоҳида кардем) шеърӣ баланд, ҷумлаҳои кӯтоҳ, калимаҳои оҳангнок, тасвирҳои шоирона, сачъ, санъатҳои такрор ва ғайра ба кор мераванд. Чунончи, дар романи «Калидар»-и Маҳмуди Давлатободӣ дар тасвири шаби дашт чунин ручу мушоҳида мешавад: «Дар Калидар, аммо ситора танҳо ситора нест. Дӯст аст! Ситорагон дӯстонанд! Ёрон ва бародарони моанд, нигоҳбонанд, раҳнамоанд. Чашмони хираи шаб, ҳамдамони хоб аз саргурехтагон. Чӯпонон, бар шаб чирагон, ин найзаҳои шикан-шикани

бетамом» [16, с. 917]. Ин чо санъатҳои бадеии такрор, сачъ ба кор рафтааст. Ҳамчунин, ситораро дӯст номидан, ёр ва бародар ва ниғаҳбон хондан, чашми шаб, ҳамдами хоб доништан аз тасвирҳои шоиронаест, ки танҳо дар шеър мавриди истифода қарор мегирад, аммо ин чо дар рӯи лирикии психологӣ насри истифода шудаанд.

Дар рӯи лирикии, ки аз забони қаҳрамон меоянд, як ҷумла ё луқма ба муаллиф тааллуқдоштаро шинохтан осон аст: «Оре, имрӯз Бибиоиша фарзанди худро гум кардааст»; «Одинаи бехонумонро, ки саргузашти махсусе дошт» [3, с. 28]. Ин чо танҳо ифодаҳои «оре», «бехонумон» назари муаллифро ифода карда, дар дохили рӯи психологӣ қаҳрамон омадаанд. Дар натиҷа рӯи, эҳсос ва гуфтори қаҳрамонро муаллиф ба ҳам омехта гашта, яке аз намудҳои барҷастаи рӯи лирикиро ба вучуд овардааст. Сабку услуби порчаҳои мазкур бо саволҳо, шеърҳо, андешаҳо аз даҳлати нависанда ба эҳсосоти қаҳрамон дарак медиҳад: «Ҳоло чӣ? Ҳоло сафар мекунад бо ҳамроҳии як корвони андуҳ ва қадар; бо дили бирён, синаи сӯзон ва чашми тар, ба ҳолате, ки чӣ шудани оқибаташ низ маълум нест; оё ба саломатӣ баргашта, бозиди модарқалон ва ёри меҳрубонаш муяссар мешавад ё не?» [3, с. 90]. Таъсири чунин рӯиҳо ба хонанда тавассути бадеият, оҳангнокӣ ва шеърӣ онҳо бештар мегардад.

Рӯиҳои лирикии психологиро яке аз намудҳои маъмули ин санъати сухан метавон донист. Дар онҳо эҳсосот, ҳолати рӯи қаҳрамон ва муаллифи асар беҳтару бештар инъикос меёбад. Вобаста ба ин дар онҳо шеърӣ ва оҳангнокӣ, маҳорати образфаринӣ, санъатҳои гуногуни сухан мавқеи муҳимдоранд. Чунин навъи рӯи лирикӣ ба шеър наздикӣ дорад. Дар рӯиҳои лирикӣ баробари образи бадеии асари адабиёт ва рӯиҳои худӣ муаллиф образи типӣ мардумони касбу кори гуногун, қишрҳои гуногуни ҷомеа тасвир меёбанд. Ин аст, ки М. Шакурӣ дар монографияи «Садриддин Айни» (бо хатти форсӣ) ба мавқеи услубию бадеии баъзе порчаҳои лирикӣ ва психологӣ асарҳои насри Айни, аз ҷумла, повести «Одина» бори аввал тавачҷуҳ намуда, онҳоро аз ҳамин ҷиҳат арзёбӣ кардааст [180, с. 92].

Ручуи лирикии дигар аз повести «Одина» ба ҳолати руҳии яке аз қаҳрамонҳои асосӣ – Гулбибӣ бахшида шудааст: «Гулбибӣ чӣ шуд? Ҳолатеро, ки дар он ду-се рӯз ба Гулбибӣ рӯй дод, ба ҳеч вачҳ қалам тасвир карда наметавонад. Гулбибӣ як ғунҷаи ношукуфтае буд, ки умеди як олам шукуфтаниҳо дар дил дошт, ба ҳавои ҳамсафариҳои ёри меҳрубонаш шукуфт, танҳо бо боди хазони навмедӣ, ки аз ин сафар рӯй дод, дар ҳолати навшукуфтагӣ пажмурда ва ба замини хорӣ рехт. Оре, Гулбибӣ ғунҷае буд, ки дар як лаҳза ҳам баҳорро дид, ҳам шукуфт ва ҳам пажмурд» [3, с. 92 - 93]. Ин рӯчуъ аз забони муаллиф омада, дар он тавачҷуҳи мусбати нависанда ба қаҳрамон мушоҳида мешавад. Маҳз ба ин сабаб муҳаққиқ В.Панкин дуруст қайд карда, ки устод Айнӣ «диалектикаи руҳӣ» -ро [133, с. 102] хуб медонист.

Ҳамфикрӣ, якдилии нависанда бо қаҳрамонҳои дӯстдошта дар рӯчуи лирикии психологие, ки ба Гулбибӣ бахшида шудааст, баръало дида мешавад. Бояд гуфт, ки хислату андеша, орзуо омили ин қаҳрамонашро устод Айнӣ, асосан, дар порчаҳои тасвири табиат (аз боби «Ҳусни табиӣ») тавассути рӯчуҳои психологӣ тасвир намудааст: «Шумо бояд кӯҳистонро тамошо карда бошед, ҳеч набошад, доманаи даште ё дараеро дар айёми баҳорон дидаед: ҳамин ки доманаи кӯҳе ё марғзоре мерасад, ҳамроҳи боди форами баҳорӣ ба димоғатон як хӯшбӯйии латифе мерасад. Ин бӯйи хушро то мумкин аст, мешамед, лаҳза ба лаҳза қонатон тозагӣ, дақиқа ба дақиқа мичозатон покизагӣ пайдо мекунад. Чашм мекушоед: як тараф чаман - чаман лолаи сурху сафед ва зарду нофармон шукуфта, тарафи дигар шохҳои дарахтони худрӯйи кӯҳӣ монанди арча (бурс), илғай (юлгун), чормағзу писта ба дигар печида; ба боло менигаред, то чашматон кор мекунад, давродавр сангҳои шаффофу дағалро баргҳои ревоҷ, шоҳаҳои санбуру гулҳои бунафша фурӯ мебинед» [1, с. 31 - 32]. Ҳарчанд нақл ва тасвир бевосита аз забони нависанда чараён дорад, чунон ба назар мерасад, ки дар он иштироки шахси дигар – қаҳрамон, эҳсос карда мешавад ва онҳо ҳар ду якҷоя ба хонанда мурочиат карда, диққати ўро ба ин зебоиҳо ҷалб мекунанд; дар ин маврид ифодаҳои «шумо бояд кӯҳистонро тамошо карда бошед», «дидаед», «мерасад», «димогоғатон», «мичозатон»,

«чашм мекушоед», «мебинед» ва ғайра ёрӣ мерасонанд. Нависанда, сипас, вазъи душвори бо Одина ва Гулбибӣ пешомадаро нақл карда, боз ба хонанда мурочиат мекунад: «Акнун мулоҳиза фармоед: ҳамин ранг дилаздастдодагон ба фироке дучор шаванд, ки оқибаташ маълум набошад, ба чӣ ҳолҳои табоҳу рӯзҳои сиёҳ меафтада бошанд?!» [1, с. 34]. Нависанда ба хонанда бо суолҳои мурочиат мекунад, ўро ба фикр кардан водор месозад, суол ва хитоб ҳам мекунад, ки агар чунин шаваду чунин монад, чӣ корҳо шуданаш мумкин аст. Инҳо суолҳои мебошанд, ки ба худӣ Гулбибӣ низ тааллуқ доранд; чун ҳама духтарони ҷавон дар дил орзуҳои дорад, ба гумону шубҳаҳо ҳам меафтад, ба суолҳои гузоштаи худ муаллиф ҷавоб намеёбад: «кӣ медонад, вақте ки Одина ба Туркистон меравад, дар он ҷо дӯст пайдо мекунад, мумкин аст, ки рафта-рафта Гулбибиро аз хотир фаромӯш кунад ва ба хоҳиши ҷавонӣ ба дигаре дил бандад, дасти худро, ки ҳаққи ҳалоли Гулбибӣ аст, ба гардани он бегона андозад?» [1, с. 36]. Ин ҷо сухан, мулоҳизот, дарди дили қаҳрамон дар ҷойи аввал аст, аммо нависанда бо ишораҳои нозук, сабку услуби хоси муаллифӣ ба он шарик мешавад. Ин аст сеҳри сухан, ки дар рӯзи лирикӣ ҳосил мешавад.

Шояд аз он ки дар повести «Одина» тасвирҳои рикқатовар, рӯзиҳои лирикийи психологӣ зиёд ба чашм мерасанд, баъзе муҳаққиқон, чӣ тавре ки дар мавриди тақдирӣ Одина мушоҳида кардем, ба Бектош пайравӣ намуда, ўро «ғайрифайол» номида буданд, дар бобати Гулбибӣ низ ба иштибоҳ роҳ доданд. Чунончи, ба фикри А.Сайфуллоев ин қаҳрамон – Гулбибӣ, «барои ба висол расидан кӯшиш намекунад» [143, с. 72]. Ин иштибоҳи умумии бисёр мунаққидони даврони шуравӣ, аз ҷумла, тоҷик буд, ки аз ҳар қаҳрамони мусбати асари бадеӣ мубориз, инқилобгарро интизор буданд. Ҳол он ки Гулбибӣ муборизу инқилобгар набошад ҳам, дар иҷрои мақсадаш кӯшо буд. Дар кашокаш бо Арбоб Камол барин одами калонҷуссаву девсират ғолиб баромад. Дар шароите, ки ў зиндагӣ дошт, мубориза аз ин зиёд нахоҳад шуд. Нависанда ба принципи кори худ – реализм ва воқеият, содиқ буда, дар тасвири образи Гулбибӣ шароити таърихи ба назар гирифтааст.

Чунин сахнаҳои монанд ба нолаву афғони Бибиоиша (повести «Одина») баъди сафари наберааш дар адабиёти ҷаҳон низ ба ҷашм мерасад. Аз ҷумла, дар асарҳои психологии нависандаи рус Ф. М. Достоевский зиёд мушоҳида мешаванд. Модари Радион Расколников, ки ба қотил будани фарзандаш намедонад бовар кунад ё на, чунин як мактуби пурсӯзу гудоз менависад, ки аз ҷумлаи чунин рӯхост: «Родя, оё ту ҳоло ҳам ба раҳмати холиқ ва бахшанда боварӣ дорӣ? Аз он метарсам, ки дар дили ту оё одати нави нобоварӣ ҷой шудааст? Агар чунин аст, бароят дуоғӯӣ ҳастам... Модари то охир дуоғӯӣи ту Пулхерия Расколникова» [18, с. 40]. Маълум мешавад, рӯхҳои психологӣ дар асарҳои бадеии тамоми халқҳо усули беҳтарини таъсиррасонӣ ба руҳияи хонанда мебошанд.

Ҳамин тавр, Ф. М. Достоевский дар тасвири руҳияи инсон муваффақияти назаррас дорад. Ин имкониятро ба ӯ истифодаи рӯхҳои психологӣ фароҳам овардаанд: «Ҳарчанд Пулхерия Александровна чилу се роҷу кардааст, дар руҳсораш аз ҳусни пешина нишон боқӣ мондааст, аз соли худ ҷавонтар менамояд... Дар қавсайн мегӯем, ки ҳифзи ин ҷиҳатҳо воситаи ягонаи гум накардани зебой, ҳатто, дар пиронсолагӣ мебошад» [18, с. 193]. Ин ҷо ҷумлаи охир рӯхуи лирикӣ буда, вазъи қаҳрамон ва назари муаллифро ба ӯ хуб ифода кардааст. Аз ин рӯ, ба ҳулоса омадан мумкин аст, ки рӯхҳои лирикии психологӣ бештар дар асарҳои мушоҳида мешаванд, ки хусусияти психологӣ, фалсафӣ доранд.

Дар повест-эссеи «Доғистони ман» - и Расул Ғамзатов низ чунин сатрҳои ҳаяҷонмез, ки рӯхҳои психологиро мемонанд, зиёд ба ҷашм мерасанд. Яке аз онҳо дар васфи забони модарӣ буда, муҳаққиқони адабиёти ҷаҳон онро борҳо мавриди истифода қарор додаанд: «Забони халқҳо барои ман чун ситораҳои осмонанд. Намехостам, ки ҳамаи ситораҳо як шуда, ба ситораи бузурге табдил ёбанд. Ба ситораи бузург ҳоҷат нест, зеро як офтоб бас аст. Аммо бигзор ситораҳо ҳам нур пошанд. Бигзор ҳар кас худ ситорае дошта бошад» [14, с. 42]. Дар ин рӯхуи ғиғои дили як нафар шоире садо дода, ки аз

байн рафтани забони модарии худро намехоҳад ва бо ҳар роҳ дар роҳи ҳифзи он қувва сарф менамояд.

Ҳамин тавр, рӯчуҳои лирикии психологӣ дар асарҳои бадеии тамоми халқҳо яке аз усулҳои серистеъмоли бадеӣ ба шумор меравад. Аз ҷумла, дар эссеи шоири литвонӣ: «Овоз. Ҳарф. Калима... Аз кадом ҳарф сар бояд карду бо кадом анҷом дод? Умуман, дар ин бора фикр кардан оё мearзад? Бо тартиби алифбо сар кунем? А, Б, В... Хайр, бо ҳарфи аввал шуруъ мекунем – бо А. Дар зиндагӣ ҳам айнан чунин аст. «А-а-а!» – овози аввалин аст, ки аз забони модар мешунавем. Ва ҳарфи нахустин аст, ки ба ҷаҳон омада, онро талаффуз менамоем. Инак, аз А то Я...» [25, с. 9]. Дар чунин рӯчуҳои лирикӣ шавку шӯри шахси эҷодкор, мулоҳизаҳо оид ба шеърӯ шоирӣ мушоҳида мешаванд. Ҳадафи муаллиф он аст, ки шарт нест ҳама вақт фикрамонро дар қолаби шеър баён созем, аз роҳҳои дигар чун рӯчу, эссе, монолог низ бояд истифода бурд: «Умари Хайём ва Бедилро хондам... Фикр мекунӣ, шеър ин асри тилоии кӯдакии инсон ва асри нуқрагини ҷавонист. Фикр мекунам, наср асри сангии балоғати инсон аст... Наср ояндаи назм аст. Насри ҳақиқӣ, ҳамеша шеърӣяст дорад. Ҳар як асари насрии хубро метавон шеър номид». Боз муаллиф хусусиятҳои назмро дар наср ҳам мушоҳида кардааст: «Вазн дар наср ҳам мавқеи муҳим дорад. Баъзеҳо беҳуда чунин меҳисобанд, ки наср давраи кӯдакии шеър аст. Оҳанг, образ, кайфият, зерматн – ҳамаи чизҳои даркориҳои шеър дар наср ҳам ҳаст» [25, с. 246-247]. Хуллас, мулоҳизаҳои нависанда дар бораи асрори зиндагӣ, одамон дар рӯчуи лирикӣ ифода меёбанд. Аҳаммияти чунин санъати бадеӣ ҳам аз ин иборат аст: шиносондани нависанда бо хонанда.

Муҳаққиқони рус, аз ҷумла, Г. Абрамович дар рӯчуҳои лирикӣ махсусияти хосро мушоҳида карда, онро «духӯрагии муайян» номидаанд. Ин муҳаққиқ ин масъаларо чунин шарҳ додааст: «Баъзан рӯчуи лирикии ба персонаже бахшидашуда бо афкор, марому мақсади персонажи дигар ё нависанда омехта мешавад. Аммо он дар ин маврид чунон пешниҳод карда мешавад, ки хонанда онро чун ифодаи ақида, ҳиссиёти бевоситаи шахсии муаллиф қабул менамояд [61, с. 128]. Муҳаққиқ чун далел рӯчуи лирикии

романи «Гвардияи чавон» - и Фадеевро намуна овардааст: «Модар, модар! Ман дастони туро аз он лаҳзае, ки худро шинохтам, ба хотир дорам. Тобистон онҳоро офтоб мезад, зимистон бошад, ба асли пешина бармегашт: нарм, гарм, хамвор...» [41, с. 56-57]. Агар қисмати аввали нидо ҳарфҳое аз забони қаҳрамон бошанд, дар охир он ба сухани муаллиф, насихати ӯ дар мавриди эҳтирому арҷгузорию модар ба охир расидааст. Ҳолатҳои психологӣ чунин рӯчуҳои лирикийи дуовоза тибӣ ба назар мерасанд ва боварибахш мебошанд. Порчае аз асари Окутоговоро низ мисол овардан мумкин аст, ки ба сюжети ҳикояи «Бинӣ» алоқамандӣ надошта бошад ҳам, аз забони муаллиф омада, ҳам афкори ӯ ва ҳам қаҳрамонро дар лаҳзаи муайян инъикос карда: «...Қалби инсон маъвои ду эҳсоси муҳолиф аст. Ҳеч инсоне дар ҷаҳон пайдо намешавад, ки дар бадбахтии шахси наздикаш ҳамдард набошад. Аммо ҳамин ки ҳоли ин шахси наздик беҳбуд меёбад, ин амр ҳамон лаҳза эҳсосе бармеангезад, ки дигар чизе намерасад» [31, с. 30]. Ин ҷо ифодаи «ҳеч инсоне дар ҷаҳон пайдо намешавад» аз забони муаллиф буда, пайвандии афкори ӯро бо қаҳрамон нишон медиҳад. Муҳаққиқони рус рӯчуҳои лирикийи «духӯра» гуфта, ҳамон рӯчуҳои психологӣро дар назар доранд, ки мо онҳоро дар мисоли рӯчуҳои «Одина» дуовоза номидем. Дар ин ҳолат байни андешаҳои қаҳрамон ва муаллиф сарҳад гузоштан душвор аст. Чунон ба назар мерасад, ки аз забони қаҳрамон аст. Баъзан барои осон шудани кор муаллиф андешаҳои қаҳрамонро дар даруни ноҳунак оварда, сипас, ақидаи худро берун аз он илова мекунад, дар натиҷа омезиши андешаи психологӣ қаҳрамонон ва муаллиф ба вучуд меояд. Ба ин тарз тавъамшавии андешаҳои муаллиф ва қаҳрамон дар порчаи зерини психологӣ аз «Ҷанг ва сулҳ» ба назар мерасад: «Николай Ростов рӯ гардонда, гӯё чизеро кофта истода, ба дуриҳо, дарёи Дунай, ба осмон, ба офтоб нигарист! Осмон хушрӯ метобад, кабуд, ором ва амиқ! Офтоб дар ҳоли ғуруб гармибахшу бомуҳаббат метобад дар болои Дунай!.. «Ҳеч чиз намехостам, намехоҳам, ба ғайри он ки дар он ҷо бошам, – аз дил гузаронд Ростов» [37, с. 337]. Дар ин рӯчу ҷумлаи охир аз қаҳрамон аст.

Ҳамин тавр, рӯчуи психологӣ дар назари аввал чунин менамояд, ки аз забони қаҳрамони асар аст, аммо аён мегардад, ки ин ҷо муаллифи асар низ ширкат дорад. Чунин духӯрагӣ бештар хоси рӯчуи лирикии психологӣ мебошад. Дуовоза будани рӯчуи лирикиро, пеш аз ҳама, аз сабку услуб ва тарзи баёни порчаи мазкур метавон донист. Омезиши ҳарфҳои қаҳрамон ва муаллифро дар ҳамаи асарҳои Ф.Достоевский, ки психологӣ мебошанд, дидан мумкин аст. Аз ҷумла, дар романи «Ҷиноят ва ҷазо» масъалаи куштор сабабгори асосии вазъи парешони рӯхию равонии қаҳрамон гардидааст. Ҳарчанд Расколников нияташро ба анҷом нарасонид, бештар мешуморад, ки бояд ин корро мекард: «Аммо ман... ман ҳамин қадами аввалро ҳам гузошта натавонистам, зеро ман разил ҳастам! Ана, гап дар чист! Аммо ба ҳар ҳол ман бо чашми шумо ба ин кор нигоҳ нахоҳам кард: агар ба ин кор ноил мегаштам, сарафроз мегаштам, аммо ба дӯме афтодам аҷиб!» [18, с. 491]. Вазъи рӯҳии ба ин монанд дар ҳамин асар дар рӯчуи дигар ҳам ба чашм мерасад, ки бе ширкати муаллиф нест: «Инак, ҳар яке аз онҳо дар кӯчаҳо лоқайдона пасу пеш равонанд. Аммо тахмин кардан мумкин аст, ки ҳар яке метавонад разил ва дузди ашадӣ бошад, бадтар аз ин – аблаҳ бошад!» [18, с. 493]. Вазъи рӯҳии ба ин монанд ва ҳатто, ҷумлаҳои ҳаммаъно дар порчаи психологии романи нависандаи турк Орҳан Памук ҳам мушоҳида шуд. Қотил аз дил мегузаронд: «Ба чеҳраи одамон нигоҳ мекунам – ҳама қотиланд. Аммо худро дигар ҳел вонамуд кардан мехоҳанд. Азбаски ҳанӯз фурсати ҷиноят кардан надоранд, худро бегуноҳ меҳисобанд. Ин аст, ки чеҳрашон аблаҳона аст, онҳо аблаҳе мебошанд, ки худро хушахлоқ нишон доданӣ мешаванд...» [32, с. 30]. Чунин ҳолати равонии инсонро дар асарҳои бисёр нависандагони ҷаҳон мушоҳида кардан мумкин аст. Дар асарҳои Гогол «Шинел», «Бинӣ», «Ҷин» низ дидан имконпазир мебошад. Аммо тасвирҳои Гогол то андозае танзомезанд. Ҳамин тавр, қисмати зиёди рӯчуҳои лирикии психологиро рӯчуҳои лирикии дуовоза ташкил медиҳанд, зеро дар умқи онҳо садои ду дил шунида мешавад: қаҳрамон ва муаллифи асар. Муаллифони «Энсиклопедияи мухтасари адабӣ» ба забони русӣ ин ҳолатро дар баъзе ҳикояҳои Чехов ҳам мушоҳида кардаанд:

«Ручуи лирикӣ дар асарҳои Чехов ба муҳокимаронии персонаж ё тасвир омезиш ёфта, духӯрагии муайянро ба вучуд овардааст» [104, с. 214].

Ручуҳои психологии дуовоза дар сахнаҳои тасвири ишқу муҳаббат, табиат, таассуроти гуногуни беғашӣ инсонӣ бештар ба назар мерасанд. Чунин порчаҳо бо лиризми ҳаётдӯстона, тасвирҳои шоирона ва дигар ҷузъҳои таъсирбахши насри бадеӣ фарқ мекунанд. Ба ин монанд тасвирҳо дар асари Давлатободӣ зиёд ба назар мерасад. Баъд аз тасвири сахнаи мулоқоти ошиқона рӯҷуе омада, ки аз шеърӣ баланд, маҳорати суханофаринии нависанда гувоҳӣ медиҳад: «Аммо чашмаи тану ҷони зан тамоми кай дорад? Бӯса. Як бори дигар. Боз ҳам... Авҷи девонагии девонагон. Шикастан. Нест шудан. Нобуд шудан. Бехудӣ. Пушаймонӣ. Тамом!» [15, с. 507]. Дар ин рӯҷу истифодаи ҷумлаҳо, ки аз як калима ё ифода иборатанд, оҳанг, бадеияти баланд, сачъ, такрорҳои бамавқеъ шеърӣ ва ҳусни бадеии асарро баланд бардоштаанд. Ҳамин тавр, бисёр сахнаҳои мулоқоти ошиқон дар достони «Кадевар» табиӣ офарида шуда, онҳоро рӯҷуҳои лирикии дуовоза боз ҳам таъсирбахш кардаанд. Мулоҳизаи қаҳрамонро гоҳ сухани муаллиф ва гоҳ андешаи қаҳрамон идома додаву пурра мекунанд. Шакли феълии «мегӯянд», «овехтааст», «мекунад» дар онҳо аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ин ҷо тасвир дуовоза мебошад ва нақш, назар ва мушоҳидаи муаллиф дар он барҷаста мебошад. Ҳунару истеъдоди нависандаи машҳури эронӣ Давлатободӣ дар достони мазкур барои эҷоди лаҳзаҳои хотирнишини ҳассос дар рӯҷуҳои психологӣ кор додаанд. Дар сахнаи дигар, вақте ки қаҳрамони асар Гулмуҳаммад чун анъана ҳангоми газидани нон пеш аз сафар танҳо дар бораи шикамаш фикр мекард, нависанда дунболи тасвири ҳолати рӯҳӣ ва ҳаёлотӣ модарӣ ӯ – Билқис, меравад ва чунин як гардиш мекунад: «Пиндори парогӯшодаи модарро марзе набуд. Шоҳаҳои ҳаёли Билқис ба ҳар сӯй кашида мешуд... Ӯ дар ҳама ва бо ҳама буд: бо Хонмуҳаммадаш (*писари калониаш – М.М.*) дар зиндон буд; бо Бегмуҳаммадаш (*писари дувум – М.М.*) дар роҳ; бо Калмишӣ (*шавҳарааш – М.М.*) ба гала буд ва бо Хонумар (*писари сеюмаш – М.М.*) дар биму шитоб. Бо занҳо дар андӯх буд ва босабру андеша; бо Абдус

(бародараш –М.М.) дар ҷудой буд ва бо Гулмуҳаммадаш дар тангно. Обгире шуда буд Билқис, ки ҳама ҷӯйҳо бар ӯ мерехтанд ва ҳам аз ӯ равон мешуданд» [15, с. 383]. Ин порчаи рӯҷуи лирикии психологӣ бо рӯҷуи дар боло зикршудаи Бибиоиша аз повести «Одина»-и устод Айнӣ монандии қавӣ дорад.

Бояд гуфт, ки мавқеъ ва вазифаҳои рӯҷуҳои лирикиро дар адабиёти бадеӣ мавриди таҳқиқ қарор дода, масъалаҳоеро ҳал кардан мумкин аст, ки бисёр вақт мавриди баҳсу мунозираи ҷиддии адабиётшиносон ва муҳаққиқони адабиёт ва фарҳанг қарор мегирад. Инҳо масъалаҳои дараҷаи тасвири образҳо дар асари бадеӣ, мавзӯ, ғоя, методҳои эҷодии ҳар як асари бадеӣ ва монанди инҳо мебошанд.

Ҳамин тавр, рӯҷуҳои лирикии психологӣ, яқум, ифодакунандаи барҷастаи вазифа ва ҳадафи асосии ин санъати бадеӣ буда, заминаи воқеии пайдоиши истилоҳи мазкури адабиётшиносӣ гаштааст. Дувум, рӯҷуи психологӣ ифодакунандаи вазъи руҳӣ, равонӣ, эҳсос ва ақоиди муаллиф ва қаҳрамон мебошад. Сеюм, рӯҷуи психологӣ бештар дуовоза мешавад, яъне дар он ҳам садои нависанда ва ҳам қаҳрамон бо ҳам омезиш меёбад. Чорум, дар рӯҷуи психологӣ санъатҳои бадеӣ чун тақрор, сачъ, тавсиф зиёд ба қор рафта, оҳангнокӣ ва шеърӣ онро баланд мебардорад. Панҷум, рӯҷуҳои лирикии психологиро аз қисматҳои дигари асар туфайли забон ва услуби баён ҷудо намудан осон аст. Ва ниҳоят, рӯҷуи лирикӣ ифодакунандаи мақсаду мароми нависанда, пайвандии афкори ӯ бо қаҳрамонаш мебошад.

Нидо яке аз намудҳои назарраси рӯҷуҳои лирикӣ дар адабиёти бадеӣ мебошад. Вазифааш аз инҳо иборат аст: инъикоси руҳияи қаҳрамон ва муаллифи асар, бедор кардани ҳисси раҳму шафқат, нафрату ғазаби хонанда ба қаҳрамон ё воқеаҳои ҳаёт, ҳамчунин, тасвири мавқеи иҷтимоӣ ва сиёсии нависанда ё қаҳрамон, мурочиати онҳо ба хонанда, ба вучуд овардани афкори умум ва ғайра. Дар нидо мурочиат бештар аз забони қаҳрамон меояд. Зимни тасвири воқеаҳо ва характеру хусусиятҳои персонажҳо муаллиф бетараф истода натавониста, суҳанро ба қаҳрамон медиҳад. Дар натиҷа қаҳрамони асар ба вачд, эҳсос афтада, дарди дил мекунад, ё ба таври монолог худ ба худ ҳарф

мезанад. Илова ба ин, муаллиф низ бетараф истода натавониста, аксар вақт ба нутқи қаҳрамон шарик мегардад.

Дар асарҳои устод Айнӣ, чӣ тавре ки дар фаслҳои гузашта дарҷ кардем, рӯҷӯҳои психологӣ ва нидою мурочиат ва хитоб зиёд истифода шудаанд. Намунаи олии он ғиғони Бибиоиша аз повести «Одина» мебошад: «Ин чӣ мусибат аст ба сари ман? Дар ин ду рӯз ба сари нури дидаи ман чиҳо омада бошад?.. Во балам! Во Одинаҷонам! Во чашму чароғам! Во қуввати дилам! Во рафиқи шаби танҳоям! Во парастори рӯзи бемориам! Вой! Вой! Вой» [3, с. 24]. Ин ҷо ҳама таъбиру калимаҳо оҳангнок, ҳаяҷономеъз садо медиҳанд, ин порчаи шеъргона саршори санъати бадеии сачъ мебошад. Дар он маҳорати шоирии устод Айнӣ баръало мушоҳида мешавад. Ин сатрҳоро хонанда бе ҳаяҷон хонда наметавонад. Дар он нависанда дақиқае худро ба ҷойи қаҳрамон гузоштааст ва худ ҳам менолад – аз мушкилот, кулфат, нобасомонӣ, нобаробарии зиндагӣ. Он, ба қавли М. Шакурӣ, образи типии занони мазлумро ифода кардааст: «Аз ғиғонҳои Бибиоиша садои овозандозӣ дар маросими мотам шунида мешавад» [180, с. 92]. Аз ин бармеояд, ки нидо то андозае инъикоси урфу одат ва расму анъанаҳои халқи тоҷик низ мебошад. Муҳаққиқи зикршуда нидои мазкурро бори аввал дар нақди адабӣ рӯҷуи лирикӣ номидааст [180, с. 94].

Устод Айнӣ, пеш аз ҳама, шоир буд. Дар шеърҳояш низ хусусияти публицистика ва хитобу мурочиат ва нидо мушоҳида мешаванд.

Бояд гуфт, ки сарчашмаҳои намудҳои алоҳидаи рӯҷу чун нидо, мурочиат, даъватро дар мақолаҳои жанри публицистии нашрияҳои аввалини тоҷикӣ, аз ҷумла, дар мақолаҳои устод Айнӣ ҷустуҷӯ кардан мумкин аст. Агар саҳифаҳои рӯзномаи аввалини тоҷикӣ «Бухорои шариф» (1912), маҷаллаи нахустини тоҷикӣ «Оина» (1913-1915), баъдтар маҷаллаи «Шуълаи инқилоб» (1919-1921)-ро варақ занем, дар мақолаҳои публицистии онҳо теъдоди зиёди ин санъати асили бадеӣ – нидо, мурочиат, хитоб ба чашм мерасанд. Саидризо Ализода ҳанӯз соли 1913 дар мақолааш «Моро ислоҳи мадорис ва макотиб лозим аст» аз баёни мавзӯ ба вачд омада, чунин нидо бароварда: «Эй бародарони туркистонӣ! Эй ҳамватанони азиз! Ғафлат то кай? Чаҳолат то

чанд? Кучо монда духтур, муаллим, муҳандис, муншӣ ва ғайра, ки барои маишати мо монанди обу нон лозим аст?!» [69, с. 75]. Ин чо муаллиф «чораи аз ғафлат начот ёфтани ва ба шоҳроҳи тамаддуни умумибашарӣ дохил шуданро танҳо дар ислоҳи мактабу маориф ва бунёди намудани пояҳои навини таълиму тадрис меидааст» [67, с. 37]. Чунин нидохоро дар мақола ва очеркҳои публицистии устоди Айнӣ низ метавон дид: «Бародарон! Ҳар ҳафта як соати умратонро ба хондани ин рӯзнома сарф кунед, ба кадрҳои иқтидоратон аз ҷарида, ки ба забони худатон нашр мешавад, истифода намоед... Ҳеч гоҳ аз хондан зарар намебинед, балки ҳамеша фоида мебинед». Дар чунин нидохонақши даъват ва тарғибот қалон аст: «Эй аҳли маданият! Эй манбаи илму маърифат! Эй маҳалли ростию диёнат! Эй парваришгоҳи инсоният! Эй мабдаи одамият! Эй валинеъматҳои рӯи ҷаҳон! Эй Шарқ!!! Барҳез, ки ҷаҳон барои истихлоси ту барҳост! Эй аҳли Шарқ, ҳозир бош, ки масъалаи Шарқ ба нафъи ту ҳал хоҳад шуд!» [57, с. 2-4]. Такрори ифодаҳои калимаҳо, сачъ ва дигар санъатҳои бадеӣ мақолаи публицистиро ба шеъргунае табдил додааст, ки аз оташи шавқи муаллиф дарак медиҳад.

Аз очеркҳои таърихӣ публицистӣ дар “Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро” устоди Айнӣ ҳодисаи 75 ҷӯб зада шудани худро нақл карда, бо дарду ранҷи зиёд чунин хитоб карда: “Бас аст ба шарияти набавӣ ин қадар бозӣ кардан! Кифоя аст аҳкоми дини мубинро ин ҳам асбоби ҳавасоти нафсонӣ ва воситаи ҷоҳу мансаби дунёи фонӣ намудан! Эй золимон! Зуд аст, ки дар маҳкамаи илоҳӣ ҳозир мешавед!..” [10, с. 167]. Очерки мазкур як асари таърихӣ ва публицистӣ, аммо ҷӣ тавре ки мебинем, дар он порчаҳои мавҷуданд, ки танҳо дар асари бадеӣ мушоҳида мешаванд. Пас, ручуъ ва нидохонақши шеърӣ ҳар гуна асар, хоҳ бадеӣ бошад, хоҳ публицистӣ баланд бардошта, бо ин аҳаммияти таъсиррасониаш ба хонанда бештар хоҳад шуд. Чунин намуди ручуъҳо, ки мурочиати пурэхсос ба хонанда мебошанд, мавқеи иҷтимоӣ ва сиёсии нависанда ё қаҳрамонро ифода мекунанд, ба руҳияи хонанда таъсири амиқ расонида, эҳсоси раҳму шафқат, нафрату ғазабро бедор мекунанд.

Дар ручуъҳои лирикӣ, аз ҷумла, дар нидо нависанда хоҳ аз забони худ бошад, хоҳ аз ҳарфҳои қаҳрамон тавассути ҳиссу ҳаяҷон, ақида, андеша, мулоҳиза, эҳсосот, таассурот, ҳаёлототи ботинӣ марому мақсади худро баён мекунад. Зеро барои ифодаи мақсад, ғоя ва афкори нависанда рӯчуи лирикӣ имконияти фаровон дорад. Нидо чун рӯчуъҳои лирикии дуовоза, монологҳои психологӣ ва ҳатто рӯчуъҳои таърихӣю публицистӣ барои равшантар баён кардани мақсади асар ва муаллиф кумак мерасонад. Иштироки адиб дар нидо, ки асосан сухани персонаж аст, ба воситаи ҳаяҷон, самимияти тасвир ифода меёбад, дар натиҷа рӯчуи мазкур дуовоза мегардад. Дар онҳо суханони қаҳрамонӣ муаллифи асар ба ҳам омезиш ёфта, образи ягонае офарида мешавад, ки он образи нависанда аст. Ин аст, ки дар рӯчуи лирикӣ нависандаро ҳамчун қаҳрамони асосӣ шинохтан мумкин аст.

Мушоҳида шуд, ки дар асарҳои жанри ёддоштӣ нидо ва рӯчуъҳои лирикӣ зиёд ба назар мерасанд. Дар ин бобат «Он чӣ аз сар гузашт» - и нависанда Ҷалол Икромӣ мисол овардан мумкин аст. Дар он адиб бисёр вақт ба эҳсос дода шуда, ба рафтори худ ҳамзамон ба ҳоҳҳои гуногун додааст. Масалан, баъди ба ҳабс гирифта шудани беҳтарин намояндагони халқ дар замони сиёҳкориҳои соли 1937 чунин нидо дармедиҳад, ки намуди барҷастаи рӯчуи лирикии чунин навъ буда метавонад: «Чӣ ҷабр, чӣ зулм ва чӣ хиёнат ба халқи тоҷик! Беҳтарин одамон, беҳтарин санъаткорон, беҳтарин олимони онро гирифтанд, нест карданд, куштанд! Лаънат ба он давр! Лаънат ба мӯзалесони Сталини золим!» [23, с. 101]. Ин ҷо ҳам эҳсоси муаллиф чунон баланд аст, ки нидо ба дуо табдил меёбад. Фарқ аз мисолҳои боло аз он иборат аст, ки ин ҷо нидо аз забони муаллиф омадааст. Зеро асари мазкур ёддоштӣ буда, муаллиф хотираҳои хешро дар он баён кардааст. Ҳамчунин, аз идомаи қисса маълум мешавад, ки муаллиф – Ҷалол Икромӣ, аввали солҳои сиюми асри гузашта муносибаташ бо Бектош ном муҳаққиқ бад шудааст. Дар натиҷа ӯ аз фарти ҷавонӣ ӯ халосии ҷони худ аз болои Бектош мақолаи танқидӣ навиштааст. Баъд аз ин шояд аз қораш пушаймон шудааст, ки аз нобарориҳои аввали омадан ба Душанбе ва боз баргаштан ба Бухоро (апрел ё майи соли 1931) ғамгин шуда,

чунин нидо баровардааст: «Ох, дар ҷавонӣ кас чӣ хатоҳо, чӣ рафторҳои нодуруст мекунад! Агар ба болои сари ман падарам мебуданд, ҳеҷ гоҳ ба ин хатоҳо роҳ намедоданд ва ман ин қадар азоб намекашидам. Ба қадри падарону модарони бофаросат расед, дӯстонам!» [23, с. 198]. Аҳаммияти нидои мазкур аз он иборат аст, ки муаллиф ба иштибоҳи худ иқрор шудааст, ҳамчунин ба хонанда аз таҷрибаи хеш нақл карда, ўро ба бурдборию некандешӣ даъват кардааст.

Ҳамин тавр, нависанда Ҷалол Иқромӣ дар зиндагӣ ба душвориҳои зиёд рӯ ба рӯ гашта, барои ифодаи онҳо аз нидо барин санъати сухан зиёд истифода намудааст. Ҳангоме ки солҳои маълуми сиёҳафт ба ҳабс карданаш меоянд, чунин нидо баровардааст: «О, ягон кас нагуфт, ки эй мардаки сода, намедонӣ магар, ки ба зерӣ чоҳ рафта истодаӣ! Кӣ медонад баргашта меоям ё на! Боз ин кӯчаҳоро мебинӣ ё на! Боз дидани субҳи босафо ва осмони соф ба ту муяссар мешавад, ё на! Бале, ман сода, ҷавони бетачриба ва нодон будам...» [23, с. 254-255]. Албатта, ин нидо ифодаи як нафар – муаллифи асар аст. Аммо чунин ҳолат он вақт ба сари бисёр шахсон, пеш аз ҳама, зиёиён афтада буд. Аз ин рӯ, чунин нидоҳо аз аҳаммияти баланди иҷтимоӣ бархурдоранд ва садои дили бисёр касонро ифода кардаанд. Онҳо аз қарри дил садо дода, танҳо дар ҳолати ҳаяҷони баланди равонӣ баланд мешаванд. Ҳолати мазкури руҳии устод Айниро низ дар он солҳо аз як мактуби мавсуф ба дӯсташ устод Лоҳутӣ метавон дарк кард, ки он ҳам нидои инсонӣ ҷабрдида мебошад. Устод Айни аз ҳучумҳои пайдарпайи душманонаш нисбати худ ба ҷон омада, ба Лоҳутӣ навиштааст, ки: «агар бо ман коре шавад, оила ва фарзандони маро хор шудан нагузоред». Нависанда тавассути нидо, аз як тараф, ҳолати руҳии қаҳрамонро равшан ифода кунад, аз тарафи дигар, фикру андеша ва ҳолати руҳии худро ҳам баён месозад. Ва бояд иқрор шуд, ки бо ин ба руҳияи хонанда низ таъсири масарратбахш мерасонад.

Чунин намуди ручуи лирикӣ дар адабиёти тамоми халқҳо дида мешавад. Он метавонад тасвири эҳсосоти шодию хурсандӣ ё ғаму дарди инсон бошад. Масалан, қаҳрамони повести Нодар Думбадзе «Ман, модаркалонам, Илико ва

Илларион» аз омадани бобояш чунон хушнуд шуда, бо эҳтирос сухан меронад. Ин ҳарфҳои ӯро метавон ҳам эҳсоси қаҳрамон ва ҳам муаллиф донист: «Ох Худои тавоно! Марями муқаддас! Марта, холаҷон! Софя! Оё шумо муъчизаро дидаед?! Оё шумо медонед, ки дил аз хурсандӣ ҳам аз задан мемонад? Не!.. Осуда шав, Зурикела! Пойлуч рӯйи ҳавлӣ набаро! Шамол мехӯрӣ, аввал ба дар нигоҳ кун! Не, не, дав, сӯйи дарича парвоз кун! Дод зан, гирия кун, биханд, суруд хон!..» [21, с. 92]. Хабарҳои амрии шахси дуҷумлаи танҳо «набаро, шамол мехӯрӣ, нигоҳ кун, парвоз кун, дод зан, гирия кун, биханд, суруд хон!» баёнгарии он аст, ки ин ҷо дар ҳарфҳои қаҳрамон ҳузури муаллиф низ ҷой дорад. Аз ин рӯ, нидои мазкур сухани дуовоза аст. Ин ҷо танҳо чанд ҷумлаи аввал аз қаҳрамон мебошад, аз «Осуда шав, Зурикела! Пойлуч рӯйи ҳавлӣ набаро!..» сар карда, монологи қаҳрамон ва мурочиати муаллиф ба ҳам омезиш ёфтаанд.

Дар повести «Муаллими аввалин» бошад, Чингиз Айтматов аз забони қаҳрамони асосӣ чунин нолаву фиғон карда: «Хола, холаи дилсиёҳ, лаънат ба ту то абад! Дар ҷӯйи ашқу хуни ман ғарқ шуда мур! Дар ин шаб ман дар синни понздаҳсолагӣ зан шудам... Ман аз бачаҳои ин золим ҳам хурд будам...» [12, с. 64]. Ин ҷо нидо ба дуо табдил ёфтааст. Муаллиф танҳо ба тасвири ҳолати руҳии қаҳрамон иктифо накарда, суханро бевосита ба худӣ ӯ додааст, то тавассути фиғони ӯ ҷӣ дарди дил доштани ӯро аён созад. Аз ин бармеояд, ки нидо ҳамчун як намуди ручуи лирикӣ аз аҳаммияти калони таъсиррасонӣ бархурдор мебошад.

Мушоҳида мешавад, ки дар нидо мурочиат, хитоб, шиор, тавсиф, дуо ҷойи намоёнро ишғол мекунад. Аз ҷумла, дар нидо аз романи «Дони ором» - и М.Шолохов омада: «Ана, онҳое, ки баҳри шодиашон моро аз хонаҳоямон пеш карда, ба мурдан фиристоданд! Аҳ, морҳои афъӣ! Лаънатиҳо! Муфтхӯрҳо! Ана, ҳаминҳоянд шабушҳои аз ҳама хунхортар дар бадани мо!..» [51, с. 455]. Дар назар ин сухани яке аз қаҳрамонҳо мебошад. Зеро дар он ифода ва мақолҳои халқӣ кор фармуда шудаанд, ифода ва сабки ҷумлаҳо низ мардумианд: «мори афъӣ», «муфтхӯр», «шабуш» ... Ҳолати мазкур, ҷӣ тавре ки дар мисолҳои боло мушоҳида кардем, метавонад ба дашному таҳқир ва дуо

оварда расонад. Персонажи асар дар ҳолати шодиву хурсандӣ, қаҳру ғазаб ва ғайра метавонад ҳар гуна калимаву ибораҳои обдорро ба забон оварад. Аммо дар ин маврид ҳам нақши асосиро муаллиф мебозад, зеро дараҷаи таъсири нидо ва дуои қаҳрамон маҳз аз маҳорати суҳанофаринии муаллиф вобаста мебошад.

Дар романи психологии «Ҷиноят ва ҷазо» қаҳрамони асосӣ Расколников ба андешаҳои ботинӣ дода шуда, чунин нидо баровардааст, ки метавон садои қалби нависанда ҳам номид: «Ин чӣ гуна мешудааст, ки тамоми умр аз ҳама чиз худро дур гирӣ, модарро ба ҳаёл наорӣ, ғаму хафагии хоҳаратро нодида гирӣ? Барои чӣ? Магар барои он ки онҳоро гӯронида, соҳиби зан ва фарзанд шавӣ?! Ва баъд онҳоро ҳам бе пулу қутти лоямут гузорӣ?!» [18, с. 394]. Ин ҷо шакли аористии хабар: «дур гирӣ, ба ҳаёл наорӣ, нодида гирӣ, шавӣ, гузорӣ» ба кӣ равона шудани нидои мазкурро нишон медиҳад ва дуовоза будани нидои мазкурро собит месозад. Баъзе муҳаққиқон тасвири аз ҳад зиёди чунин ҳолатҳои руҳии инсонро аз беқарории қалби нависанда мешуморанд, ки ин мавзуи баҳси алоҳида аст.

Дар байни чунин асарҳои психологӣ достон (роман) - и «Калидар» - и адиби Эрон Давлатободӣ низ аз нидо ва мурочиатҳои таъсирбахш саршор мебошад. Дар онҳо дуо, мурочиат ва тасвири руҳияи нависанда ва қаҳрамон ба ҳам омезиш ёфтааст. Чунончи, вақте шавҳараш бо духтари бегона баромада меравад, ҳамсараш Зевар аз дил чунин нидо мебарорад, ки ҳам дӯстдорӣ дорад ҳам дуои бад: «Ҷони ман фидои ту мард! Биё, биё! Мисли модаре худро ба зери болҳои худ ҷой медиҳам... Аммо аз ман мапарҳез. Магурез!.. Ё туро мехоста; туро мехоҳад. Медонам! Мебинам! Кӯр, ки нестам. Кош, бо пешонӣ бар замин кӯбида шуда будӣ! Кош шикаста будӣ! Мурда будӣ. Кош бимирӣ Гулмуҳаммад; забонам лол!» [15, с. 99]. Бубинед, дар қалби як зан то чӣ андоза муҳаббат бо рашк омехта гашта, ки кушта шудани шавҳари дӯстдошташро беҳтар медонад аз он ки моли рақиб шавад. Албатта, нависанда тарафдори Зевар нест, ӯ андешаҳои ин занро қабул надорад, аммо дар ифодаи андешаҳои ӯ ба ҷон кӯшидааст. Нидои дигар аз ин асар лавҳаи калон ва барҷастаи лирикӣ

мебошад. Он садои қаҳрамон Балхӣ аст, ки тамоми умр барои манфиати мардуми заҳматкаш кӯшиш мекард ва ниҳоят, ба дасти ҳокимон гирифтор шуда, дар бораи маънии зиндагӣ чунин мулоҳиза меронад: «Чист ин дунё? Чистӣ ту эй дунё? Чистӣ ту? Нафаҳмидам!.. Ҳеч нафаҳмидам!.. Аз кучо омадам? Кучо меравам? Кӣ будам? Чӣ ҳастам? Эҳ-ҳ-ҳ... зиндагонӣ, ҳамеша пеши чашмам дар ҳичоб будай. Дар хотири ман чӣ ҳаст? Дар туфулият – сармо, дар чавонӣ – офтоб, дар пухтагӣ – арақи кор, дар пирӣ – хоки роҳ, дар кухулат – соя, соя ва сиёҳӣ. Чизҳои дигар чаро дар хотирам намондаанд?!.. Магар ин осмон ва ин ситораҳо дар хотирам намондаанд? Чаро?! То ба ёд дорам, инҳо будаанд...» [17, с. 1459-1461]. Нидо калон буда, дар ду саҳифа ҷой дода шуда, дар он эҳсоси қаҳрамон ва нависандаи асар ба ҳам омезиш ёфтааст. Ин баёнгари он аст, ки нидо метавонад аз чанд ҷумла ва гоҳо хеле калону бардавом бошад.

Дар насри шоиронаи Э. Межелайтис низ чунин нидоҳои дуовозаи психологӣ зиёд ба чашм мерасанд: «Оҳ, модари бузурги ман! Оҳ табиат! Ту муъҷиза меофарӣ. Ба олам оҳангсози бузург Бетховенро ҳада кардӣ, аммо ўро аз чизи асосӣ – қувваи шунавой маҳрум кардӣ. Чаро?.. Чаро ба фарзандони худ раҳм намекуни Табиати бузург?» [27, с. 375-376]. Асари мазкур низ ёддошти мебошад. Дар он нидо дар дохили монологҳои ботинии муаллиф омадааст.

Ҳамин тавр, нидо яке аз шаклҳои муҳимми ручуи лирикӣ буда, бештар ба ручуи психологӣ наздик аст. Зеро ҳар ду эҳсосоти қалбии қаҳрамон ва нависандаро ифода мекунанд. Ниҳоят, яқум, ҳамон тавре ки Т. Зехнӣ навиштааст, шакли мустақили санъати бадеӣ набуда, яке аз намудҳои ручуи лирикӣ маҳсуб меёбад. Дуюм, нидо аз забони қаҳрамон ё муаллиф садо дода, дар ҳолатҳои алоҳида аз забони ҳар ду омаданаҷ мумкин аст, дар ин ҳолат он дуовоза мешавад. Сеюм, чунин намуди ручуи лирикӣ дар асарҳои ёддошти ва психологӣ бештар ба назар мерасад. Чорум, нидо на танҳо хоси адабиёти бадеӣ буда, метавонад дар ҳар гуна мақола, мақолаи публицистӣ, очерки бадеӣ, илмию оммавӣ, ҳатто назм ҳам кор фармуда шавад. Панҷум, нидо новобаста

аз он ки аз забони кӣ садо додааст, ҳадаф ва мақсади муаллифи асар, таваччуҳи ўро ба воқеа, персонажҳои алоҳида ифода мекунад.

2.3. Ҳадафи рӯзи лирикӣ дар назми эпикӣ

Байни муҳаққиқони пешин ақидае роиҷ буд, ки рӯзи лирикӣ зодаи шеър аст, аз ин рӯ, онро, асосан, аз назми эпикӣ мечустанд. Ин аст, ки то ҳол адабиётшиносони рус вақте дар бораи рӯзҳои лирикӣ сухан ба миён меояд, ба асарҳои эпикӣ рӯй меоваранд. Аз ин бармеояд, ки сухани муаллиф, яъне рӯзи лирикӣ худ шеър аст ва шеър дар навбати худ сухани муаллиф мебошад. Бале, ин ҳақиқати бебаҳс аст: дар мисолҳои боло то чӣ андоза шеъргуна будани рӯзҳои лирикиро мушоҳида кардем. «Калима дар шеър бояд битапад, биларзад. Аз хишти калимаҳои вазнин, сангӣ бинои шеър сохта намешавад... Агар ҳангоми хондани шеър таппиши зиндаи калимаҳоро эҳсос накуни, он шеър нест. Суханҳое, ки аз қалб баромадаанд, меларзанд, монанди мусиқӣ садо медиҳанд. Сухани зиндаю зебои шоирона ба кӯдаке монанд аст, ки Мадона дар бағал дорад» [27, с. 230]. Забони сухани муаллиф низ чун дар шеър «бояд аз қатори калимаҳои сарай навъи олий иборат бошад...» [27, с. 268-269]. Пас, забони шеър ва рӯзи лирикӣ забони махсуси сара ва нотақроре аст, ки аз асарҳои дигари илмиву оммавӣ фарқ мекунад. Баробари ин, наметавон гуфт, ки дар асари бадеӣ танҳо калимаҳои саракардашуда ва махсус истифода мешаванд, ки дар забони асарҳои дигар нестанд. Калимаву ифодаҳои маъмул дар ҳама ҷо истифода мешаванд, аммо эҷодкор бояд онҳоро моҳирона ба кор барад ва садои қалби хешро ба хонанда ва шунаванда ё бинанда бирасонад. «Шеър дар байни оҳанг, мусиқӣ ва наср ҷой гирифтааст... Умуман, оё зарур аст дар бораи қоидаҳои шеър баҳс кардан, дар ҳоле ки ашъори шоирони қадими Шарқ – Ҳофиз, Саъдӣ, Рӯдакӣ пеши назар истодаанд? Онҳоро бихонед, ҳама чиз равшан мегардад» [27, с. 321]. Дар бораи пайванди рӯзӣ ва шакли рӯзи лирикӣ ва шеър таҳқиқи истилоҳи мазкур хулосаи зарурӣ медиҳад, яъне ҳар ду калима – «рӯзӣ» ва «лиризм» ба шеър ва шоирӣ тааллуқ доранд.

Ҳарчанд рӯҷуи лирикиро муҳаққиқон аз назми эпикӣ ҷустуҷӯ кардаанд, мутаассифона, дар адабиётшиносии тоҷик масъалаи мазкур – рӯҷуи лирикӣ дар назми эпикӣ мавриди омӯзиш қарор наёфтааст. Ҳол он ки назми эпикӣ классикӣ тоҷик аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ то «Лайлӣ ва Мачнун» - и Туғрал ва дostonҳои адабиёти имрӯзаи тоҷик аз санъати мазкур саршор аст. Дар тамоми рӯҷуҳои лирикӣ, ба истиснои рӯҷуҳои публитсистӣ таърихӣ эҳсосот, андеша, руҳияи инсон дар ҷойи аввал меистад. Вобаста ба ин, истифодаи рӯҷуи лирикӣ дар назми эпикӣ ва дostonҳои тоҷикӣ аз қонуниятҳои ин намуди санъати сухан мебошад. Зеро дар дostonҳои эпикӣ тоҷикӣ дар оғоз ҳадаф ва ғояи эҷодии асар, ба кӣ бахшида шудани он, ситоиши офаридгор, пайғамбарон, илму дониш, ҳаёт, масъалаҳои иҷтимоиву фалсафӣ ва ғайра ҷой дода шудаанд, ки ҳамаи онҳо ҷузъ ва намудҳои рӯҷуи лирикӣ мебошанд.

Ба ин монанд дар ҳамосаи машҳури Абулқосим Фирдавсӣ «Шоҳнома» рӯҷуи лирикӣ ҳаҷмаш калон ва ба миқдори зиёд истифода шудааст. Симои муаллиф дар ҳамаи онҳо дар пешгоҳи тасвир аст. Дар «Шоҳнома» рӯҷуҳои лирикӣ назари муаллифро ба шахсон, замон, ҳодисаҳои давр ва зиндагӣ ва ҳолати руҳии инсон ифода кардаанд. Аз ҷумла, дар қисмати сеюми ҳамоса шоир дар 15 байт аз пириҳои худ нолидааст, ки «Шикоятҳои Фирдавсӣ аз пириҳои худ» ном дорад:

Чу омад ба наздики сар теги шаст,

Мадеҳ май, ки аз сол шуд мард маст [44, с. 139].

Аз ин рӯҷу маълум мешавад, ки то ба ин вақти эҷоди асар ӯ зиндагии некуаҳволона дошт, баъд аз он аз асп ба асо гузашт. Ҳатто, таассуф хӯрда, ки дар калимаофаринӣ низ қафо мондааст:

Дарег он гулу мушки хушшоби сӣ,

Ҳамон теги буррандаи порсӣ.

Дар охир аз Худованд илтиҷо карда, ки ба ӯ чанде дигар умр бақо диҳад, то кори саркардашро ба итмом расонад. Ҳадафи шоир аз ин рӯҷу гузаштани умр ва садоқат ба кори хеш аст.

Яке аз рӯчуҳои лирикии мухташам дар китоби панҷуми «Шоҳнома» «Андар ситоиши Султон Маҳмуд» ном дорад. Фирдавсӣ дар ин вақт ба синни 65 расида, аз он дар ташвиш буд, ки меҳнати сисолааш дар дасти кӣ хоҳад монд. Ниҳоят, бо маслиҳати наздикон ба хулоса омад, ки ба «шоҳи ҷаҳон» (таъбири шоир) бубахшад. Бинобар ин, ба ситоиши Маҳмуди Ғазнавӣ мепардозад, зеро «ҷаҳондори дигари бахшандае» - ро надидааст:

*Надидам ҷаҳондори бахшандае,
Ба гоҳи каён-бар дурахшандае... [46, с. 225].*

Дар зимн шоир аз вазъи кори эҷодӣ, аҳволи саломатӣ, эҳтиёҷот ва вазъи моддии худ шикоят кардааст, ки як навъ рӯчуи лирикӣ мебошад:

*Бинайвастам ин номаи бостон,
Писандида аз дафтари ростон.
Ки то рӯзи пирӣ маро бар диҳад,
Бузургиву динору афсар диҳад [46, с. 227-228].*

Дар ин рӯчуи лирикии оӣ, ки 100 байтро дар бар гирифтааст, ҳарфҳои машҳуртарин ҷой дода шудаанд, ки ҳоло ҳам чун шиор садо медиҳанд:

*Биноҳои обод гардад хароб,
Зи борону тобиши офтоб,
Пай афкандам аз назм кохе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд [46, с. 229].*

Фирдавсӣ аз чунин навъи санъати сухан ҳангоми ёдоварӣ аз шоир Дақиқӣ низ истифода бурдааст. Дар он пеш аз ӯ чанд ҳазор байт эҷод кардани Дақиқӣ, бемаҳал аз дунё гузаштанаш ва дар рӯчуи дигар хоб диданаш Дақиқиро, дар рӯчуи сеюм муқоисаи ашъори ҳар дуяшон зикр гардидаанд.

Дар оғози «Достони ҳафт хон» низ дар шакли рӯчу «Ситоиши подшоҳ Маҳмуд» ҷой дода шуда, дар он аз подшоҳи давр умедвории хешро баён кардааст. Оғози достони «Рустам ва Шағод» низ бо поре аз сухани муаллиф оро ёфта, ки дар он низ аз гузашти зиндагӣ ва умед аз анҷоми кораш ёдовар шудааст. Дар қисматҳои дигар ва оғози достони «Подшоҳии Сикандар» низ рӯчуҳои бахшида ба ҳамди Худо, пайғамбарон ва шоҳ Маҳмуд ба чашм

мерасанд. Баъзан шоир шохро аз будаш зиёд тавсиф кардааст. Дар ручӯҳои аввал мешуморад, ки «Падар бар падар шаҳриёр аст шоҳ»; «Падар бар падарбар, писар бар писар, Ҳама тоҷвар боду пирӯзгар!», минбаъд шояд иштибоҳи худро дарк карда, изхори пушаймонӣ намуд (нигаред Фирдавсӣ дар ҳаҷви Султон Маҳмуд, ки берун аз «Шоҳнома» аст).

Фасли «Гила кардани Фирдавсӣ аз пирӣ ва даҳр» низ ба сари худ ручӯи лирикии психологӣ буда, дар он нидоҳо ҳам ба чашм мерасанд. Бо вучуди ин, шоир аз донишмандӣ ва соҳиби имон будани худ ифтихор намуда, руҳияи боландагӣ пайдо мекунад; чархи довар бошад, дар ҷавоби нолишҳои ӯ ба шоир чунин мурочиат кардааст:

Ба Яздон гирову ба Яздон паноҳ,

Бар андоза 3-ӯ ҳар чӣ хоҳӣ, бихоҳ. [47, с. 276].

Яке аз намунаҳои ручӯи лирикие, ки дар дохили сюжети асар омадаанд, ин фасли «Панд додани Бузарҷмеҳр Нӯшинравонро» буда, дар он панду насиҳатҳои вазири донишманд омадааст. Зикр мешавад, ки ин пандҳо ба коғаз навишта шудаанд ва замоне истифода хоҳанд шуд. Сипас, вазири донишманд ҳокимонро ба рафтору гуфтору андешаи неки инсонӣ, шарму ҳаё, безорӣ, ростӣ, дониш, ҳунар, меҳрубонӣ, адолат, дурӣ аз хабаркашон, айбҷӯён ва ғайра даъват намудааст, ки ҳар яке шоҳбайте буда метавонанд. Чунин панду насиҳатҳои донишмандон ба подшоҳон дар «Шоҳнома» зиёд ба чашм мерасанд ва онҳо то андозае афқору андешаи нависандаро низ ифода намудаанд.

Дар чилди мазкури охирин (даҳум) - и «Шоҳнома» ручӯи лирикӣ бо номи «Зории Фирдавсӣ аз мурдани фарзанди хеш» омадааст:

Ки навбат маро буд, бе коми ман

Чаро рафтиву бурдӣ ороми ман...

Маро шасту панҷу варо сию ҳафт,

Напурсид аз ин пиру танҳо бирафт... [49, с. 107-108].

Бештарини ручӯҳои лирикии «Шоҳнома» психологӣ буда, баробари ин, навҳои дигар ҳам дида мешаванд. Аз ҷумла, дар боби «Таърихи анҷоми

«Шоҳнома» як навъ пролог – охирсухан, чой дода шудааст. Дар он омада, ки дар синни шасту панҷ Фирдавсӣ асари безаволашро ба анҷом расонд, аммо аз чониби давлатмандон дастгирӣ наёфт:

*Кунун умр наздики ҳаштод шуд,
Умедам ба якбора барбод шуд [49, с. 406].*

Ручуъҳои лирикий психологӣ дар назми эпикӣ фаровон истифода мешаванд. Дар ин маврид онҳоро аз композитсияи асар чудо кардан душвор мебошад.

Дар оғози достони «Хусрави Парвиз ва Ширин» Фирдавсӣ ба ручуи лирикий пардохта, баъд аз тасвири ҳодисаҳои ҷангу куштори зиёд аз шурӯи номаи нав хабар додааст, ки дар он ишқу муҳаббат чойи аввалро хоҳад гирифт.

Шакли дигари ручуи лирикий дар достони мазкур аз сюжет чудо ва бо сарлавҳаи алоҳида омадани онҳо аст. Чунончи, зери сарлавҳаи «Сухан дар бевафоии рӯзгор» байтҳои зер омадаанд, ки аз вазъи руҳии муаллиф хабар медиҳанд:

*Кучо он бузургони бо тоҷу тахт?
Кучо он саворони пирӯзбахт?
Кучо он хирадманд кундоварон?
Кучо он сарафроз ҷангисарон?
Ҳама хок доранд болину хишт,
Хунук он, ки ҷуз номи неке наҳишт. [47, с. 378-379].*

Абулқосим Фирдавсӣ дар оғози достони «Шоҳнома» ва саршавии баъзе фаслҳо байтҳоеро чой додааст, ки як навъ эпилоги асар буда, аксар вақт мурочиат ба хонанда мебошанд. Ин порчаҳо аз сюжети асар чудо буда, ҳамчун ручуи лирикий шинохта мешаванд. Чунончи, дар оғози достони Сиёвуш мегӯяд:

*Кунун, эй сухангӯи бедормағз,
Яке достоне биёрой нағз. [43, с. 341].*

Ҳамчунин, дар байтҳои зер:

*Зи деҳқон кунун бишнава ин достон,
Ки бархонад аз гуфтаи бостон. [48, с. 16].*

* * *

*Чунин гуфт пурмоя деҳқони пир,
Сухан ҳар чӣ з-ӯ бишнаваӣ, ёд гир. [48, с. 31].*

Шоир ҳангоми тасвири воқеа ё ҳодисае ба ваҷд омада, мисрае, байте, чанд байт илова карда, ки ба сюжети асар тааллуқ надоранд ва баёни эҳсоси муаллиф, муносибат, баҳои вай ба қаҳрамон, ҳодисаҳо мебошанд ё мурочиате ба хонандаи асар мебошанд, ки ўро раҳнамоӣ кардаанд. Чунончи, вақте ки қиссаи кушта шудани Эраҷ аз дасти бародаронаш нақл мешавад, Фирдавсӣ аз ҳаяҷон чунин як байт аз худ илова мекунад:

*Яке панд гӯям туро ман дуруст,
Дил аз меҳри гетӣ бибояд-т шуст. [42, с. 172].*

Чунин мисраъ ва байтҳои иловагӣ дар «Шоҳнома» хеле зиёданд. Махсусият, вазифа ва аҳаммияти онҳо аз он иборат аст, ки эҳсосоти муаллифро аз ягон воқеаи муташанниҷ, ғайриодӣ ифода кардаанд, дар онҳо дарди дили шоир, баҳо ва муносибати ў ба воқеа ва қаҳрамонҳо инъикос гардидаанд. Аз он ҷумла, баъди кушта шудани Сӯҳроб аз дасти Рустам чунин як байте месарояд:

*Замона ба хуни ту ташна шавад,
Бар андоми ту мӯй дашна шавад [43, с. 314].*

Махсусияти ручуъҳои лирикии достонҳои эпикӣи форсу тоҷик, пеш аз ҳама, «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ дар як қатор достонҳои эпикӣи рус, аз ҷумла, «Евгений Онегин» - и А.С. Пушкин баръало мушоҳида мешавад. Муҳаққиқони рус дар достони «Евгений Онегин» ручуъҳои зиёди лирикиро ҷудо карда, мавқеият ва аҳаммияти онҳоро нишон додаанд. Ба қавли онҳо, маҳз туфайли ручуъҳои лирикӣ асари мазкур аз доираи зиндагии шахсӣ берун баромада, ба миқёси умумироссиягӣ дохил шудааст.

Мутаассифона, ручуъҳои лирикии «Шоҳнома» чун дар достонҳои эпикӣи рус омӯхта, ба намудҳо ҷудо карда нашудаанд. Аммо як назари иҷмолӣ

имконият медиҳад мушоҳида кард, ки рӯчуҳои лирикӣ дар достони мазкур вазифаҳои аниқро иҷро карда, шоир бо ҳадафи аниқ ба чунин рӯчуҳо рӯй овардааст.

Аксар шоирони классики тоҷик, чӣ тавре ки дидем, ба истиснои Ҳаким Фирдавсӣ ба ситоиши Худову расул таваҷҷуҳи зиёд равона кардаанд. Ин амал ба анъана табдил ёфта, то оғози асри XX то Туғрал идома кардааст. Шоирон дар оғози достонҳои эпикӣ дар ситоиши Худову расул, ёрони ӯ, подшоҳи замон ва ғайра ба таври рӯчуи фаслҳои алоҳидаи хурду калон бахшидаанд. Чунончи, достони «Лайлӣ ва Мачнун» - и Низоми Ганҷавӣ фасли алоҳидае зери сарлавҳаи «Ба номи Эзиди бахшоянда» дорад:

Эй номи ту беҳтарин сарогоз,

Бе номи ту нома кай кунам боз?! [29, с. 6].

Ҳамчунин, дар ин достон зери сарлавҳаҳои «Наъти пайғамбари акрам», «Меъроҷи пайғамбар», «Бурҳони қотеъ дар худуси офариниш» гардишҳои мавҷуданд, ки дар онҳо баробари ситоишнома панду насихатҳои муфид ба назар мерасанд. Чунин рӯчуҳо дар достони «Ҳафт пайкар» бо номи «Дар наъти Саййидулмурсагин саллаллоҳу алайҳи ва олиҳӣ ва салам», «Дар меъроҷи расулulloҳ саллаллоҳи алайҳи ва салам», «Сабаби назми китоб», «Дуои подшоҳи саъид Алоуддин Карпарслон», «Дар хитоби заминбӯс», «Ситоиши сухан ва ҳикмат ва андарз» ва ғайра фаслҳои алоҳидаро ташкил додаанд.

Дар рӯчуи достони дигар «Ҳафт пайкар» низ шоир аз чанд байт иборат будан ва санаи аниқӣ навишта шудани асарро ишора кардааст:

Аз наси понсаду навад се бар он,

Гуфтам ин номаро чу номварон.

Рӯз бар чордах зи моҳи сиём,

Чор соат зи рӯз рафта тамом [30, с. 453].

Баъзан шоир аз рафтору гуфтори қаҳрамонон ба ваҷд омада, нисбат ба он мулоҳизаи хешро баён сохтааст. Чунончи, дар достони «Ҳафт пайкар» аз муносибати мардумон ба шоҳони замон хулосаҳои муҳим бароварда,

подшохро ба оташе монанд кардааст, ки харчанд гармӣ мебахшад, агар наздик шавӣ месӯзонад:

Подшоҳ оташест, ки аз нураш

Эмин он шуд, ки бинад аз дураш [30, с. 242].

Дар достони мазкур баъди сохтмони ҳафт гунбади бузург аз тарафи шоҳ Баҳром шоир аз гузарон будани дунё ин абётро сароидааст, ки ишора ба беҳуда будани ин корҳо мебошад:

Гарчи з-ин гуна баркашид ҳисор,

Ҷон набурд аз аҷал ба охири кор [30, с. 303].

Намунаи ҳикоят андар ҳикоят дар асарҳои шифоҳии насрӣ зиёд мушоҳида шудаанд. Аз ҷумла, дар «Ҳазору як шаб» нақл аз забони як духтаре омадааст, дар «Ҳафт пайкар» духтарони подшоҳони ҳафт иқлим ҳар шаби як ҳафта дар яке аз ҳафт гунбади дорои ранги алоҳида ба шоҳ афсона мегуфтанд, ки «Афсона» сарлавҳагузорӣ шудаанд. Ин ҳафт афсона ҷузъи асосии сюжети достони мазкур ба ҳисоб меравад. Дар достон рақами ҳафт мавқеи муҳим ва бори маъноӣ дорад, баёни шикояти ҳафт мазлум аз вазири золими подшоҳ аз зумраи он аст.

Дар назми эпикӣ тоҷик баробари рӯчуҳои калони лирикӣ, ки мисолан ҳамон ҳафт «Афсона» - и «Ҳафт пайкар» мебошанд, рӯчуҳои ҳаҷман хурд, аз қабилӣ нидо, эпилог, пролог, шарҳ низ дида мешаванд. Онҳо аз як байт ё чанд байти мухтасар иборатанд, ки агар чунин ҳолат дар наср ба мушоҳида расад, нависанда метавонад онҳоро дар дохили қавсайн биёрад. Чунончи, дар «Ҳафт пайкар» - и Низомӣ дар ҳолатҳои алоҳида бахшида ба мавзӯҳои гуногун мурочиат, нидо ва дуоҳое ба назар мерасанд, ки ба Офаридгор ё шахси худ нигаронида шудаанд. Аз ҷумла, баъди анҷоми сюжети асосии достон чунин байтҳои илова шудаанд, ки рӯчуи хурди психологӣ мебошанд:

Ё раб, он деҳ, ки орад осонӣ,

Н-оварад оқибат пушаймонӣ [30, с. 450].

Фасли «Ситоиши сухан ва ҳикмат ва андарз» - и ин дoston саршор аз байтҳои кӯтоҳи панду насихатист, ки ҳамчун рӯчуъ аз сюжет чудо буда, ба хонанда нигаронида шудаанд. «Дар насихати фарзанди хеш Муҳаммад» бошад, рӯчуи лирикии чудо аз сюжет буда, дар он байтҳои зиёди хотирмони насихатӣ мавҷуданд. Чунин байтҳои насихатӣ дар қисматҳои дигари достони мазкур низ дида мешаванд.

Ҳамин тавр, дар аксар дostonҳои эпикӣ, ҳамчунин асарҳои насрии шифоҳӣ ва китобӣ, ки устухонбандиашон дар шакли ҳикоят андар ҳикоят аст, порчаҳо ё байтҳои ҳастанд, ки нависанда дар он хонандаро ҳушдор медиҳад, ки ба идомаи нақлаш шуруъ хоҳад кард; он ҳам як намуди рӯчуи лирикӣ, сухани муаллиф аст, ки дар дostonҳои эпикӣ асосан аз як ё ду байт иборат аст. Чунончи, дар «Ҳафт пайкар» - и Низомӣ низ чунин байтҳо вомехӯранд:

*Бас кун, эй ҷодуи суханпайванд,
Сухани рафта чанд гӯӣ, чанд? [30, с. 257].*

Ғайр аз ин, дар дostonи «Ҳафт пайкар» - и ин шоир байт ва мисраъҳои алоҳидае мавҷуданд, ки чун рӯчуъ омада, мулоҳиза, бардошти шоир аз воқеаи рӯйдода мебошанд, монанди:

*К-он биёбони арабпарвард
Кори мулки Аҷам надонад кард [30, с. 256].*

* * *

Зан буду зан газофагӯӣ бувад [30, с. 277].

Чунин байтҳо пайвандии фаслҳои асарро нишон дода, вазифаи устухонбандии сюжетро иҷро кардаанд.

Баъзан чунин байтҳои пандомӯз, ки сухани муаллиф мебошанд, дар байни сюжети асар омадаанд ва назар ва мулоҳизаи шоир аз рафтори қаҳрамонон мебошад, масалан, ин байт ба шиоре табдил ёфтааст:

*Парокандагӣ аз нифоқ хезад,
Пирӯзӣ аз иттифоқ хезад [30, с. 95].*

* * *

*Некӣ куну аз бадӣ маяндеш,
Нек ояд некро фаро пеш [29, с. 130].*

* * *

*Бо кӯҳ касе, ки роз гӯяд,
Кӯҳ он чӣ шунид, бозгӯяд [29, с. 146].*

Дар фасли «Сабаби назми китоб» - и «Лайлӣ ва Мачнун» Низоми Ганҷавӣ дар рӯчуе сабаби навишта шудани дostonро овардааст. Маълум мешавад, ки он бо хоҳиши подшоҳи замон Шарвоншоҳ ба назм дароварда шуда, шох, аз чумла, таъкид карда, ки он бояд бо забони форсӣ навишта шавад. Сипас, дар охири фасл дар бораи ҳаҷми дoston ва таърихи навишта шудани он маълумот додааст:

*Ин чор ҳазор байт аксар,
Шуд гуфта ба чор моҳ камтар...
Таърихи аён, ки дошт бо х(в)ад,
Ҳаштоду чаҳор баъди понсад [29, с. 26].*

Яке аз рӯчуҳои лирикии барҷастаи дostonи «Лайлӣ ва Мачнун» фасли «Дар насиҳати фарзанди худ Муҳаммади Низомӣ» аст, ки аз сюжети асар чудо буда, ба ҳаёти шахсии муаллиф тааллуқ дорад:

*Эй чордаҳсола қурратулъайн,
Болиғназари улуми кавнайн!
Он рӯз, ки ҳафтсола будӣ,
Чун гул ба чаман ҳавола будӣ,
В-акнун, ки ба чордаҳ расидӣ,
Чун сарв бар авҷ сар кашидӣ,
Ғофил манишин, на вақти бозист,
Вақти ҳунар асту сарфарозист!
Дониш талабу бузургӣ омӯз,
То беҳ нигаранд рӯзат аз рӯз [29, с. 37].*

Ин байтҳо аз чумлаи насиҳатномаҳои беҳтарин ба фарзанданд. Баъд аз ин шоир ба фарзанд роҳу тариқи донишомӯзӣ, касбу ҳунарро нишон дода, изҳори

назар кардааст, ки пайи касби падар – шоирӣ нашаваду бехтар аст, табиб бошад. Зеро фанни шеър душвор асту на ба ҳама даст медиҳад ва азобу укубати зиёд дорад. Дар шеър ҳамон қадар дурӯғ гӯйи ва бо ҳунар бигӯйӣ, эътиборат баланд аст, аммо Низомӣ меҳаҳад фарзандаш ҳамеша ростқавл бошаду ба мардум манфиати бештар расонад:

*Дар шеър мапечу дар фанни ӯ,
Чун акзаби ӯст аҳсани ӯ...
Назм арчи ба мартабат баланд аст,
Он илм талаб кун, ки судманд аст [29, с. 38].*

Дар фасли баъдина – «Ёд кардани баъзе аз гузаштагони худ» низ байту порчаҳои хурд омадаанд, ки рӯчуи лирикии шоир мебошанд ва ба ягон муносибат ва бардоште аз ҳаёт суруда шудаанд. Онҳоро метавон рӯчуҳои лирикии насиҳатӣ номид, зеро дорои аҳаммияти панду насиҳатӣ буда, ба фарзанд, хонандагон ва насли ҷавон нигаронида шудаанд. Ин байтҳо ба алоҳидагӣ рӯчуи лирикие буда, аз аҳаммияти баланди ахлоқӣ бархурдоранд ва тамоми достони «Лайлӣ ва Мачнун» аз онҳо саршор гаштааст.

Аз вуқуи ишқи ҳақиқии ду навҷавон Низомӣ ба ваҷд омада, боз ба таври насиҳат рӯчу мекунад. Ҳамин тавр, як хусусияти намоён ва фарқкунандаи рӯчуҳои лирикии достони эпикӣ «Лайлӣ ва Мачнун» аз он иборат аст, ки ин рӯчуҳо, пеш аз ҳама, дорои мазмуни панду насиҳатӣ мебошанд:

*Ишқе, ки на ишқи ҷовидонист,
Бозичаи шаҳвати ҷавонист! [29, с. 63].*

Мавзуи муҳимми Низомӣ, ба ғайр аз ишқ гузарон будани дунёст. Дар ин бобат дар байни сюжети асар рӯчуҳои алоҳидаи шоир суруда шудаанд. Вақте ки падар ва модари Мачнун аз ғаму дарди фарзанди ягона вафот мекунанд, шоир гардише карда, дар бораи гузарон будани дунёи дун месарояд. Ҳамчунин, дар бораи гузарон будани умр ва ҳар лаҳзаи онро боманфиат гузарондан ба хонанда чунин мурочиат кардааст:

Умре, ки бинош бар завол аст,

Як дам шумар, ар ҳазор сол аст.

Ғайр аз ин, «Лайлӣ ва Мачнун» монанди «Ҳафт пайкар» зери сарлавҳаи алоҳидаи «Ҳикоят» се нақли пандомӯз дорад, ки аз зиёни хандаву мазох; таассуроти муаллиф аст аз воқеаи ба Мачнун омӯхта шудани ҳайвон ва парандагони ваҳшӣ; андар дурӣ чустан аз неъматҳои дунё ва хӯрду хӯрок, нозу неъматҳои дунёӣ қисса мекунанд.

Низоми Ғанҷавӣ чун дар достонҳои дигари эпикӣ баъзан аз рафти воқеаҳо ба ҳаяҷон омада, байтҳои илова кардааст, ки назар ва баҳои муаллифро ифода мекунанд. Ҳамчунин, дар оғози воқеаҳо байтҳои алоҳида овардааст, ки пайвандии достонро ба қисматҳои он таъмин менамоянд. Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» борҳо ба ин усул мурочиат шудааст:

Ғанҷинакушои ин хазина

Сар боз кунад зи ғанҷи сина [29, с. 94].

* * *

Ғарзона суҳансарои Бағдод,

Аз сирри суҳан чунин хабар дод [29, с. 115].

Чунин намуди ручуҳои лирикиро метавон ручуи лирикии кӯтоҳ, ё эпиллог ё сарсухани муаллиф номид.

Ҳамин тавр, усул ва санъати мазкур дар адабиёти навини тоҷик чизи нав набуда, идомаи анъанаи пешин аст. Ин аст, ки таҷрибаи дар ашъори эпикӣ истифода бурдани ручуҳои лирикӣ идома ёфта, имрӯз ҳам давом дорад. Чунончи, дар адабиёти навини тоҷик аз устод Мирзо Турсунзода сар карда, шоирони маъруф дар достонҳои хеш ба ручуҳои лирикӣ ба таври фаровон рӯй овардаанд, ки қисми умдаи онҳо ручуҳои публитсистӣ мебошанд ва ба воқеоти таърихӣ ё сиёсӣ бахшида шудаанд.

Чунончи, дар нахустин достони Мирзо Турсунзода «Офтоби мамлакат» (соли 1935), ки мавзуаш, асосан, ба ғалабаи бузурги деҳқонони пахтакори тоҷик бахшида шудааст, қисми 3 боби 4 ручуи лирикиест, ки дар он сирри душманони соҳти нав фош карда шуда, аз он ҳисси нафрати шоири ҷавон ба онҳо баръало хувайдост.

Дар достони дар ҳамин давра навиштаи шоир бо номи «Ҳазон ва баҳор» низ усули рӯчуъ ба кор рафтааст. Дар он шоир аз тасвири корномаҳои деҳқонзан Ғулоӣ лаҳзае дур рафта, ба тасвири ҷабру зулми ҳокимон дар даврони пеш аз Инқилоби Октябр гузашта, ки бо ҳисси нафрат иншо гардидааст. Дар ин дostonҳо сайри таърихӣ ба устод Мирзо Турсунзода барои он лозим аст, ки бо тасвири ҷанги шаҳрвандии солҳои бистум фаҳмиши раванди иҷтимоии навро дар назди хонанда равшан созад [73, с. 57].

Рӯчуи лирикӣ дар достони «Писари Ватан», ки дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ навишта шудааст, низ мушоҳида мешавад. Умуман, Мирзо Турсунзода дар шеърҳои дostonҳояш ба таърих зиёд рӯчуъ кардааст. Дар рӯчуи лирикии ин дoston табиати зебои як гӯшаи диёр тасвир ёфта, ҳисси ватандӯстии шахсро афзун менамояд:

*Сухан меёфтам гар шоирона,
Ба назм овардаме акси шабона.
Шабӣ уммедбахши ошиқонро,
Рафиқи саввумини ду ҷавонро* [38, с. 87].

Дар «Қиссаи Ҳиндустон» шоир борҳо ба рӯчуи лирикӣ рӯй овардааст. Ҳамдардии шоир ба мазлумони мамлакатҳои Шарқ, боварии ӯ ба ояндаи дурахшон дар онҳо ифода ёфтааст:

*Гарчи сари халқ шуд аз ғам сафед,
Пур бувад аммо дили ӯ аз умед.
Пайкари он гарчи чу хокистар аст,
Лек ниҳон дар дили ӯ аҳгар аст* [39, с. 213].

Дар «Мавҷи табрикҳо» ном дoston (1951), ки дар он нишонаҳои шахспарастии давр мушоҳида мешавад, вобаста ба инъикоси ҳаёти имрӯзаву дирӯзаи халқи тоҷик устод Мирзо Турсунзода дар бобҳои сеюму чорум аз усули рӯчуи лирикӣ истифода бурда, чараёни фикри хонандаро ба сарчашмаи «мавҷ» – Иттиҳоди Шуравӣ равона карда, бо таърихи ба вучуд омадани ин «мавҷ» шинос мекунад, яъне сарчашмаи он дили миллионҳо одамони

Шуравист. Ҳамин тавр, бобҳои сеюм ва чоруми дoston навъе рӯчи лирикианд ва ҳодисаву воқеоти боби якумро шарҳ додаанд.

Бояд гуфт, ки устод Мирзо Турсунзода дар дostonи баъдинааш «Чароғи абадӣ», ки низ аз воҳӯриаш бо ду симои нақӯ – фарзандаш ва устодаш, нақл мекунад, дар боби «Мулоқоти дуҷум» ба рӯчи лирикӣ рӯй оварда, бо шакли наву баёни тоза мундариҷаи «Водии Ҳисор» - и худро аз нав баён месозад. Дар он ба гузашта рӯй оварда, ҳолати даҳшатбори замони амирӣ тасвир мешавад.

Чӣ тавре ки мушоҳида шуд, нидо, мурочиат чун як намуди маъмули рӯчи лирикӣ бештар ҷанбаи шоирона дошта, лиризми он ба дараҷаи баланд мебошад; аз ин рӯ, дар асарҳои эпикӣ назми бештар воҷеҳӯрад. Эҳсосоти муаллиф дар рӯчи лирикӣ асари манзум пурҷӯшу хурӯш садо медиҳад. Дар дostonи «Гаҳвораи Сино» мутафаккири бузург М. Турсунзода марому мақсади зиндагию эҷодиёташро ёдовар шудааст. Ин ҷо симои муаллиф барҷаста ба назар мерасад:

*«Чу умре сипардам ба оворагӣ,
Дили халқ ҷустам ба дилпорагӣ.
Наҷотам наҷоти Баннӣ Одам аст,
Маро Одам асту туро Олам аст.»*

Ин байтҳо агар, аз як тараф, маромномаи рӯзгори Ибни Сино бошанд, аз тарафи дигар, маромномаи соҳиби дoston ҳам ҳастанд» [176 с. 144]. Чунин баҳои устод Лоик бори дигар исботи он аст, ки рӯчи лирикӣ таҷассумгари афкор, омолу андеша ва эҳсосоти яқояи муаллиф ва қаҳрамони асар мебошанд.

Аз мушоҳидаҳои боло ба ҳулоса омадан мумкин аст, ки нахуст, рӯчи лирикӣ ҳам мантиқан ва ҳам мазмунан ба шеър шоирӣ тааллуқ дошта, дар асарҳои назми эпикӣ зиёд мушоҳида мешавад. Махсусан, дар назми эпикӣ классикони тоҷикӣ форс он ҳамчун услуб ва усули писандида ва маъруф шинохта шуда, қариб дар тамоми осори назми эпикӣ тоҷик ба ҷашм мерасад, Дувум, он дар шакли ҳикояи алоҳида, ҳамчун эпилог, пролог, шарҳҳои мухтасар, мурочиат ба офаридгор, шахсони алоҳида, хонанда ба назар расида,

ручуъҳои мазкур аз сюжети асар чудо мебошанд. Сеюм, дар назми эпикӣ классикӣ тоҷик, асосан, рӯчуъҳои лирикӣ психологӣ ба кор рафта, рӯчуъҳои публицистӣ ба назар намерасанд. Рӯчуъҳои публицистӣ, таърихӣ дар дostonҳои давраи навини адабиёти тоҷик мушоҳида шуданд. Чорум, ҳадаф ва вазифаи рӯчуъҳои лирикӣ дар асарҳои назми эпикӣ зикри ҳадаф ва мақсади шоир, панду насиҳат, мурочиат ба Офаридгор, хонанда ва ашхоси алоҳида мебошад.

БОБИ Ш

МАҚОМ ВА АҲАММИЯТИ РУЧУЪҲОИ ПУБЛИТСИСТИЮ ТАЪРИХӢ ДАР АДАБИЁТИ БАДЕӢ

3.1. Тасвири ҳаёти сиёсӣ ва ҷомеа дар ручуъҳои публитсистию таърихӣ

Сухани публитсистию таърихӣ яке аз намудҳои маъмули ручуи лирикӣ буда, аз қадимулайём дар адабиёт ва фарҳанг арзи вучуд кардааст. Нишонаҳои сабки мазкурро муҳаққиқон дар адабиёт ва фарҳанг баробари пайдо шудани забони навишторӣ мушоҳида бинамудаанд. Онҳо дар навиштаҳои рӯйи папирус ва сангҳо дида шудаанд. Ба қавли муҳаққиқон, яке аз қадимтарин намунаи ҳарфи публитсистӣ дар адабиёти бадеӣ ҷумлаест ба забони лотинӣ, ки дар рӯйи санг ҳаққокӣ шудааст: «*Sauve locus resonat voci conclusus*» – (тарҷумааш “дар ҷойи маҳкам садо баланд мебарояд»). Дар адабиёт ва фарҳанги форсу тоҷик низ аз китобҳои “Авасто” ва осори дигари қадимаи паҳлавӣ чунин навиштаҳои дорои сабки публитсистиро дарёфт кардан мумкин аст. Аз ин бармеояд, ки оҳанги публитсистӣ дар адабиёт аз қадимулайём вучуд дошт. Онҳо, яъне адабиёт ва публитсистика аз аввал бо ҳам пайванд будаанд. Дар шароити имрӯзаи тавсеаи илму саноат адабиёти бадеӣ барои ба шакли публитсистӣ тасвир кардани ҳаёт ва ба хонанда расонидани таъсири босамар имконияти фаровон дорад. Дар натиҷа нишонаҳои тасвири публитсистӣ дар асарҳои бадеии насрӣ ва ҳатто, назми эпикӣ хеле фаровон ба назар мерасад.

Дар натиҷа сабки публитсистӣ дар адабиёт равнақ ёфта, дар тамоми жанру намудҳои бадеӣ истифода мешавад. Азбаски ручуҳои публитсистӣ аз қисматҳои дигари асари бадеӣ бо сабк, забон ва услуби худ фарқ доранд, шинохтани онҳо дар дохили матн осон аст. Дар онҳо хусусияти публитсистӣ равшан ба назар мерасад. Ҳатто, чунин ручуҳоро ҳамчун мақолаи алоҳидаи публитсистӣ ё ҳикояти иҷтимоӣ пешкаш ва ҷоп намудан мумкин аст.

Аҳаммияти муҳимтарини рӯчуи лирикии публитсистӣ тасвири ҳаёти сиёсӣ ва ҷомеа мебошад. Порчаҳои мазкур дар ифодаи ҳадаф, ғоя ва ҷаҳонбинии нависанда кумак расонида, дар тарбияи сиёсӣ иҷтимоии хонанда саҳми намоён мегузоранд.

Аммо чаро нависанда ба чунин намуди рӯчуи лирикӣ муроҷиат мекунад? Дар ҳоле, ки вазифа ва ҳадафи асари бадеӣ инъикоси воқеаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ таърихӣ нест. Бо вучуди ин, таҷрибаи нависандагони бузурги ҷаҳон нишон медиҳад, ки онҳо ба ин қор аз самими дил ва бо мақсади муайян даст задаанд. Яъне онҳо ба рӯчуи лирикии публитсистӣ замоне рӯй меоранд, ки ҳаёти ҷамъиятӣ, сиёсӣ, таърихӣ ва иқтисодии замони муайян инро тақозо менамояд. Дар натиҷа нависанда мехоҳад тавассути ин услуби воқеанигорӣ (реализм) дар тасвири воқеоти замони муайян пешрафт карда, ҳаддалимқон воқеаҳои таърихӣ, мушкилоти муҳимми ҷомеа ва ғайрияти шаҳрвандонро дар замони муайяне, ки сюжети асар дар он амалӣ мегардад, мавриди назар ва шиносӣ қарор диҳад.

Ин ҷо суоли дигар ба миён меояд: услуби публитсистӣ дар асари бадеӣ чӣ нақш дорад, ба нафъи он аст ё ба зиёнаш? Барои ҷавоб ёфтани ба ин суол, нахуст, таҳқиқи ҳамаҷониби услуби публитсистӣ, муносибат ва фарқияти он аз забони адабиёти бадеӣ зарур аст. Услуби публитсистӣ маъмулан дар очерку публитсистика ба қор меравад. Бо вучуди ин, аксари нависандагони асари бадеӣ дар ин жанр қуввасанҷӣ намудаанд. Дар бораи сабаби ин ҳолат муҳаққиқ А. Маниёзов чунин изҳори ақида кардааст: «Очерку публитсистика дар бобати инъикос намудани воқеаҳои таърихӣ ва дар бар гирифтани масъалаҳои муҳталифи ҳаёти ҷамъиятӣ воситаи муҳимме мебошанд» [114, с. 11]. Муаллиф ин ҳарфҳоро ба осори устод Айнӣ нисбат додааст. Дар ҳақиқат, бисёр адибони тоҷик, аз ҷумла, устод Айнӣ ғайрияти насрнависиро аз очерку публитсистика сар кардаанд, бинобар ин, таъсири услуби мазкур дар осори бадеиашон зиёд ва масарратбахш ба назар мерасад. Ҳамин тавр, дар адабиёти ҷаҳон ва тоҷик намунаи зиёди асарҳои бадеие вомехӯранд, ки ба ин ё он андоза дар онҳо воқеаҳои таърихӣ ба таври публитсистӣ инъикос ёфтаанд.

Публицистика ва адабиёт, фарқи онҳо, бақоргирии ҳар ду услуб дар асари бадеӣ аз масъалаҳои муҳим дар адабиётшиносии тоҷик ба ҳисоб мераванд. Аммо онҳо ба таври муфассал таҳқиқ нашудаанд. Баҳсу мунозираҳо дар бораи асари бадеӣ ӯ публицистӣ будани ин ӯ он асари бадеӣ ҳоло ҳам рӯй дода меистанд. Асари публицистӣ ба тасвир ва инъикоси мушкилот ва зухуроти муҳимми ҳаёти ҷомеа бахшида шуда, ҳамчун воситаи изҳори афкори ҷомеа нақши бузурги сиёсӣ ва ғоявӣ дорад. Муҳаққиқони хориҷӣ дар бораи фарқи асосии публицистика аз адабиёт қайд кардаанд, ки «агар ҳадафи асосии адабиёт инъикоси бадеию эстетикӣ ҳақиқат ва ҷаҳони руҳии нависанда бошад, барои публицистика ин тасвири мушкилоти аниқӣ ҷамъиятӣ ва даъвати бевосита ба амал мебошад» [115, с. 16]. Ба қавли профессор Я. Н. Засурский, публицистика шакли ҳаёти ҷамъиятӣ ба ҳисоб рафта, дар ҳама замонҳо категорияи муҳимтарини бунёдии эҷодӣ адабӣ ва журналистика ба ҳисоб меравад. Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон, ки публицистика шакли «осон» - и ғайбӣ эҷодӣ буда, нависанда баъди меҳнати тоқатфарсои эҷодӣ – навиштани роману дostonҳо, дар вақти истироҳат ба эҷодӣ асарҳои сабуки публицистӣ сар мекунад, розӣ шудан мумкин нест, зеро ба андешаи мо, публицистика асари осони эҷодӣ набуда, аз нависанда истеъдод ва омодагии бузурги фаннӣ металабад. Ҳамин тавр, публицистика жанри махсуси адабӣ ва журналистӣ аст, ки дар он муаллиф мавзӯҳои гуногуни иҷтимоиро барои шиносӣ ва муҳокима ба миён гузошта, дар он мавқеи шахрвандии муаллиф ифода ёфта, мавзуаш далелҳо ва равандҳои воқеии ҷамъиятиро сиёсӣ буда, дорои мазмун ва шакли махсуси ҳассоси услубӣ мебошад. Дар бораи порчаҳои публицистӣ дар асари бадеӣ низ чунин гуфтан лозим аст.

Публицистика дар адабиёти бадеӣ мавқеи муҳим дорад. Асарҳои бадеии насрӣ ва ҳатто, эпикӣ низ ҷой доранд, ки аз хусусиятҳои услуби публицистӣ зиёд бархурдоранд. Услуби публицистӣ барои таъсир расонидан тавассути воситаҳои ахбори умум ва адабиёти бадеӣ хизмат мекунад. Дар порчаҳои, ки хусусияти публицистӣ доранд, лексикаи бетараф, оӣ, мутантан, фразеология, рангубори калимаю тавсифҳо, ҷумлаҳои кӯтоҳ, ифодаҳои

бефеъл, саволҳо, хитоб, такрор ва ғайра ба мушоҳида мерасанд. Бисёр вақт лексикаи публитсистика аз мавзуи интихобшуда вобаста аст.

Вазифаҳои услуби публитсистӣ аз чӣ иборатанд? Пеш аз ҳама – *иттилоотӣ*, дувум – *таъсиррасонӣ*, сеюм – ба вучуд овардани *афкори умум*... Дар байни инҳо муҳимтар аз ҳама чихати таъсиррасонӣ мебошад. Муаллиф мекӯшад, бо ҳар роҳ ба хонанда таъсир расонад ва фаҳмиши ӯро ба мавқеи худ наздик намояд. Таъсир на танҳо ба ақл, балки ба эҳсос низ мерасад. Ин ҳолат дар публитсистика дар қолаби рӯчуи лирикӣ бештар назаррас аст. Ба қавли Г. В. Лазутин, «публитсистика як намуди кори эҷодист, ки ба аъзои ҷомеа тавассути амалисозии вазифаҳои шахрвандии онҳо хизмат мерасонад [111, с. 40-42]. Дар ин бора Н. И. Клушин навиштааст: «Ҳамаи асарҳое, ки хосияти сиёсию ғоявӣ доранд, публитсистӣ мебошанд... Публитсистика ва сиёсат зухуроти мустақил бошанд ҳам, аз чихати вазифаҳояшон алоқаманданд, ҳисоб кардан мумкин аст, ки фаъолияти публитсистӣ дар навбати аввал ба ҳалли вазифаҳои сиёсию ғоявӣ равона гардидааст» [100, с. 36]. Бинобар ин, рӯчуҳои публитсистӣ қисмати муҳимми кори эҷодӣ маҳсуб меёбанд.

Маълум аст, ки объект, предмет, ҳадаф ва вазифаҳои публитсистика аз адабиёти бадеӣ то андозае фарқ мекунад. Ҳадафи публитсистика бедории иҷтимоии аҳоли, муттаҳидкунии одамон дар атрофи ғояе, ки дар асар ё рӯчуи публитсистию таърихӣ ифода шудааст, равонасозии хонанда ба иҷрои вазифаҳои муайян, дар ин замина ба вучуд овардани афкори умум, омодагӣ барои иҷрои барномаи аниқе иҷтимоӣ ва сиёсӣ мебошад. Баромадҳо (рӯчуҳо) - и публитсистии кӯҳнаву нав ҳеч гоҳ аҳаммияти таъсиррасонии худро гум намекунанд. Шарти асосии комёбии асари публитсистӣ инъикоси воқеии ҳодисаҳои замон мебошад. Публитсистика (порчаҳои публитсистӣ) барои шарҳи ғояи асари бадеӣ кумак мерасонанд. Фарқ дар он аст, ки агар сюжети асари бадеӣ хонандаро *тарбият* кунад, порчаҳои публитсистӣ ӯро ба коре *даъват* ё ҳидоят менамоянд. Хуллас, публитсистика барои манфиатҳои имрӯзаи одамон мубориза мебарад. Кори нависандагиро аз фаъолияти публитсистӣ, махсусан, дар масъалаи мавриди назари мо наметавон аз ҳам

чудо кард. Ҳарчанд худ публитсистикаро маъмулан ба жанрҳо чудо намекунад, аммо рӯиҳои публитсистӣ аз рӯи мавзӯ ба намудҳои публитсистикаи сиёсӣ, иқтисодӣ, таърихӣ, экологӣ, ҳарбӣ ва ғайра тасниф шуда метавонанд. Дар таҳқиқоти худ мо ба намунаҳои нави публитсистика чун публитсистикаи бадеӣ, ҳуҷҷатӣ, таърихӣ, нақдӣ ва эссеи публитсистӣ низ вомерем. Рӯиҳои лирикии публитсистӣ жанри алоҳида ба ҳисоб намераванд, балки ҳамчун яке аз шаклҳо дар асари бадеӣ истифода мешаванд. Хуллас, унсурҳои публитсистика дар шакли бевосита ё бавосита метавонанд дар ҳамаи жанрҳои адабиёти бадеӣ (роман, ҳикоя, қисса, эссе, назми эпикӣ) мавҷуд бошанд.

Асарҳои аввалини насри адабиёти тоҷик чун «Одина», баъдан «Ғуломон», «Дохунда», «Ёддоштҳо» - и устод Садриддин Айнӣ, романҳои Ҷ. Икромӣ, Р. Чалил, У. Кӯҳзод..., ҳамчунин, асарҳои бадеии машҳури халқҳои дигар чун Л. Толстой, М. Аветов, А. Қодирӣ, Ч. Айтматов, А. Орифов ва дигарон, ҳамчунин, достонҳои М. Турсунзода, М. Қаноат бо публитсистикаи баланди худ фарқ мекунад, ки баъзеи онҳо дар фасли алоҳидаи таҳқиқот мавриди назар қарор додем. Ин, пеш аз ҳама, аз истеъдоди баланд ва маҳорати беназир, таҷрибаи эҷодии адибони мазкур гувоҳӣ медиҳад, ки тавонистанд асари бадеиро бо публитсистика омезиш диҳанд. Дар адабиёти ҷаҳон намунаҳои эссеҳои публитсистӣ низ ба вуҷуд омаданд, ки дар таснифоти анъанавии жанрҳои журналистика ва адабиёти бадеӣ падидаи нав мебошанд. Ин аз як тараф, бо анъанаҳои илмию адабӣ, аз тарафи дигар, бо истеъдод ва ҳунари эҷодгари нависандагони алоҳида алоқаманд мебошад.

Дорои хосияти публитсистӣ будани асари бадеӣ дар замони имрӯза ба мавзӯи муҳимми саривақтӣ табдил ёфтааст. Аммо назарияи он коркард нашуда, дар ин бобат таҳқиқотҳо анҷом дода нашудаанд. Мо зимни баррасии рӯиҳои лирикии публитсистиро таърихӣ то андозае ба масъалаи мазкур рӯй хоҳем овард. Ҳарчанд матни рӯиҳои публитсистӣ дар асари бадеӣ ҷойи калонро ишғол намекунад, аз як ҳиссаи онро ташкил медиҳад ё не, таъсири сиёсӣ ва иҷтимоии онҳо ба хонанда хеле зиёд аст.

Ба андешаи мо, услуби публитсистӣ дар асари бадеӣ бояд ба таври ҷиддӣ омӯхта, баҳогузорӣ карда шавад. Ҳадафи асосии фасли зерини таҳқиқот аз он иборат аст, ки хусусиятҳои публитсистӣ дар осори бадеӣ омӯхта, вазифаҳои онҳо муайян карда шаванд. Ҳар як асари бадеӣ низ бо публитсистикаи пурзӯри худ метавонад таваччуҳи доираи васеи одамонро ба худ ҷалб кунад. Аҳаммияти эстетикӣ ва тарбиявии асари адабии дорои нишонаҳои публитсистӣ аз асар (мақола) - и сирф публитсистӣ кам нест.

Асари «Чанг ва сулҳ» - и Л. Толстой, ки онро Ленин «оинаи таърихнамои рус» номидааст, аксар романҳои охирини Чингиз Айтматов, «Ҳайчо» - и У.Кӯҳзод ҳарчанд асари публитсистӣ ҳисоб намешаванд, дорои омилҳои таъсирбахши публитсистӣ мебошанд. Чунин руҳия ва равиш якҷоя бо бофтаҳо, сюжет ва низоми образҳои тасвиркардаи нависанда ҷиҳатҳои пурзӯртарини бисёр роман, повест ва асарҳои назми эпикӣ классикӣ маҳсуб меёбанд. Асари бадеии дорои хусусияти публитсистӣ таваччуҳи хонандаро ба худ ҷалб карда, расонидани ғояи асосиро ба одамон таъмин хоҳад намуд. Зеро ба қавли муҳаққиқон Г. В. Колосов ва Э. А. Худякова: «публитсистика... ин таҳлили ҳодисаҳои ҷорӣ аз назари сиёсӣ, арзёбии фаврии онҳо, ифода ва ташаккули афкори ҷамъиятӣ ва тавассути он таъсир расонидан ба фаъолияти амалии инсонҳо мебошад» [101, с. 14-15]. Аз ин рӯ, дорои хусусияти публитсистӣ будан барои адабиёти имрӯзаи бадеӣ чун обу ҳаво зарур аст. Публитсистикаи ҳақиқӣ ба адабиёти асил неру ва ҳусн мебахшад. Дар умум, агар асари бадеӣ бо публитсистикаи худ саривақтӣ ва муҳим бошад, дар навбати худ публитсистика бо бадеияти худ ҷолибу зебост. Ин ҳақиқати бебаҳс мебошад.

Дар натиҷа баъзан дар мавриди муайян кардани жанри асари адабӣ ақидаҳои гуногун ба вучуд меоянд. Масалан, оё «Борис Годунов» - и Пушкинро асари публитсистӣ номидан мумкин аст? Нахуст, дар замонаш ин драма самти тезутунду иҷтимоиву сиёсии ҷомеаи Русияро ошкор мекард, дувум, баъди чанд аср ҳам он аз тарафи басаҳнагузорандагон ҳамчун ифодакунандаи назари коллектив ба мушкилот ва зухуроти ҷомеаи ҷорӣ

истифода шуд. Дар натиҷа он, пеш аз ҳама, асари бадеии драмавӣ мебошад, асарест, ки дорои хусусияти публитсистист, аммо публитсистика нест. Дар адабиёти бадеӣ ҷиҳатҳои публитсистӣ шаклу мазмуни хос пайдо карда, ки онро метавон рӯчуи лирикийи публитсистӣ номид. Масалан, порчаҳои публитсистии повести «Одина», романҳои «Дохунда», «Ғуломон» - и устод Айнӣ, романи «Ҳайчо» - и Урун Кӯҳзод ва ғайра дар адабиёти тоҷик аҳаммияти баланди сиёсӣ ва иҷтимоӣ доранд ва баробари тарбияи бадеӣ ва зебоипарастии хонанда руҳи сиёсӣ ва иҷтимоии ӯро баланд мебардоранд.

Баъзан, агар намудҳои дигари рӯчуҳои лирикийӣ дар дохили матн ба таври ноайён ҷо гирифта бошанд, рӯчуҳои публитсистӣ ва таърихӣ дар матн равшан ба назар мерасанд. Зеро дар ин қисмати асар сабку услуб ва забон ба кулли тағйир меёбад. Акнун дар асари бадеӣ баробари оҳанги публитсистӣ далелҳо ва факту рақамҳои таърихӣ оварда мешаванд. Чунончи, дар романи бузурги таърихийи Л. Толстой «Ҷанг ва сулҳ» чунин порчаҳо дар дохили матн зиёд истифода шуда, дар онҳо замону макон ва ҳодисаҳои таърихӣ аниқ нишон дода шудаанд: «Кутузов аз паси худ пулҳои дарёҳои Инна (дар Браунау) ва Трауна (дар Линтсе)-ро вайрон карда, ба Вена ақиб нишаст. 23 - юми моҳи октябр (1805) лашкари рус дарёи Энсро убур намуд» [37, с. 322]. Ҳамин тавр, ҳарчанд аксари саҳифаҳои ин романи бузург нақл ва тасвири воқеаҳо ва гуфтугӯи қаҳрамонҳост, баъзан дар оғози фаслҳо порчаҳои таърихӣ оварда мешаванд, ки рӯчуе мебошанд баҳри ба хонанда равшан намудани замон ва ҷуғрофияи воқеаҳо. Ҷӣ тавре дар фасли баъдина дар мисоли повести «Одина» хоҳем дид, рӯчуҳои публитсистии таърихӣ калон, муфассал ва аз ҷандин саҳифа иборат буда метавонанд. Аз ин рӯ, онҳоро ҳамчун мақолаи алоҳидаи публитсистӣ ҷудо карда ҷоп намудан мумкин аст. Аммо дар «Ҷанг ва сулҳ» - и Толстой чунин рӯчуҳои калони публитсистӣ кор фармуда нашудаанд. Шояд сабаби асосӣ дар ин бошад, ки ҳадафи асосии асари мазкурро нақл ва тасвири воқеаҳо ташкил медиҳад.

Муҳаққиқ В. В. Ученова бар он аст, ки публитсистика дорои забон ва услуби махсус буда, барои гурӯҳи махсуси мардум дар назар дошта шудааст

[169, с. 73]. Ин аст, ки барои гурӯҳи алоҳидаи хонандагони асари бадеӣ мутолиаи қисмати публитсистии асар чолиб буда, аз он баҳраи бештари илмӣ ва таърихӣ мегиранд. Бо вучуди ин, порчаҳои публитсистӣ на танҳо махсус, барои таърихшиносон, ҷомеашиносон ва сиёсатмадорон, балки дар умум, хонандаи асари бадеӣ дар назар дошта, барои баланд бардоштани савияи донишҳои ғоявӣ, таърихӣ ва сиёсии онҳо аҳаммияти баланд дорад.

Дар адабиётшиносӣ рӯчуи лирикии публитсистӣ ҳамчун бозгашти муаллиф аз рафти сюжет ба мавзӯи дигар шинохта шудааст.

Дар повести “Ятим” - и устод Айнӣ рӯчуи лирикие ба назар мерасад, ки онро метавон публитсистикаи сиёсӣ номид: «Дар воқеаҳои Колесов ҷадидон роли авантюристӣ, хоинӣ ва дурӯягиро бозӣ карданд, аз як тараф «мо революционер» гуфта роҳбарии ҳаракати оммаро ба дасти худ гирифтани шуданд ва аз тарафи дигар бо амир роҳи муросо ва оштиро пеш гирифта, роҳи ҳаракати ривулютсионии оммаро бастанд» [6, с. 309]. Дар ин порча назари манфии нависанда ба як воқеаи сиёсӣ ифода ёфтааст.

Дар романи “Дохунда” чунин порчаҳои сиёсӣ зиёд ба назар мерасанд: «Шахси Дохунда аз миён рафт, лекин шахсияти вай дар миёни омма ва камбағалони тоҷик пойдор аст ва инчунин, фирқаи мо пойдор аст, ки ҳазорҳо ин гуна шахсоро хоҳад расонид» [4, с. 409]. Аз рӯчуи публитсистии мазкур муносибати мусбати нависанда ба ҳизби ҳукмрони сиёсии даврон мушоҳида мешавад, ки як роҳи тарбияи сиёсии хонанда мебошад. Чунин шиор ва баромадҳои сиёсӣ дар қисматҳои охири романи мазкур бештар ба чашм мерасанд: «Рафиқон! Албатта, шумо хоҳед пурсид, ки Тоҷикистон як мамлакати хароби пасмонда ва толондида буд; ба болои ин ҳукумат солҳои аввал фақирии мардумро дар назар гирифта, молиёт ва андозро бахшид, дар солҳои охирӣ молиёт андохта шуда бошад ҳам, маблағи аз ин роҳ даромадшуда назар ба хароҷотҳои, ки ту шумурда гузаштӣ, ба ҳисоби ҳеч аст» [4, с. 459]. Ин рӯчу аз забони қаҳрамони асар садо дода бошад ҳам, ҳадафи муаллифро ифода кардааст. Ин ҷо нависанда бартарии ҳокимияти навро нисбат ба даврони амирӣ нишон додааст.

Чӣ тавре ки мушоҳида шуд, рӯчуъҳои лирикии публитсистӣ бештар дар асарҳои бадеии хусусияти таърихию публитсистӣ дошта мушоҳида мешаванд, зеро мавзую мундариҷаи онҳо ба миён гузоштани масъалаи мазкурро талаб мекунад. Чунончи, ҳарчанд повести «Одина» ва «Ёддоштҳо» - и устод Айнӣ, романи «Ҳайчо» - и У. Кӯҳзод асарҳои сирф бадеианд, замони тасвири воқеаҳо, мавзӯи асарҳо талаб мекунад, ки дар онҳо ҳамчун асарҳои таърихию ҳуҷҷатӣ порчаҳои публитсистӣ ҷой дода шаванд. Тавассути онҳо нависандагон назари худро ба мавзӯи тасвиркардашон инъикос кардаанд.

Бо вучуди ин, гуфтан наметавон, ки рӯчуъҳои лирикии публитсистӣ танҳо дар асарҳои адабии хусусияти таърихӣ ва ҷамъиятӣ дошта вомехӯранд. Мушоҳидаи мо нишон дод, ки онҳо дар асарҳои хусусияти психологӣ дошта ва ҳатто, асарҳои эссемонанд ҳам дида мешаванд. Дар ин маврид дар бораи аҳаммияти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ доштани баъзе рӯчуъҳои лирикӣ низ метавон сухан ба миён гузошт. Аз ҷумла, дар асари психологии Ф. Достоевский мулоҳизаи ҷолибе аз забони қаҳрамон баён шуда, ки аҳаммияти ҷамъиятии асарро баланд бардоштааст: «Ё ин ки агар ман аз худам пурсам: магар ман шабушам? Он гоҳ чунин намебарояд, ки инсон *барои ман* шабуш нест, балки шабуш барои касест, ки чунин суол ба сараш намеояд, касест, ки бе ягон суол дар фаъолият аст... Маро бифаҳм, ... чизи дигар маро ба ин кор тела медод: дар он вақт ҳарчи зудтар доништан мехостам, ки оё ман ҳам чун дигарон шабушам ё инсон ҳастам?» [18, с. 397]. Дар ин ҷо худро ҳамчун шабуш як чизи зиёновар шиносондани қаҳрамон аз аҳаммияти иҷтимоии асар гувоҳӣ медиҳад, яъне ғараз аз ба куштор даст задани қаҳрамон аз он иборат аст, ки маънии зиндагии инсонро дарк кунад: *ӯ* шабуш аст ё не?

Ба ин монанд рӯчуъҳои лирикии публитсистӣ дар асарҳои бадеии эссемонанд низ, ҳарчанд кам аст, мушоҳида мешаванд. Чунончи, «Этюдҳои лирикӣ» - и шоири литвонӣ Э. Межелайтис аз тарафи адабиётшиносон асари публитсистии лирикӣ ном гирифтааст, зеро дар он лирика аз публитсистика бештар мушоҳида мешавад. Бо вучуди ин, порчаҳои публитсистӣ дар он, махсусан, ҳангоми тасвири воқеаҳои инқилобӣ ва замони ҷанг ба ҷашм

мерасанд: «Ҳамаи ин тӯдаи мардуми ҷафодида, захматкаш (пролетариат) - и таҳқирдида, хору залил ба кӯча рехт, ба мушти сахт табдил ёфт. Аз пагоҳ маҷрои одамон ба маркази шаҳр равон буд, ба дарёи бузург табдил меёфт...» [26, с. 97]. Чунин рӯчуҳои лирикии публитсистӣ низ, ҳарчанд дорои факту рақам, замонӣ макон ва санаву ашхоси аниқ нестанд, бо услуби публитсистии худ фарқ мекунанд, дар онҳо шиор, оҳанги тарғибу ташвиқ, даъвату муроҷиатнома ба назар мерасад, аз ин рӯ, аз асари бадеӣ дида, ба мақолаи публитсистӣ монанд мебошанд.

Асарҳое низ ҳастанд, ки дар чунин рӯчуҳои публитсистиашон бадеият бештар ба назар мерасад. Чунончи, дар асари ёддошти Ҷалол Иқромӣ рӯчуи лирикии ҳафт, ки дар он нависанда аз барҳам хӯрдани Ҷумҳурии мустақили Бухоро бо афсӯсу надомат ёд кардааст. Дар он назар ва муносибати нависанда ба воқеият равшан баён шудааст: «Охир, ин ҷумҳурият (ҶХШБ) тамом мувофиқи табиӣ халқи Бухоро буд. Ҳокимият ҳокимияти шуруӣ бошад ҳам, ҳокимияти халқӣ, ҳокимияти миллӣ ва мустақил – ба маънои томи маънӣ буд... Давлати Россияро чун давлати дӯст, ҳамкор ва мададгор мешинохт. Лекин ин ҷумҳурияти халқӣ ва миллӣ, ки қариб мустақил буд, ба роҳбарияти Москов нафорида...» [23, с. 204]. Нависанда аз ташкил ва фаъолияти кӯтоҳи давлати мустақили ҶХШ Бухоро изҳори ризоият карда, аз барҳамхӯрии он афсӯс хӯрдааст. Албатта, ин назари шахсии ӯст ва метавонад боиси баҳс бошад; аммо ҳадаф ин ҷо он аст, ки дар порчаи мазкур, ки як навъ рӯчуи публитсистист, андешаи шахсии муаллиф ифода ёфтааст. Ба ин монанд муҳаққиқони романи «Дони ором» - и А. Шолохов порчаҳои таърихӣ дар асар истифодашударо рӯчуи публитсистӣ донистаанд. Чунончи: «Штокман дилу ҷони ин гурӯҳ буд... Кам - кам ӯ мафҳум ва ақидаҳои ботили содаро аз тағ ковок мекард, нисбат ба сохти мавҷуда нафрат ва адоват талқин менамуд. Аввалҳо ба девори сангини нобоварӣ бармехӯрд, аммо намерамид, ақиб намерафт, балки сангашро ба дандон мехоиду тагашро ковок мекард...» [51, с. 194-195]. Дар ин порча ва мисоли болоӣ факту рақам истифода нашуда бошад ҳам, онҳо аз рӯйи забон ва сабку услуб рӯчуи публитсистӣ маҳсуб меёбанд.

Романи «Ҳайчо» - и Урун Кӯҳзод намунаи асарҳои бадеию публицистӣ дар адабиёти солҳои охири тоҷик буда метавонад. Дар ин асар воқеаҳои оғози асри XX то солҳои навадум – оғози ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ дар ҳаёти мардуми Осиёи Миёна, пеш аз ҳама, халқи тоҷик тасвир шудааст. Чун асарҳои дигари адабии аҳаммияти публицистӣ дошта «Ҳайчо» низ дорои хатти ягонаи сюжетӣ буда, дар он ҳаёти чанд насли қаҳрамон тасвир гаштааст. Аммо фарқи ин асар аз асарҳои дигари бадеӣ дар он зоҳир мешавад, ки ҳиссаи муҳим, махсусан, қисмати ниҳони он ба услуби публицистӣ офарида шуда, дар он ҳаёти сиёсӣ ва ҷамъиятии давраҳои мазкур инъикос ёфтааст. Дар аксарияти саҳифаҳои романи «Ҳайчо» порчаҳои публицистии баёнгари ҳаёти сиёсӣ ва ҷамъиятӣ ба назар мерасанд. Аз ҷумла, бо мақсади нишон додани ҳадафҳои ғаразноки давлатҳои хориҷӣ шарҳи публицистӣ аз номи муаллиф омада, ки чунин шуруъ мешавад: «Ҷосусон ва мубаллиғони англис ҳафт сол зӯр заданд, ки ба муқобили таҷовузи Русия як иттиҳоди ҳарбӣ аз аморати Бухоро ва хонигарҳои Хева ва Қўқанд созмон бидиҳанд; ва Туркия ба ин мақсад ёри Англия шуд» [24, с. 19]. Ҷумлаи мазкур ба услуби публицистӣ офарида шудааст. Чунин услуб дар китоби мазкур хеле зиёд корбаст гардидааст. Ба ин монанд дар ин асар рӯчуҳои зиёди таърихӣ вомехӯранд, ки аз ҳадафу сиёсатҳои пинҳонӣ ва ошкоро, аммо ғаразноки давлатҳои Русия, Англия, аморати Бухоро ва ғайра нақл мекунанд. Дар бисёре аз ин рӯчуҳои таърихӣ далелҳои таърихӣ оварда шудаанд. Ҳамчунин, ба афкори сиёсӣ ва ҷомеашиносии нависанда ҷойи зиёд дода шудааст. Чунончи, дар мавриди шахсони ба ном «сипоҳ», ки ақидашонро ошкор баён намекунанд, ба рафти об бел мезананд ва пайт мепоянд, гуфтааст: «Ин фирқаи мансабдорон, ки дар ҳама давру замонҳо буданду ҳастанд, ҳамеша ақидашонро равшан намегӯянд, пинҳон медоранд» [24, с. 44]. Бале, чунин фирқа мардум дар байни тоҷикон ҳамеша буданд ва ҳастанд. Нависанда симои ҳақиқӣ ва ҳадафи аслии ин зумра одамонро тасвир карда, чунин хулоса бароварда: «онҳо дар ҳар ҳолат аз об хушк мекӯянд». Ҷӣ тавре мушоҳида мешавад, дар чунин порчаҳои публицистӣ бадеият, обуранги адабӣ, санъатҳои бадеӣ («аз об хушк

баромадан») истифода шудаанд, ки маҳорати баланди нависандаро нишон медиҳад ва асарро хонданбоб кардааст.

Яке аз махсусиятҳои муҳимтарини асари мазкур аз он иборат аст, ки дар он мактаби устод Айнӣ дар истифодаи ҳодисоти таърихӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар асари бадеӣ самаранок истифода гардида. Бисёр саҳифаҳои публитсистию таърихии «Ҳайчо» аз рӯйи сохт, сабку услуб ва забон, ҳатто, замони воқеаҳо ба асарҳои устод Айнӣ «Одина», «Ғуломон», «Ёддоштҳо» ва ғайра монанд аст. Масъалаи мазкур таҳқиқоти алоҳидаро меҳаҳад. Чунончи, ба оҳанги ҷумлаи зер тавачҷуҳ намоед: «Ва коргарони роҳи оҳани Тошканд миёни корро шикастанд ва шиор бардошта ба кӯча баромаданд, – эҳтироми моро нигоҳ надоред, хидмати шуморо намекунем!» [24, с. 150]. Ин ҷумла нахуст, рӯчуи лирикии публитсистӣ ба ҳисоб меравад, ки аз забони қаҳрамон садо дода, дар як вақт сухани муаллиф низ мебошад, аз ин рӯ, метавон гуфт, рӯчуи лирикии дуовоза аст. Забон ва сабки баён ва ҳатто, мазмуни порчаи мазкур порчаҳои публитсистии фаслҳои алоҳидаи повести «Одина» - ро ба хотир меоранд. Порчаи зер низ, ки бо ин ҷумла шуруъ шудааст: «Ва хабари эътирозҳову шуришҳову исёнҳо дар як шабу рӯз аз Петербург ба Самарқанд ва аз Тошканд ба Хоруғ мерасид» [24, с. 162] ба услуби асари мазкури устод Айнӣ эҷод шудааст.

Дар рӯчуҳои мазкури публитсистӣ воқеаҳои муҳимми солҳои мавриди назар зикр гардидаанд, ки ҳадафашон ба хонанда равшантар фаҳмондани замони тасвир мебошад ва намунаи барҷастаи насли реалистӣ буда, заминаи воқеанигории асарро баланд бардоштааст. Рӯчуҳои публитсистии асар воқеаҳои таърихӣ ва ҷамъиятиро шарҳу тавзеҳ додаанд, ҳадафҳои давлатҳои хориҷаро фош намуда, ба васеъ гаштани ҷаҳонбинии хонанда, баланд шудани фаҳмиши сиёсии ӯ кумак расондаанд. Дар натиҷа метавон гуфт, «Ҳайчо» асари сирф бадеӣ нест, балки сиёсӣ ва иҷтимоист, дар он далелҳои бисёр муҳимми таърихӣ сабт гаштаанд: «Ва сад ҳазор марде, ки ҳукумати подшоҳии рус дар соли як ҳазору нӯҳсаду шонздаҳ аз Осиеи Миёна барои хизмати маҷбурӣ дар ақибгоҳи фронт бурда буд, баъди ғалабаи Инқилоб озод шуданду ба ватан

баргаштанд» ... [24, с. 192]. Ба ин монанд порчаҳои зиёди публитсистӣ саҳифаҳои муҳимми таърихи шуравӣ ва солҳои аввали пурошӯби Истиқлоли давлатии Тоҷикистонро тасвир намудаанд. Аммо чӣ тавре ки изҳор шуд, фарқияти ин порчаҳо ё рӯчуҳои лирикии таърихии публитсистӣ аз асарҳои дигари жанри публитсистика аз он иборат мебошад, ки дар онҳо калом бадеӣ, обу ранги бадеӣ мавқеи муҳим дорад ва ин ҷиҳат хонандаро шавқманд намудааст.

Ниҳоят, романи «Ҳайчо» бо ҷумлаҳои зер анҷом меёбад, ки ҳадафи асарро то андозае муайян карда: «Ва Ҳукумати қонунӣ барқарор шуд. Ва роҳбарони идеологиву ҳарбиву молиявии майдони Шаҳидон ба хориҷа ба паноҳи ситодхояшон рафтанд. Ва Тоҷикистон аз вазъи пораву порча шудан раҳо ёфт» [24, с. 414]. Ин ҷо аз мавзӯ берун фақат инро метавон илова кард, ки воқеоти баъди ба Истиқлол расидани Тоҷикистон дар муқоиса ба ҳодисоти таърихӣ ва тасвири ҳаёти қаҳрамонон дар замони пешин на он қадар пурра тасвир ёфтаанд. Ҳамчунин, дар қисмати охир ҷойи тасвири бадеиро бисёр вақт нақли хушкӣ холи гирифтааст. Бо вучуди ин, норасоии мазкур, ки ҷузъист, қимат ва аҳаммияти таърихӣ ва бадеии асарро кам карда наметавонад.

Чӣ тавре аз мисолҳои боло мушоҳида кардем, агар дар мақолаҳои публитсистии журналистӣ ҳодисаҳои ҷамъиятӣ, таърихӣ ва иҷтимоӣ дар асоси факту рақамҳои аниқ мавзӯи баҳс ва мулоҳиза қарор гиранд, дар рӯчуҳои лирикии асари бадеӣ бошад, хусусиятҳои обуранги бадеӣ ҳам мавҷуданд, ки хонандаро ба ваҷд меоранд, қаҳру ғзабашро бедор мекунанд, механдонанд ё мегирёнанд. Чунончи: «Дастони оҳанини металлургон, мустаҳкам чун булут ё чун хоросанг, тобутро баланд бардоштанд. Рӯйҳо ба санг табдил ёфтанд – санги хоро, ба бетон табдил ёфтанд – бетони хушкӣ сард, чеҳраҳо ғамолуд, қаҳролуд, хомӯш, чун абри сиёҳ. Агар ин абр ба абри сиёҳи дигар бархӯрад, оташ бармеафрӯзад, раъду барқ ба амал меояд, борони шадид чун аз сатил мерезад» [24, с. 99]. Ин ҷо тасвирҳо бадеианд: «булут, хоросанг, хушкӣ сард, абри сиёҳ, чун аз сатил рехтани борон». Баробари ин, мазмуни порчаи мазкур хонандаро ба мубориза даъват мекунад. Чунин сабку услуби духӯра хоси шоир

ва нависандагони ҳам аз бадеият бохабар ва ҳам аз сиёсат бархурдор мебошад. Онҳо дар ин маврид аз калимаву ибораҳои таъсирбахш, санъати сухан, шеърӣ баланд истифода мебаранд. Ин аст, ки ҳарчанд дар бораи воқеоти инқилобӣ сухан меравад, оҳанги бадеият фаровон истифода шуда, саҳифаҳои пурра хусусияти публитсистикаи сиёсию бадеӣ мегирад: «Ман гумон намекардам, ки инқилоб, пеш аз ҳама, заҳмати саҳт аст... Инқилоб – баҳори инсоният аст. Он яхҳои одамонро мешиканад, яхҳоишон об мегардад ва онҳо меҳрубон, бавичдон, зебо мешаванд... Заҳмин пок, зебо, ҷавон мегардад..., осмон – равшан, офтобӣ... ва ҳаво – тозаву муаттар мешавад..., инсон нафаси осуда мекашад... Инқилоб суръати ҳаётро меафзояд...» [24, с. 158]. Ин ҷо ҳам ҷун дар мисоли боло ифодаҳои «заҳмати саҳт, баҳори инсоният, яхҳои одамон, пок, ҷавон, тозаву муаттар, нафаси осуда...» зебову таъсирбахш ва пуробу ранг мебошанд. Рӯҷе, ки ба васфи инқилоб баҳшида шуда, дар тасвири нависанда бо истифодаи образҳои шоирона зиндаву образнок гардидааст.

Достон (роман) - и «Кадивар» - и Давлатободӣ, ҳарчанд асари психологӣ аст, дар он низ ба ягон - ягон рӯҷуҳои публитсистӣ метавон вохӯрд. Аз ҷумла, ҳангоме ки ба тасвири воқеаҳо дар асри Темурӣ Ланг ва оқибати ҳуҷуми вай ба Хуросони Эрон мепардозад, ҷунин рӯҷе аз забони муаллиф омада, ки назари ӯро ба ин шахс ифода мекунад: «Чашмони Темур дар шаҳр мечархид. Чехраи Темур дар шаҳр метобид. Зиштӣ, зиштӣ! Истода бар баландие... Шоду зишт механдад. Мелангад. Маҳкам мелангад ва аз баландӣ фуруд меояд...» [15, с. 431]. Дар сюжети достон дар бораи Темурӣ сухан нест, ба истиснои ҳамин рӯҷуи публитсистӣ, ки дар он нависанда бо калимаву ифодаҳои зишт кирдорҳои Темурро ёдовар шудааст. Ҷумлаҳои кӯтоҳ, иборат аз як калима хусни рӯҷуҳои лирикии асарро афзудаанд.

Ноғуфта намонад, ки ин намуди рӯҷуҳо – публитсистию таърихӣ дар назми эпикӣ дида намешаванд. Яъне рӯҷуи публитсистӣ, асосан, дар қолаби наср меғунҷад.

Бо вучуди ин, намунаи ҷунин порчаҳои публитсистиро дар ашъори шоирони инқилобӣ дидан мумкин аст. Дар ҷунин шеърҳо далелҳои таърихӣ,

пораҳо ва суханҳои публитсистӣ ба назар мерасанд. Намунаҳои аввалини он аз шеърҳои шоири шаҳри рус В. Маяковский шуруъ шуд. Ҳарчанд ашъори инқилобии ӯ бисёр шоирони даврони шуравиро ба илҳом овард, аммо онҳо дар ин бобат ба комёби ноил нагаштанд. Дар байни шоирони тоҷик А. Лоҳутӣ ва Ҳабиб Юсуфӣ намунаҳои беҳтарини ашъори инқилобӣ ва публитсистӣ сароидаанд. Баъд аз онҳо калимаю ифодаҳои соф публитсистӣ, илмию русӣ ва байналмилалӣ дар шеърҳои достонҳои Ғаффор Мирзо, ки ашъораш аз ин ҷиҳат аз дигар шоирон фарқ мекард ва мазмуну оҳангҳои публитсистӣ дар шеърҳои достонҳои Муъмин Қаноат ба назар мерасиданд, ки онҳоро ҳам метавон ҳамчун рӯҷуҳои публитсистӣ ва таърихӣ мавриди назар қарор дод.

Ҳамин тавр, рӯҷуҳои лирикии публитсистӣ аз намуди муҳимми сухани муаллиф ба ҳисоб рафта, дорои хусусиятҳои зерин мебошанд:

1. Аз қисматҳои дигари асари бадеӣ, ҳамчунин, рӯҷуҳои лирикии намудҳои дигар аз ҷиҳати забон, сабку услуб ва бадеият фарқ мекунад;

2. Рӯҷуҳои публитсистӣ ва таърихӣ аз тасвир ё нақли воқеоти сиёсӣ, таърихӣ ва иҷтимоӣ иборат мебошанд;

3. Аз забони муаллиф нақл мешаванд;

4. Аз ҷиҳати сабку услуб ва забон рӯҷуҳои публитсистӣ ба очерку мақолаҳои публитсистӣ монанд бошанд ҳам, аз ҷиҳати бадеият, оҳангнокии хос фарқ мекунад;

5. Мазмуни рӯҷуҳои публитсистӣ ва таърихӣ аз сюжети асари бадеӣ ҷудо аст, аммо ба композитсияи асар дохил мешавад;

6. Аҳаммиати рӯҷуҳои публитсистӣ аз он иборат аст, ки ҳадаф ва ғояи асари бадеӣ, муносибат, назари сиёсӣ ва иҷтимоӣ нависандаро ба воқеоти замони муайян ифода мекунад.

Рӯҷуҳои публитсистӣ таърихӣ муҳимтарин намуди рӯҷуи лирикӣ буда, имрӯз дар аксари асарҳои бадеии халқҳои олам ба қор мераванд. Онҳо ҷузъи муҳимтарини асари бадеӣ маҳсуб ёфта, воситаи ташаккули биниши сиёсӣ, иҷтимоӣ ва таърихӣ хонанда мебошанд. Дар онҳо мафкураи сиёсӣ ва иҷтимоӣ нависанда равшан инъикос меёбад.

3.2. Заминаҳои ташаккули сухани муаллиф дар осори публиксистӣ ва бадеии устод Айни

Маҳорати воқеанигорӣ ва услуби публиксистӣ дар эҷодиёти устод Айни якбора ба вуҷуд наомадааст. Маълум, ки шуғли асосии эҷодии мавсуф қариб то чилсолагии, асосан, аз навиштани шеър ва китобҳои дарсӣ иборат буд. Мавзуи ашъори то ин вақт навиштаи ӯ ба тасвири ҳасби ҳол, панду насихат, тавачҷух ба таҳсилу мактаб, муҳаббати инсонӣ бахшида шуда, каму беш воқеаҳои муҳимми ҷомеа дар бар мегирифтанд. Яъне устод Айни дар шеърҳои аввалинаш аз тасвири воқеаҳои ҷамъиятӣ дур набуд. Сипас, баъди инқилобҳои февралӣ ва октябрии соли 1917 мавзую мазмуни воқеанигории асарҳои устод Айни шакли пурра ва такмилёфта пайдо кард. Дар чунин шароит бори аввал заминаҳои услуби воқеанигорӣ ва публиксистии мавсуф арзи ҳастӣ карданд. Ҳамин тавр, ба миён омадани шароит ва имкониятҳои замони заминаи пайдоиши услуби сухани муаллиф ва рӯҷуҳои публиксистию таърихӣ дар осори мавсуф гаштанд. Заминаи он, пеш аз ҳама, дар осори публиксистии мавсуф гузошта шудааст.

Бо тақозои замон устод Айни баъди Инқилоби октябр ба фаъолияти журналистӣ шуруъ карда, дар саҳифаҳои маҷаллаи «Шуълаи инқилоб» (солҳои 1919 - 1921) ба микдори зиёд мақолаҳои публиксистӣ ба таъриф расонд, ки ба мавзӯҳои муҳимми рӯз – мактаб, матбуот, нашриёт, сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисод, байналмилалӣ, тарбия ва ғайра бахшида шудаанд. Шумораи онҳоро дар рӯзномаю маҷаллаҳои он давра муҳаққиқон хеле зиёд нишон додаанд. Ҳамаи ин асарҳо хусусияти таблиғотию ташвиқотӣ ва фаҳмондадихӣ доранд. Бинобар ин, муҳаққиқонро лозим меояд, ки маҳз аз ин нуқтаи назар ва дар заминаи он публиксистикаи бадеии Айниро мавриди баррасӣ қарор диҳанд.

Дар натиҷа услуби воқеанигорӣ ва публиксистӣ дар осори устод Айни шакл гирифт, ки сухани муаллиф ва рӯҷуҳои лирикӣ дар ифодаи чунин ҳадафҳо нақши калон мебозад. Воқеан, тамоми мақолаҳои публиксистии устод дар он давра «моҳиятан ҳама ба худшиносии миллӣ ва бедории заҳматкашон

нигаронида шудаанд» [63, с. 17]. Агар дар «Шуълаи инқилоб мавзуи муборизаи сиёсӣ дар ҷойи аввал меистод, дар «Овози тоҷик» масъалаи тарбияи инсонӣ таҳсилкарда, мутамаддин ҷойи бештар пайдо кард. Чунончи, дар бисёр мақолаҳои «Овози тоҷик» ҷойи муборизаи сиёсиро акнун масъалаҳои тарбия ва маориф гирифтаанд. Дар яке аз онҳо оҳанги публитсистӣ ба сиёсат омехтааст: «Дар ин мақола мо дар бораи ташкилоти тоҷикон ва маорифи тоҷикон фикр медавонем, мурод аз ин тоҷикон ҳамон тоҷиконенанд, ки дар дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон мондаанд, зеро кори тоҷикони Тоҷикистонро худӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дуруст хоҳад кард ва хоҷат ба фикрдавии амсоли мо нест» [54]. Ин ҷо, пеш аз ҳама, истилоҳи «тоҷик» ба назар мерасад, ки минбаъд дар эҷодиёти устод Айнӣ ва адабиёти сиёсӣ бадеии он давра ба таври фаровон ба қор рафт. Ба қавли муҳаққиқон, «аз повести «Одина» сар карда, то мақолаҳои охири он, ки дар саҳифаҳои рӯзнома ҷоп мешуданд, калимаи «тоҷик» ҳатман таъкид меёфт» [64, с. 21]. Ҳамин тавр, «публитсистикаи ин давраи устод Айнӣ ҳам аз ҷиҳати услуб ва приёми адабӣ, биниши эстетикӣ ба ҳаёт ва замон таҳаввули бузургро аз сар гузаронд» [65, с. 31]. Ба андешаи мо, услуби нави мазкур, ки аз мақолаҳои публитсистии матбуот шуруъ шуда буданд, дар асарҳои бадеии минбаъдаи устод идома ёфтанд ва дар онҳо шакли нави рӯзи лирикий таърихий публитсистӣ ба миён омад, ки намунаи онҳоро дар асарҳои калони муаллиф метавон дид.

Аз муҳаққиқони тоҷик ба публитсистикаи устод Айнӣ, замина ва махсусиятҳои он аввалин бор ба таври ҷиддӣ марҳум Абдуқодир Маниёзов рӯ овард. «Публитсистика ва назми устод С. Айнӣ» ном рисолаи ӯ таҳқиқоти бунёдӣест, ки то ба имрӯз аҳаммияти илмӣ худро гум накардааст. Ин муҳаққиқ дар ашъори пешинаи устод низ замина ва унсурҳои публитсистиро мушоҳида бинамудааст. Чунончи, ба қавли ӯ, дар шеърҳои ҳасбиҳолӣ ва лирикаи ишқӣи ӯ монанди «Ғули сурх» (1895), ғазалҳои «Шабӣ дӯшина...», «Беҳучраву бекӯяму бечомаву дастор» андешаҳои иҷтимоӣ инъикос ёфтанд. Аз ин пештар баъди шиносӣ бо осори сарвари маорифпарварони тоҷик Аҳмади Дониш дар фаҳмиши устод Айнӣ нахуст ақидаҳои маорифпарварӣ,

баъдан, пас аз шиносӣ бо афкори чадидон муддати даҳ сол ғояҳои навоари иҷтимоӣ раванқ ёфтанд. Дар ашъори ин давра ва минбаъдаи устод низ услуби рӯзи лирикиро мушоҳида кардан мумкин аст. Яке аз онҳо шеъри «Яъс» аст, ки ба забони ўзбекӣ мебошад. Дар он шоир: «нахуст ватани худ Бухоро бо меҳру муҳаббат ёд намуда, дар бораи ба вайрона мубаддал гардидани он ва аз тарафи чаллодони амир ба таври ваҳшиёна кушта шудани мардуми бегуноҳ бо сўзу алам сухан меронад... Пас аз овардани чунин манзараи ғамангези Бухорои амири якбора оҳанг ва мазмуни шеър тағйир ёфта, қатъитар мегардад ва ба таври рӯзи лирикӣ давом мекунад. Ба ивази каломи пурсўзу гудоз суханони ғазболуд ва оташбори шоир, ки амир ва аморатро маҳкум менамояд, шуруъ мешавад» [114, с. 73]. Дар шеъри тоҷикии «Марсия» низ чунин ҳолат ва рӯҳия мушоҳида мешавад. «Дар он танҳо рӯҳияи ҳузновар ва ҳиссиёти пурғаму андӯх, чунон ки одатан дар марсияҳо дида мешавад, акс наёфта, балки хашму ғазб ва эътирози қавии шоир нисбат ба сабабгори фоҷиа ва мусибат, ки амир ва соҳти амирист, бо як оҳанги часуруна ифода ёфтааст» [114, с. 55]. Қуллаи баландтарини ашъори инқилобии устод Айнӣ «Марши хуррият» мебошад. «Марши хуррият» - и устод Айнӣ тафаккури халқи ҷафокашида ва аз равандҳои муҳимми ҳаёти сиёсӣ дар канормондаи моро бедор карда, дар замони инқилоб ба ташаккули худшиносии миллӣ асос гузошт» [185, с. 277 - 278]. Дар ҳақиқат, шеърҳои зидди истибдодии устод Айнӣ, ки дар арафа ва рӯзҳои инқилоби Бухоро суруда шудаанд, баробари маршу сурудҳои инқилобии ӯ мардумро як навъ ба озодӣ даъват мекарданд, онҳо аз аҳаммияти баланди тарғиботию ташвиқотӣ бархурдоранд. Аксар чунин ашъори инқилобии устод Айнӣ давоми солҳои 1919 - 1921 дар маҷаллаи «Шуълаи инқилоб» (1919 - 1921), рӯзномаи «Меҳнаткашлар товуши» (1919 - 1922) ҷоп шуданд.

Сабабҳои ба публитсистика рӯй овардани устод Айнӣ ва баъзе нависандагони дигарро А. Маниёзов ба талаботи замони вобаста донистааст: «Публитсистика ҳамчун як жанри фаврӣ (оперативӣ)... аҳаммияти калон касб намуд. Ин аст, ки бештарини нависандагони советӣ эҷодиёти худро пас аз

револютсия бо ҳамин жанр сар карданд» [114, с. 71]. Чихати мазкур касро ба андеша водор мекунад. Осори бисёр бузургони тоҷик устодон С. Айнӣ, А. Лохутӣ, М. Турсунзода, Ҷ. Иқромӣ, Б. Ғафуров ва ғайра аз оғоз бо публитсистика пайвандии наздик дошт. Сабаби ин ҳолатро муҳаққиқи зикршуда аз се омил вобаста медонад: 1) даҳолати фаъолонаи Айнӣ ба ҳаёт: «Тамоми асарҳои илмӣ, адабӣ ва педагогии С. Айнӣ, ки дар айёми револютсия таълиф ёфтаанд, дорой аҳаммияти публитсистӣ буданд, яъне ба ибораи дигар, дар ин давра публитсистика яке аз хусусиятҳои асосии эҷодиёти нависанда мегардад» [114, с. 72]; 2) таъсири намояндагони мактаби маорифпарварӣ, пеш аз ҳама, Аҳмади Дониш: «Адибони маорифпарвари охириҳои асри XIX дар баробари тарғиби илму маърифат ва танқиди нуқсонҳои таълиму тадрис ба дигар масъалаҳои муҳимми иҷтимоию сиёсӣ ҳам дахл намуда, қабехтарин ҷиҳатҳои тартиботи ҳукмронии замони худро фoš ва мазаммат мекарданд» [114, с. 54]; 3) матбуоти даврӣ. Дар ҳақиқат, бисёр адибони тоҷик, аз ҷумла, устод С. Айнӣ ва шахсиятҳои номдори дар боло зикршуда, ҳатто, агар дар матбуоти нахустини пешқадами тоҷикӣ ширкати фаъолона надошта бошанд ҳам, маҳз аз мутолиаи онҳо бо намунаи мақолаҳои публитсистӣ шинос шуда, барои фаъолияти ояндаи эҷодии худ раҳнамо пайдо карданд.

Омӯзиши публитсистикаи Айнӣ «барои донишҷӯи таърихи пайдоиш ва инкишофи жанри публитсистикаи адабиётмон ва ҳам барои таҳқиқ намудани такомули услуби худ нависанда ҳоло аҳаммияти ниҳоятдараҷа калон дорад» [114, с. 77]. Барои ин «публитсистикаи адабиётмон» мегӯем, ки осори мазкури устод ба иловаи хусусияти журналистии худ аз манбаи адабиёти бадеӣ зиёд об хӯрдааст ва ҷӣ тавре ки дар поён хоҳем дид, ба эҷоди асарҳои бадеии нависанда замина гузоштааст. Хуллас, устод Айнӣ ҳам донандаи илму маърифат ва ҳам сиёсатмадори воло буд.

Муҳаққиқон мақолаҳои публитсистии устод Айнӣро ба ду қисмат: ифодакунандаи масъалаҳои дохилии мамлакат ва масъалаҳои байналхалқӣ ҷудо кардаанд. Дар мақолаҳои намуди аввал устод Айнӣ халқро барои мудофияи ватан, муҳофизати дастовардҳои инқилоб, даъват ба хизмати

аскарӣ, дастгирии мактабу маориф, матбуот даъват кардааст. Албатта, дар чунин мақолаҳо нависанда гоҳо ба ибрази норасоӣҳо низ даст зада: «Лекин он «бародарон» - ӯ, ки аз номи ранҷбарон ва аз номи фирқаи иштирокиюн бар сари қор омада буданд, аксаран ба програмаи иштирокиюн амал намекарданд. Бинобар ин, мусодираҳои бемавқеъ, ҳаҷазҳои бемаврид ва амсолаш бисёр воқеъ шуд» [183, с. 1]. Дар ин порча устод Айнӣ аз изҳори баъзе камбудӣҳо дар қори мақомоти давлатӣ рӯй напӯшида, онро фош намуда, роҳи ислохро нишон додааст. Дар натиҷа маҷаллаи «Шуълаи инқилоб» бисёр вақт бо нотарсона ва берӯю риё нишон додан ва зери танқиди саҳт гирифтани камбудӣҳои қори ҳукуматдорон ва коммунистони солҳои аввали инқилоб аз матбуоти дигар фарқ мекунад. Даъват ба мубориза ва инқилоби ошқоро, баъдтар дастгирӣ ва ҳамроҳ шудани мардуми маҳаллӣ ба сафи аскарони шуравӣ ва ниҳоят, бо силоҳ мубориза бурдан бар зидди босмачиён низ дар мақолаҳои ондавраи устод ба назар мерасанд, ки аз инкишофи афкори сиёсии Айнӣ дарак медиҳанд: «Моро лозим аст, ки дар маъракаи босмачиён аз ҳуди аҳоли қувваи фирқавӣ (партизанӣ) омода карда, ба эшон муқобилаи билмисл намоем» [52, с. 1-2]. Яъне устод Айнӣ аз инъикоси масъалаи муборизаи рӯйирости мусаллаҳона бар зидди душманони халқу давлат рӯй натофта ва бо ин ба сиёсат ва воқеаҳои иҷтимоӣ шарик буданашро нишон додааст.

Мавзуи дигари муҳимми публицистикаи ондавраи устод Айнӣ маориф ва маданият мебошад. Аз ҷумла, мақолаи «Танвири афкор» ба зарурати таҳсили ҷавонон бахшида шудааст. Дар он чун дар мақолаҳои дигар ҷумла ва порчаҳои дорой мурочиат ва даъват зиёд ба назар мерасанд: «Бародарон!.. Ба қадри иқтидоратон аз ҷаридае, ки ба забони худатон нашр мешавад, истифода намоед... Ҳеч гоҳ аз хондан зарар намебинед!» [53, с. 3]. «Акнун навбати қалам аст» низ дар мавзуи мазкур буда, хотиррасон шуда, ки: «қалам» иборат аз хондан, навиштан, хонондан, мусоҳибаҳои адабӣ кардан, ба ҳар гуна адабиёт ривҷ додан, рӯзномаҳои муваққата ва рисолаҳои ғавқулода таъмин ва нашр кардан аст» [56, с. 1]. Дар ин мақолаҳо устод Айнӣ ба далелҳои воқеӣ

тақя бинамуда, аз ин рӯ, хусусияти муҳимми публитсистикаи солҳои бистуми устод воқеӣ будани онҳост.

Дар қисмати дувуми мақолаҳои публитсистӣ, ки ба ҳаёти байналхалқӣ бахшида шудаанд, устод Айнӣ ба вазъи байналхалқӣ дар тамоми мамлакатҳои Шарқ, қисман ба Ғарб низ назар дӯхта, ҳангоми таҳлили онҳо масъалаҳои мазкури мавриди назарро бо воқеияти давлати шуравӣ муқоиса намудааст. Нависанда «махсусан, ба вазъияти Шарқ таваҷҷуҳи зиёд намудааст..., сабабҳои асосии аз тарафи мустамликадорони мағрибӣ истило шудани мамлакатҳои Осӣро баён намуда, макру фиреб ва ҳиллаву найрангҳои империалистонро... фаш мекунад» [114, с. 111]. Аз муҳтавои чунин мақолаҳо бармеояд, ки ҷаҳонбинии устод Айнӣ баъди мутолиаи матбуоти хориҷа ва шуравӣ, шиносӣ ва ҳамкорӣ ба инқилобиёни ҳақиқӣ хеле васеъ шуда, дар бораи воқеоти байналмилалӣ андешаҳои муҳимму қобили қабул баён карда, ҳулосаҳои зарурӣ бароварда метавонад: «Нависанда акнун Шарқро ба беморе ва мустамликадоронро ба ворисони беинсофу чашмгурӯсна шабоҳат додааст» [114, с. 113]. Дар ин мақола, ки «Масъалаи Шарқ» ном дорад ва мақолаҳои дигари ба он монанд устод бо истифодаи хабарҳои матбуот ва агентҳои телеграфӣ аз ҳаракатҳои миллию озодихоҳии давлатҳои Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон, Чин, Арабистон тарафдорӣ намудааст. «Ин бор, – ҳулоса карда нависанда, – инқилобҳои Шарқ натиҷаҳои комиле хоҳад дод. Ин бор ҷаҳонгирон ва сарватдорони Фаранг ба диёри ҷаннатосори машриқзамин абадӣ видоъ хоҳанд кард» [55, с. 2]. Чунин намуди тасвири публитсистии ҳаёт дар осори устод Айнӣ дар он солҳо бори аввал мушоҳида шуда буд. Вобаста ба иқтибоси мазкур метавон гуфт, ки яке аз мавзӯҳои асосии публитсистикаи устод Айнӣро дӯстӣ ва бародархондагии халқҳои Шарқ ташкил медиҳад.

Дар очеркҳои нисбатан калон, аз ҷумла, «Таърихи муҳтасари ҳаракати инқилобӣ дар Бухоро», ки низ дар он солҳо дар матбуот ба нашр расида, устод Айнӣ масъалаҳои мавриди назарро на танҳо ба таври нақл, балки бо услуби публитсистӣ тасвир намудааст. Ҳамчун шоҳиди воқеаҳо зикр мекунад, ки муллоҳо ва уламо бо истифодаи имтиёзҳои дошташон, ҳатто, ҳуҷраҳои

вақфӣи мадрасаҳоро хусусӣ гардонида, онро ҳамчун объекти тичорат истифода мебаранд, ҳол он ки аз рӯйи қоидаи шариат чунин амал мумкин набуд. Ин аст, ки «як нуктаи муҳимме, ки ба тамоми асарҳои таърихии С. Айни дахл дорад ва онҳоро аз асарҳои таърихии пештара фарқ мекунонад, ба таври объективӣ тасвир шудани ҳақиқатҳои таърихӣ мебошад» [114, с. 130]. Айни он чизеро, ки дидааст ва он чизеро, ки дар адабиёти илмӣ ва таърихӣ хондааст, бо зикри далелҳо тасвир намудааст. Дар ин асарҳо мавқеи ҷамъиятӣ ва инсонии нависанда бисёр равшан мебошад. Ҳамин тавр, хусусияти ҷолиби тавачҷуҳи публитсистикаи устод Айни ҳақиқатнигорист. «Беистисно, тамоми мақолаҳои С. Айни дар асоси фактҳои воқеӣ навишта шудаанд» [114, с. 135]. Ҳамчунин, муҳаққиқ Мурод Муродӣ дуруст таъкид карда, ки «тамоми осори бадеиву публитсистӣ ва ҳагто, илмӣи устод С. Айниро воқеиёти реалии замон ва ҳақиқати ҳол ташкил медиҳад, зеро манбаи асосии эҷоди устод ҳаёт аст» [121, с. 86]. Баробари ин, мақолаҳои мазкур, ки аксарияташон дар мавзуи сиёсиву иҷтимоӣ мебошанд, бо забони сода, ба хонандаи ҳама давру замон фаҳмо навишта шуда, дар онҳо тамоми нафосати забони тоҷикии адабӣ ва шифоҳӣ нигоҳ дошта шуда, аз мақолу зарбулмасалҳо ва санъатҳои бадеии гуногун чун ручӯ ва нидо фаровон истифода гаштаанд, ки намунаашонро дар ин таҳқиқ мо дидем.

Барҳақ, бисёр муҳаққиқон Садриддин Айниро «асосгузори публитсистикаи шуравии тоҷик» медонанд [66, с. 15]. Дар ин бора муҳаққиқ И. Усмонов навиштааст: «Устод Айни ҳамчун асосгузори публитсистикаи тоҷик медонист ва бо боварӣ таъкид менамуд, ки ташкилшавии матбуоти оммавӣ боиси пешрафти ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоию маданияи халқ мегардад» [167, с. 3]. Муҳаққиқ М. Муродӣ дар мавриди фаъолияти публитсистии устод Айни таҳқиқоти бештар гузаронида, дуруст зикр карда, ки «Садриддин Айни дар тамаддуни муосири тоҷик ҳамчун нависанда, олим ва публитсист маълуму машҳур аст» [122, с. 42].

Дар осори публитсистии устод Айни сухани муаллиф ва ручӯи лирикӣ шакл ва сохтори махсусро дорост. Яке аз махсусиятҳои онҳо ба таври ҷудо аз

матн омадани онҳост. Барои мисол баъди то андозае пурра қисса кардани таърихи амирони манғитияи Бухоро бо сарлавҳаи «Эътизор – пӯзиш» тарзи кори худро дар болои ин асар изҳор карда, масъалаи бисёр муҳимро ёдовар шуда, ки ба хонанда таъсири масарратбахш мерасонад: «Бисёртарини муаррихони Машриқзамин, хусусан, ононе, ки ба дарбори подшоҳон тарбият ёфтаанд, асоси таърихнависиро ба қасида ва мадеханигорӣ гузоштаанд, дар назди мурдаву зинда тамаллуқ ва риёкориро пеша карданд. Ночор ахлоф аз дardҳои кӯҳна ғофил монданд ва ибрате гирифта натавонистанд. Бинобар ин, мо, аҳли Машриқ, хусусан, туркистониён, батнан баъди батнин дар чоҳи мазаллат фурӯ рафтем ва меравем» [9, с. 323]. Чунин шакли рӯчуи лирикӣ, ки сухани муаллиф мебошад, дар асарҳои гуногуни устод Айни ва асарҳои бадеии нависандагони дигар ҳам зиёд дида мешаванд.

Дар очеркҳои публицистии индавраинаи устод Айни чун дар мисоли боло ба таври чудо аз матн омадани чунин сухани муаллиф зиёд дида мешавад. Бештари онҳо дар шакли кӯтоҳ – иборат аз як ҷумла ё луқма дар дохили қавсайн омадаанд. Вазифаи онҳо аз ин иборат аст, ки чунин рӯчуҳо назари нависандаро ба ҳодиса ва нақли тасвиршуда ифода мекунанд. Чунончи, дар се очерки калонҳаҷми «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро» (1918), «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» (1922) ва «Таърихи инқилоби Бухоро» (1921, ба забони ўзбекӣ), ки қариб дар як вақт (солҳои 1918 - 1922) навишта шудаанд, дар дохили матни асарҳо ҷумлае чанд мушоҳида мешавад, ки ақидаи муаллифро бо мақол, танз ё ифодае баён кардааст. Масалан, баъди тасвири беҳабарии амир Музаффар аз кори сиёсӣ муаллиф дар дохили қавсайн овардааст: «(Аҷаб ҳамоқате! Аз як тараф, элчиро ҳабс карда, аз тарафи дигар, дари сулҳро кӯфтани чӣ маънӣ дорад?!» [9, с. 244]. Махсусияти ин ҷумлаҳо аз он иборат аст, ки аз рафти нақл чудо мебошанд ва аз ҷониби муаллиф ба таври илова дохил карда шудаанд. Амир барои амали нодурусти молиявии худро пӯшонидан бо қарз чиз харида, баъд онро бо моли хазина баробар мекард. Ин фиреби ўро устод Айни дар даруни қавсайн чунин баҳо додааст: «(Оҳ, аз ин талбисоти шайтония!)» [9, с. 294]. Дар ин ҷумлаҳои кӯтоҳ назар ва муносибати

нависанда ба қору рафтори ашхоси тасвиршуда баён ёфтааст, ки яке аз намудҳои рӯҳҳои публитсистӣ ба ҳисоб меравад.

Ҳамчунин, дар баъзе аз матолиби публитсистӣ, аз ҷумла, мақолаҳои публитсистӣ устод Айнӣ барои таваҷҷуҳи хонандаро бедор кардан ва мақсади ба мавзӯ рӯй оварданаширо маълум кардан «матлаъро бо зикри омилҳои барангезандаи фикр (интерпретатсионӣ) шуруъ намуда, бо ин роҳ хонандаро ба асли матлаб шинос мекунад: «Назар ба ахборе, ки мо дар рӯзномаҳо мутолиа кардем...», «Рафиқи мо рӯзномаи «Иштирокиюн» ба унвони ғавқ сармақолаи муҳим навиштааст... ва ғайра» [123, с. 63]. Чунин ҷумлаву порчаҳои хурд низ як усули публитсистӣ дар асари бадеӣ мебошанд.

Ҳарчанд аксари адабиётшиносони имрӯза дар осори устод Айнӣ тақомули афкори сиёсӣ ва иҷтимоиро мушоҳида кардаанд, муҳаққиқи намоёни осори мавсуф М. Шакурӣ дар симои Айнӣ инқилобгарои сиёсиро дидан намехоҳад ва ба он чизе, ки дар воқеият ҳаст, яъне маорифпарвар ва равшангари бузург будани устод Айнӣ қаноат кардааст ва инро ҳодисаи бузурги таърихӣ медонад. Хулосаи асосии ӯ дар ин бора чунин аст, ки «то охир ҳадафҳои маорифпарварии ӯ (С. Айнӣ) ба ҳадафҳои сиёсӣ табдил наёфт» [173, с. 30]. Дар ҳақиқат, устод Айнӣ нахустин публитсистии тоҷик, маорифпарвари намоён буд, мақолаҳои сиёсӣ ва публитсистии ӯ аз тамоми осори публитсистии муаллифони дигари тоҷик бештар аст, аммо ӯ ҳеч гоҳ сиёсатмадор набуд, нашуд ва ба ягон ҳизбу созмон номнавис нагардид. Ин яке аз махсусиятҳои асосии шахсияти ӯ ба ҳисоб меравад. Ҳарчанд дар қори сиёсӣ бевосита ширкат наварзид, замоне ки ба аввалин давлати мустақили Бухоро ӯро мансабе пешниҳод карданд, қабул нанамуд, бо силоҳи худ – қалам ва дониши фароҳаш дар пешорӯи миллату давлат хизматеро анҷом дод, ки ягон сиёсатмадори касбии он замон ба ӯ наовардааст. Ин аст, ки мо мақолаҳои сершумори мавсуфро публитсистикаи сиёсӣ номидаем. Дар бораи сабаби бевосита ба сиёсат напайвастании Айнӣ боз ҳам айнаишиноси номӣ М. Шакурӣ дуруст зикр карда, ки: «Равшангари асил то имкон ҳаст, берун аз сиёсат меистад» [173, с.

31]. Аз чониби худ баъди баррасии мисолҳои боло хулоса мекунем, ки ба ҳар ҳол, устод Айнӣ аз сиёсат берун набуд ва дар ҷӯши он амал кардааст.

Зимни баррасии осори устод Айнӣ мушоҳида мешавад, ки аз ҳодисаҳои муҳимми сиёсӣ вақти зиёд нагузашта мавсуф ба инъикоси онҳо дар асарҳои худ шуруъ намудааст. Ҳол он ки пажӯҳишгарон бар онанд, ки барои инъикоси онҳо вақти муайян лозим аст. Аз ҷумла, зикр кардаанд: «Дар Ғарб расм бар ин аст, ки дасти кам беш аз гузашти даҳ сол аз вуқуи ҳаводиси муҳимме ҳамчун ҷанги ҷаҳонии аввал ва дувум, инқилоби санъатӣ, зуҳури куминизм ва... осори адабӣ матраҳ ва қобили қабули халқ мешавад ва биттабъ, пас аз он аст, ки таҳлилгарон ва пажӯҳишгарони адабиёт ҷасорат меёбанд раванди тавлиди осори адабиро ба нақд биспоранд» [96, с. 3].

Аз ҷумла, ҳанӯз то барқароршавии Ҳокимияти Шуравӣ чунин байтҳоро вобаста ба кушта шудани додараш Сирочиддин дар террори моҳи марти соли 1918 сурудани мавсуф бешак, аз сиёсат дур набудани ӯро нишон медиҳад:

Хоҳам он хонаи бедоду ситам вайрон бод!

Хоҳам он маҳкамаи ҷавр мазористон бод!..

Хоҳам он муфтиву он қозиву он шоҳу вазир

Сарнагун гашта ба хуни худашон галтон бод!

Ҳамин тавр, аз солҳои 1917 - 1918 давраи нави ҷаҳонбинии сиёсӣ ва маърифатпарварии устод Айнӣ шуруъ шудааст. Баъд аз воқеоти куштори моҳи марти соли 1918 устод Айнӣ дар шеърӯ мақолаҳояш то андозае маорифпарвари сиёсӣ шуд. Ҳамчунин, ӯ акнун дар мақолааш «Қарори таърихӣ як иҷтимоӣ фавқулода», ки мазмуни эълонияи сиёсии навиштааш мебошад, мардуми Бухоро ба инқилоби сиёсӣ даъват кардааст: «Касоне, ки аз наздик ба ҷузъиёти умури идораи ҳукумати Бухоро бо диққат назар андохтаанд..., билкуллия аз ин ҳукумат даст шуста, аз ислоҳ ёфтани маънос мешаванд» [183, с. 3-4]. Яъне акнун устод Айнӣ роҳи ягонаи раҳо шудан аз сохти амириро инқилоб шуморидааст: «Муаллиф қатлу куштор ва ваҳшигарихоеро, ки дар солҳои реаксияи ҳукумати амири дар Бухоро рӯй додаанд, хотиррасон намуда, мегӯяд, ки фақат ба воситаи револютсия ин ҳама

бедод, зулм ва истибдодро хотима додан ва ба озодӣ ноил гардидан мумкин аст» [114, с. 91]. Устод Айнӣ шахсан дар тайёр кардани варақаҳои расмии сиёсӣ ширкат варзида буд, ки онҳо дар арафи «инқилоб ё фитнаи Бухоро» дар худуди шаҳри Бухоро ва атрофи он паҳн карда мешуданд. Мавсуф дар баъзе мақолаҳои мазмунӣ чунин шиору варақаҳо низ истифода намудааст. Аз ҷумла, дар яке аз онҳо омада: «Бародарон! Ин роҳи Инқилоб, ки раҳсипор гардидаед, муборакатон бод! Дар кори худ собитқадам буда, ба муборизаи катъӣ иқдом фармоед!» [183, с. 4-6]. Яъне устод Айнӣ ҳам ба таври назариявӣ ва ҳам амалӣ дар инқилоб ширкат дошт. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки «як хусусияти тозаи маорифпарварии ӯ ин буд, ки ҳамеша каму беш ранги сиёсӣ дошт» [173, с. 37]. Дар натиҷаи чунин фаъолияти босамари сиёсӣ ва иҷтимоӣ устод Айнӣ дар назди халқу давлат вазифаҳоеро иҷро кард, ки дар таърихи халқӣ тоҷик метавон онҳоро бо хатти заррин навишт. Пеш аз ҳама, «собит кардани мавҷудияти тоҷикон амалан бар зиммаи устод Айнӣ монд» [173, с. 41]. Устод дар ин муборизаи сиёсӣ бо силоҳи равшангарӣ ширкат варзид ва муборизаро роҳбарӣ кард. Хуллас, бо силоҳи равшангарӣ кореро анҷом дод, ки аз дасти ҳар гуна сиёсатмадор намебарояд. Силоҳи мазкури устод дар ин муборизаи шадид публицистика буд. Метавон аксари мақолаҳои дар ин замон навиштаи устодро сиёсӣ номид. Баробари сиёсиву иҷтимоӣ будан мақолаҳои мазкур оҳанги илмӣ низ доранд ва қисме аз онҳоро метавон публицистикаи илмӣ номид. Устод Айнӣ фаҳмиш ва ҷаҳонбинии васеъ ва амиқ дошт, ҳодисаву корҳои надидаву нашунидаашро низ метавонист аз дуриҳо дарк кунад ё пешгӯӣ намояд. Яке аз сифатҳои публицистикаи оӯӣ ҳамин аст. Чунончи, аз шунидани афкори Ленин андешаеро пеш гузошт, ки дар Шарқ якбора ба муборизаи сиёсӣ гузаштан дуруст нест, ба ҳаракатҳои миллӣ бояд тавачҷуҳ намуд. Яъне ӯ афкори хешро бо гуфтори пешвоён ва идеологияи замон мувофиқат кунонида, дар роҳи пешрафти ҷомеа саҳм мегузошт. Ин аст, ки «дар ҷаҳонбинии Айнӣ шакли миллии иҷтимоӣ бар шакли синфӣ он пирӯзӣ ёфт, шуури миллӣ аз шуури табақотӣ пурзӯртар омад» [173, с. 52].

Хизмати дувуми устод Айнӣ дар роҳи худшиносӣ ва пирӯзии сиёсии миллати тоҷик дар солҳои бистуми қарни XX эҷоди «Намунаи адабиёти тоҷик» (соли 1926) аст. Ба қавли Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, «Намунаи адабиёти тоҷик» мисоли барҷастаи таъсир расондани адабиёт ба равандҳои сиёсӣ ва иҷтимоии замон мебошад» [185, с. 284]. Албатта, аксари адабиётшиносон аҳаммияти илмию адабию фарҳангии ин асари бузургро таъкид намудаанд. Аммо дурусттар он аст, ки, пеш аз ҳама, аз «чанбаи иҷтимоӣ сиёсии он ҳарф ба миён гузорем. Яъне «Намунаи адабиёти тоҷик» барои миллати тоҷик дар навбати аввал аҳаммияти сиёсӣ иҷтимоӣ дорад. Дар ин маврид дар асарҳои таҳқиқотии М. Шакурӣ маълумоту таъкидоти зиёд ба чашм мерасанд. Қайд кардааст, ки «аз «Намунаи адабиёти тоҷик» сар карда адабиётпаҷӯҳии навини тоҷикӣ раҳнамуни хувийятҷӯӣ ва василае барои хувийятшиносии миллӣ гардид» [173, с. 117]. Чунон ба назар мерасид, ки ҳадаф аз навиштани ин китоб аз тарафи устод Айнӣ иҷрои кори илмӣ буд, аммо чӣ тавре ки дида шуда, дар ин маврид ҳам мақсуди илмӣ тобеи вазифаи иҷтимоӣ гардид. «Намунаи адабиёти тоҷик» кореро анҷом дод, ки як гурӯҳи калони сиёсатмадорон аз уҳдаи иҷрои он намебаромаданд.

Бояд гуфт, ки танҳо аз охири солҳои сиёсии асри гузашта сар карда, дар адабиёти бадеӣ ва адабиётшиносии шуравӣ тавачҷух ба чанбаи синфии асарҳо коҳиш ёфт. Дар ин давра устод Айнӣ асаре бо номи «Алишери Навоӣ» эҷод кард, ки аз шодмонии устод аз вазъи баамаломандаи сиёсӣ иҷтимоӣ дарак медиҳад. Дар он бори аввал ба намояндагони илму фарҳанге муроҷиат шуд, ки намояндаи синфи ҳукмрон, вазири подшоҳ маҳсуб меёфт. Қайд карда, ки Ҷомӣ «ҳатто, дар қорҳои сиёсӣ ҳам яке аз соҳибмашваратони содиқи Навоӣ ва ёридихандаи ӯ буд... Фикрхоеро, ки дар бораи осоиши халқ ва ободии мамлакат дошт, ба воситаи Навоӣ ба вучуд меоваронид...» [59, с. 300 - 301]. Аз ин пас, ширкати устод Айнӣ дар фаъолиятҳои амалии сиёсии ҷомеа кам гардида, осори мавсуф бештар хусусияти илмию таҳқиқотӣ пайдо кард.

Осори публицистии устод Айнӣ дар ташаккули услуби публицистии асари бадеӣ ӯ калон аст. Онҳо заминаи асарҳои бадеӣ калонҳаҷми

ояндаашро гузошанд. Яъне «фаъолияти публитсистӣ агар, аз як тараф, ба васеъ шудани арсаи ҳақиқатнигорӣ мусоидат карда бошад, аз тарафи дигар, барои ташаккули насри бадеии ӯ замина ҳозир намуд» [114, с. 150]. Ниҳоят, публитсистикаи устод Айнӣ аҳаммияти таърихӣ ҳам дорад, ки ин мавзуи дигар аст. Ба ҳар ҳол, метавон гуфт, ки он оинаи пураарзиши таърихи халқи тоҷик дар ду даҳсолаи аввали асри ХХ буда метавонад.

Мисолҳои боло аз осори бевосита публитсистии устод Айнӣ оварда шуданд. Баробар ба ин ва баъд аз он мавсуф ба кори эҷоди асарҳои бадеӣ низ машғул шуда, дар онҳо муборизаи мазкурро бо роҳи тасвири хислатҳои бади шайхону судхӯрон бо оҳанги ҳаҷвӣ идома дод. Яке аз чунин асарҳои аввалини насри бадеӣ, ки худ онро «ҳикоя» номидааст, «Анҷоми кори як шайхи ҳилагар» ном дошта, дар асоси воқеаи ҳаётӣ эҷод шудааст. Онро метавон аввалин фелетон, ё асари бадеии устод ном бурд. Дар он образи шайхи ҳилагар тасвир ёфтааст, ки барои аз даст надодани амвол коғази рӯйхатро фурӯ бурда, шикамашро бо корд бурида нобуд шуд. Оқибати кори ӯ ба тақдири Қори Ишқамба аз асари баъдинаи устод «Марги судхӯр», ки аз шунидани хабари мусоидираи сарваташ дилкаф шуда мурда буд, монанд аст.

«Дар ин давра ӯ баробари мақолаҳои зиёди публитсистӣ... асарҳои нисбатан калонҳаҷмеро доир ба масъалаҳои муҳимми замон таълиф кард» [114, с. 86]. Бояд гуфт, ки ин асарҳои калонҳаҷм байни хонандагон ҳамчун асарҳои бадеӣ шинохта шудаанд. Намунаи барҷастаашон повести «Чаллодони Бухоро» (худӣ устод онро «повест» номидааст, яъне асари бадеӣ) буда, яке аз асарҳои бадеии аввалини насри бадеии замони шуравии тоҷик маҳсуб меёбад. Худӣ устод дар ин бора гуфтааст, ки: «Ман навиштани ин повестро соли 1920, пештар аз револютсияи Бухоро сар карда, дар моҳи сентябри ҳамон сол ба поён расонда, дар ҳамон вақтҳо ба Нашриёти давлатии Республикаи Советии Халқии Бухоро супурда бошам ҳам, чоп нашуд» [8, с. 7]. Ин порча, ки ҳамчун эпилóg дар асари мазкур омадааст, намунаи рӯзи лирикӣ буда, хусусияти публитсистӣ дорад. Аз он бармеояд, ки устод асари мазкурро дар муддати хеле кӯтоҳ, аз замони баргузории воқеа вақти зиёд (андаке зиёд аз ду сол)

нагузашта, ба талаботи замон ҷавобгӯ навишта тамом кардааст. Яъне устод Айнӣ аз назари масъулиятшиносӣ, дарки воқеоти сиёсии замон зарурати мавзуи мазкурро ҳис карда, он ҳодисаи мудҳиши моҳи марти соли 1918 - ро ба тарзи бадеӣ баён карда, хулосаро ба зиммаи хонанда гузоштааст. Хусусияти публицистӣ доштани асари мазкурро аз рӯи таърихию публицистии зиёди он ва забони асар метавон дарк кард. Дар ин бора М. Муродӣ дар мақолаи махсус ҷанбаи иҷтимоӣ ва публицистии асарро мавриди баррасӣ қарор додааст. Ӯ таъкид карда, ки маҳз воқеаҳои мудҳиши қатли ом, ки моҳи марти соли 1918, пас аз фурӯ нишондани шуриш дар арки амир рух додаанд, сабаби навишта шудани асар гардидааст» [121, с. 88]. Ҷанбаи таърихӣ ва воқеӣ доштани асарро худ устод Айнӣ дар поварақи нашри аввал низ таъкид карда: он «ҳақиқатест, ки аз ҷоҳаҳои Бухорои соли 1918 навишта шудааст»; ё бори дигар нафари аниқ ва масъулро шоҳид меорад: «Ба рост будани ин ҳикоят ҳозира саркотиби Комитети иҷроияи марказии Бухоро Аҳмадҷон - маҳдум шоҳид аст»; ниҳоят, аз ҷониби як нафар ҷаллод меорад: «Ман шуг намегӯям, чизҳоеро гуфта медиҳам, ки ҳамаи онҳоро бо чашми худ дидаам» [8, с. 60]. Ин ҷо бояд зикр кард, ки чунин дар шакли поварақ, шарҳу тавзеҳот истифода шудани сухани муаллиф, ки дар бисёр асарҳо ҷой доранд, низ аз намудҳои гуногуни рӯи таърихӣ (асосан публицистии таърихӣ) мебошанд. Чунин намуди сухани муаллифро, ки, асосан, ба ҷанбаи таърихию воқеӣ доштани асар ишора мекунанд, М. Муродӣ аз шаш ҷиҳат маънидод кардааст: 1) замон ва макони зуҳури воқеаҳо бофта нестанд, асоси воқеӣ доранд; 2) макони воқеаҳо бо номи аслишон истифода шудаанд; 3) аксари қаҳрамонҳо ва персонажҳо ашхоси воқеиянд; 4) шарҳу тавзеҳи масъалаю воқеаҳо бозгӯи фаҳмиши иҷтимоии замонанд; 5) истифодаи шеваи таҳқиқ; 6) дар асари бадеии мазкур ҳарчанд ҳунари офарандагӣ истифода шудааст, «воқеаҳои мушаххаси иҷтимоӣ» дар ҷойи аввал меистанд. Бинобар ин, муҳаққиқ ба хулоса омада, ки: «Ҷаллодони Бухоро» бо вучуди аз аносири ҳунари бадеӣ бархурдор будан, асари публицистӣ аст» [121, с. 89-91]. Асари мазкурро худ муаллиф «повест» (қисса) номидааст. Бадеият ва ҳунари офарандагии нависанда, ороиш бо

рӯчуҳои лирикию порчаҳои публитсистӣ ба он то андозае хусусияти публитсистӣ бахшидааст.

Асари бадеӣ будани «Чаллодони Бухоро» - ро банду баст ва забону услуб низ исбот мекунад. Ба ғайр аз фаслҳои аввал – «Ҷадид кист?», «Усули нави одамкушӣ», «Регхона», «Дар шаби 9 - уми март. Арки амир», ки бо як сабки публитсистӣ замон ва макони воқеаҳои дахлдор шарҳу тавзеҳ ва тасвир ёфтаанд, дар фаслҳои боқимонда бадеият ҷойи асосиро ишғол кардааст. Ин фаслҳо бо усули ҳикоят андар ҳикоят эҷод шуда, ба қиссаҳои шифоҳии «Чор дарвеш», «Ҳазору як шаб» монанданд. Баъзе сарлавҳаҳо низ ҳадафи публитсистии асарро ифода кардаанд: «Ҷадид кист?», «Усули нави одамкушӣ», «Регхона», «Дар шаби 9-уми март. Арки амир». Чунончи, дар боби «Ҷадид кист?» дар рӯчуи лирикии публитсистии зерин факту рақамҳои замонию маконӣ ва шарҳу эзоҳоти аниқии таърихӣ сабт гардидааст: «Дар моҳи март соли 1918 дар арки Бухоро барои чаллодон машғулият зиёд шуда буд. Ин машғулияти чаллодон аз рӯзи шанбе – дувуми мартӣ ҳамон сол сар шуда буд... Азбаски аз 2 - юми март то 5 - уми март дар беруни шаҳр бо қувваҳои шуришгар ҷанг давом дошт, амалдорони амир ва муллоён барои ба арк бурдани дастгиршудагон фурсат наёфта, бештарини онҳоро дар ҷойи дастгиршудашон зада мекуштанд...» [8, с. 10]. Ҷамчунин, муаллиф саволи «Ҷадид кист?» - ро ба миён гузошта, ба он бо забони ҳуди ҳукуматдорон ҷавоб («таърифи пурра») додааст: «Ҳар касе, ки гиребони куртааш тугмадор бошад, ҷадид аст; ҳар касе, ки дар тани худ камзӯл дошта бошад, ҷадид аст; ҳар касе, ки камзӯли сиёҳ дошта бошад, бадтарини ҷадидон аст...» [8, с. 10] ва ғайра. Ё ки дар фасли «Усули нави одамкушӣ» бо ин сабку услуб омадааст: «Ҳар рӯз қариб сад нафар чаллод аз пагоҳӣ то бегоҳӣ ба одамкушӣ машғул бошанд ҳам, барои бандиёни нави, ки беҳадду ҳисоб оварда мешуданд, ҷой холи карда наметавонистанд» [8, с. 11]. Фасли «Регхона» хонандаро бо яке аз зиндонҳои амир ба тавре воқеӣ, ҷӣ тавре ки ҳаст, шинос намудааст, ҳамон тавре, ки дар фасли «Зовуди пахта» - и повести «Одина» ба хонанда шароити завод ва меҳнати пурмашаққати коргарони он шиносонда шудааст. Ҷамаи фаслҳои

номбаршудаи асарҳои мазкур рӯзи публитсистӣ буда, бо оҳанги бадеии публитсистӣ эҷод шудаанд. Баҳои муаллиф ба объекти тасвир низ равшан мебошад: «Амири Бухоро Саид амир Олимхон як ҳайвони дарандаи бевичдон ва беҳис буд, ки аз ин сифат ҳам, ки онро, ҳатто табакаи чинояткори инсон доро буд, маҳрум монда буд». [8, с. 17]. Бинобар ин, «Чаллодони Бухоро» - ро яке аз намунаҳои аввалини асарҳои бадеии публитсистӣ метавон номид.

Илова мекунем, ки осори бадеии устод Айнӣ дар асоси воқеоти ҳақиқии давр иншо шуда, дар онҳо порчаҳо (руҷуҳо) - и публитсистию таърихӣ зиёд мушоҳида мешаванд. Бинобар ин, байни осори сирф публитсистӣ ва адабии устод дар мавриди тасвири публитсистии ҳаёт садди намоён гузоштан имкон надорад. Хуллас, воқеоти таърихии охири асри XIX ва чоряки якуми асри XX дар асарҳои давраи аввали эҷодиёти устод Айнӣ хуб инъикос ёфтаанд. Чунин асарҳо, хоҳ таърихӣ бошанд, хоҳ саргузаштӣ аз маҷрои публитсистика об ҳӯрдаанд. Аз ин рӯ, нишонаҳои рӯҷу ва сухани муаллиф дар тамоми асарҳои давраи мазкури устод равшан ба назар мерасанд.

Ҳатто дар мавриди «Ёддоштҳо» метавон гуфт, ки ҳарчанд он асари тарҷумаҳоливу саргузаштӣ аст, рӯзҳои ҳаракат ба муқобили сохтмони амирӣ, воқеаҳои саргузаштӣ ва рӯйдодҳои инқилобии дар байни инқилоби феврал ва октябри соли 1917 дар Самарқанд ба вуқӯ омадаро инъикос карда, «аз ҷиҳати ин хусусият асари публитсистиро ба хотир меорад» [120, с. 80].

Ниҳоят, заминаҳои пайдоиш ва ташаккули услуби публитсистиро дар эҷодиёти бадеии устод Айнӣ метавон аз инҳо иборат донист: 1) Ашъори ҳасбиҳолӣ ва ифодакунандаи воқеоти иҷтимоии пеш аз инқилобҳои февралӣ ва октябрии соли 1917; 2) Ашъори инқилобӣ ва ширкат дар таълифи варақаҳои тарғиботӣ дар арафа ва солҳои аввали бистуми асри XX; 3) Мақола ва очеркҳои публитсистӣ дар рӯзнома ва маҷаллаҳои солҳои аввали бистум; 4) Аввалин асарҳои насри бадеӣ: «Анҷоми кори як шайхи ҳиллагар», «Чаллодони Бухоро», «Одина». Ин асарҳо заминаи пайдоиши услуби публитсистӣ ва рӯҷуҳои намуди публитсистӣ ва таърихӣ дар осори бадеии устод Айнӣ буда, дар фаъолияти минбаъдаи эҷодии ӯ нақши бузург бозиданд.

3.3. Вазифаҳои ғоявию иҷтимоии рӯчуъҳои публитсистӣ дар повести «Одина» - и устод Айни

Яке аз нахустин асарҳои насриё, ки роҳи эҷодӣ, марому мақсад ва методологияи кори устод Садриддин Айниро муайян кардааст, повести «Одина» мебошад. Повести «Одина» барои ҳалли муаммоҳои муҳимми адабиётшиносӣ матолиби зиёд медиҳад. Хосса, омӯзиши рӯчуъҳои лирикӣ ҳамчун воситаи ифодаи мақсаду ғояи асар дорои аҳаммияти муҳим мебошад. Ин масъала то ҳол аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ мавриди таҳлил қарор нагирифтааст. Дар фаслҳои гузаштаи таҳқиқот то андозае мавқеъ, вазифа ва ҷойи баъзе рӯчуъҳои лирикий психологий дар «Одина» истифодашуда дар муқоиса бо асарҳои дигари назмию насрии мавсуф мавриди баррасӣ қарор гирифта буд. Ин ҷо дар мавриди рӯчуъҳои лирикий публитсистӣ, ки дар ин повест мавқеи аз ҳама намоён доранд, таҳқиқ гузаронида, нақши онҳо дар ифодаи мақсаду ғояи асар муайян карда хоҳад шуд.

Повести мазкури устод Айни тирамоҳи соли 1924 навишта шуда, нашри он аз шумораҳои аввалини рӯзномаи нахустини тоҷикӣ – «Овози тоҷик» шуруъ шудааст. Повест минбаъд бо номҳои гуногун ва таҳрирҳои ҷузъӣ ба ҷоп расидааст. Масъалаи мазкур – нашрҳои гуногуни повест ва фарқиятҳои онҳо дар таҳқиқоти алоҳидаи А. Кӯчаров мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Ногуфта намонад, ки дар адабиётшиносии тоҷик ва рус бештари таҳқиқотхое, ки ба ҳаёт ва эҷодиёти устод Айни бахшида шудаанд, дар бораи повести «Одина» мебошанд. Сабаби ин дар он аст, ки «Одина» «нахустин намунаи насри нави адабиёти тоҷик» маҳсуб ёфта, дар он бисёр хусусиятҳои равияи эҷодии устод Айни шакл гирифта, дар осори минбаъдаи бадеии адиб ташаккул ёфтааст.

Ба қавли муҳаққиқ Е. Шаталов, қаҳрамони асосии қисса Одина аввал «фарзанди табиат» буд; дар охир ба «фарзанди ҷамъият» табдил ёфт [175, с. 198]. Дар ҳақиқат, Одина дар солхое, ки дар деҳа дар хизмати Арбоб - Камол

буд, ба рафти об нигоҳ карда зиндагӣ мекард, ҳар чӣ арбобаш меод, ба он каноат мекард, яъне дар ӯ симои ҳақиқии мардуми одии деҳоти тоҷик ифода ёфта буд. Баъди муҳочират ва мардикорӣ дар шаҳрҳои калон, шиносӣ бо одамони ҷаҳонбинияшон дигар ҷашми ӯ кушода гардид. Акнун ӯ ба фарзанди ҷамъият табдил ёфт. Устод Айнӣ маҳз ҳамин таҳаввулоти инсон ва сабабу оқибатҳои онро тасвир кардааст. Одина роҳи таъмини зиндагии осударо меҷусту бас. Дар ин маврид қайди В. И. Ленин ҳоло ҳам кӯҳна нашудааст: «Ба шаҳрҳо рафтани аҳоли, ба корҳои ғайризироатӣ машғул шудани онҳо ҳодисаи прогрессивӣ мебошад. Вай одамонро аз ҷойҳои дурафтада кашада бароварда, ба гирдобии ҳаёти ҳозираи ҷамъиятӣ партофт; дараҷаи саводнокии аҳоли ва шуурнокии онро баланд бардошт» [112, с. 596]. Ҳодисаи ба мардикорӣ ба шаҳрҳои саноатӣ рафтани мардуми кӯҳистони тоҷик ҳам маҳз аз ҳамин ҷиҳат аҳаммияти сиёсӣ ва иҷтимоӣ дошт. Одинаи устод Айнӣ ҳам мисли ҳазорҳо мардони деҳотӣ аз «ҷойҳои дурафтада», аз зулму асорат, аз ҷаҳолати феодалӣ ҳалос шуда, ба «гирдобии ҳаёти ҷамъиятӣ» дохил шуд. Ӯ дар роҳи ҷустуҷӯи хушбахтӣ ба маъно ва моҳияти зиндагии воқеӣ сарфаҳм рафт. Деҳқонони хонахаробшуда «дар шаҳрҳо ба гирдобии ҳаёти ҳозираи ҷамъиятӣ кашада мешуданд ва бо ин ба ҷабру зулми зиёд нигоҳ накарда, дараҷаи фаҳмиш ва шуурнокии онҳо баландтар бардошта мешуд» [154, с. 95]. Ин маънои онро дорад, ки дар “Одина” эволютсияи ташаккули одами нав – аз “фарзанди табиат” то ба “ҷамъият” риоя гаштааст.

Тасвири чунин як ҳодиса бе истифодаи сабуку услуби махсуси адабӣ имкон надорад. Ин аст, ки дар повести «Одина» шаклҳои нави тасвири бадеие истифода шудаанд, ки дар тасвири инсонии ҷамъиятӣ кумак мерасонанд. Барои ин аз порчаҳои ифодакунандаи вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва таърихӣ самаранок истифода шудааст. Дар асари мазкур ташаккули образи як инсонии одӣ, тоҷики камбағал ва ҷаҳонбинияш танги кӯҳистонӣ то ба дараҷаи шахсияти рӯ ба истиқлолияти афкор инъикос ёфтааст. Дар амалисозии ин ҳадафи эҷодии муаллиф рӯиҷҳои лирикии публитсистӣ ва таърихӣ нақши асосӣ бозидаанд.

Омӯзиши повести мазкур аз ин ҷиҳат ба аҳаммияти калон молик аст. Аввалин тақризе, ки ба повести «Одина» бахшида шуда, мақолаи Раҳим Ҳошим мебошад [142, с. 37-41]. Зани эроние мақолаи мазкурро хонда, хоҳиши ба даст овардани ин китобро кард. Диққати хонандагонро мазмун, лиризм асар, ки дар ручуъҳои лирикӣ нағзтар ифода меёбанд, ба худ ҷалб менамуд.

Солҳои сиюми асри бистум бисёр олимону нависандагон ва тарҷумону сайёҳони рус, аз қабили Е. Э. Бертелс, Л. Славин, Э. Хасревин, М. Шевердин, Б. Лапин, Б. Афанасев ва дигарон дар мактубу қайдҳо ва мақолаву китобҳои аҳаммияту нақши «Одина» - ро дар адабиёти шуравӣ хотиррасон карда буданд. Бояд гуфт, ки он солҳо баробари тақризи мусбат ба эҷодиёти устод Айнӣ афкори душманона ва ғарзнок низ баён мешуданд. Мисоли ин «таҳқиқот» - и Бектош мебошад, ки ӯ даъво мекард, қаҳрамонони мусбати асарҳои Садриддин Айнӣ, пеш аз ҳама, Одина пассив ва беҳаракатанд [72, с. 37]. Тезиси нодурусти Бектошро муҳаққиқони дигар, аз ҷумла, И. Брагинский дастгирӣ карда, ақидаи дар инкишоф набудани образи Одинаро ба миён гузошт: «Одина одами мубориз не, балки нафари қурбони зулм мебошад, ӯ субъекти нақл не, балки объекти он аст; ӯ амал намекунад, балки ҳодисаҳои бисёреро аз сар мегузаронад» [78, с. 135]. Маълум мешавад, ин муҳаққиқ «Одина» - ро бодикқат нахондааст, вагарна медид, ки дар он баробари нақли сюжети аҷиб, лавҳаҳо, саҳнаҳои таъсирбахши сухани муаллиф ҷой доранд, ки замони воқеаро аз ҷониби нависанда шарҳу тавзеҳ медиҳанд ва онҳо ручуи лирикӣ ва публитсистӣ маҳсуб меёбанд.

Муаллифони «Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик» аз нав ба суҳб баромадани образи Одина ва дигар «камбудӣ» - ҳои асар ишора карданд [132, с. 67]. Ақидаи нодурусти Бектош ва Брагинскийро В. Панкин идома дода, дуртар меравад ва суол медиҳад, ки чаро Айнӣ баъди қисми дувуми асар қаҳрамонашро чун «революционер» накард? [133, с. 99]. Ин муаллиф ақалан ба худ суол надодааст, ки Протап (аз достони «Аз Ганг то Кремл» - и Турсунзода), ки ҳатто, бо Ленин ҳамсуҳбат шуда буд, чаро революционер нашуд ва ақидаҳои пешвои коммунистонро қабул накард?! Чӣ ҷойи гап дар

бораи Одина, ки танҳо оғози корпартоӣ ва фаъолияти болшевикони пинҳонкорро дида буду бас.

Ба ин ақидаҳои нодуруст ва сарсарӣ нахуст С. Табаров дар чанд мақолаи худ ҷавоби сазовор навишт [152, 155, 156]. Бар хилофи онҳо мавсуф изҳор намуд, ки ҷаҳонбинии Одина дар ҳоли ташаккул тасвир шудааст: «Бинобар ин, фикри борҳо такрорёфта, ки гӯё образи Одина аз аввал то ба охир пассив ва аз мубориза дур мебошад, ба ҳақиқат наздик нест» [157, 18]. Ин маънӣ дар таҳқиқотҳои баъдинаи муҳаққиқ борҳо таъкид шуданд ва ҷавоби сазовор ба айбҷӯёни Айнӣ мебошанд: «С. Айнӣ тамоми ҳодисоти дар повест тасвирёфта ва, аз ҷумла, роҳи ҳаёти Одинаро дар таракқиёт ва дигаргунӣ мебинад... Образи Одина... ҳамчун типӣ мазлум ва намояндаи як гурӯҳи деҳқонони тоҷик ба ҳақиқати таърихӣ замона пурра ҷавоб медиҳад» [158, с. 21]. Ба андешаи муҳаққиқ, С. Айнӣ дар он замон наметавонист образи Одинаро ҳамчун инқилобгар тасвир намояд, дар чунин ҳолат принсипи реализм магар риоя мешуд?! Бо вучуди ин, аз тарафи хеш қайд мекунем, ки дар рафтору гуфтори Одина инқилоби фикрӣ баръало мушоҳида мешавад, ки инро дар рӯҷуҳои лирикӣ ва таърихӣ публитсистии нависанда ва қаҳрамон ҳам метавон дид. Аз ин рӯ, С. Табаров дуруст қайд карда, ки аҳаммияти повести «Одина» дар солҳои бистум бағоят бузург буд [156, с. 27]. Ҳамин тавр, саҳми муҳаққиқ С. Табаров дар дарк ва пешниҳоди дурусти эҷодиёти устод Айнӣ калон аст. Номбурда дар таҳқиқоти минбаъда мазмуну мундариҷаи повести «Одина» - ро мавриди таҳлил қарор дода, қайд намуда, ки дар повести мазкур «аввалин бор мавзӯи ҳаёти халқи меҳнаткаш ва муборизаи он бар зидди синфҳои истисморкунанда тасвир ёфтааст» [160, с. 28].

Дар китобу мақолаҳои муаллифони дигар, асосан, аҳаммияти иҷтимоии асар, баёни сюжет, таҳлили забону услуб ва баъзе образҳои мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Шоир Боқӣ Раҳимзода низ қувваи реализм, сеҳри ҳақиқатнигорӣ ва каломи зебои қалами устод Айниро мушоҳида кардааст: «Ҳеч кас намегӯяд ва гуфта ҳам наметавонад, ки дар тасвирҳои устод ягон нодурустӣ ё дар тасвири табиат ё дар тасвири зиндагонии одамон мавҷуд аст»

[139, с. 168]. Сабаби инро дар он доништан мумкин аст, ки аз воқеияти тасвир устод Айнӣ ба ваҷд омада, худ тавассути ручӯҳои лирикӣ бо хонанда ба сухан даромада ё бо нолаву фиғони қаҳрамонҳо сӯзи дили онҳоро шунавонидааст.

Бори аввал дар бораи порчаҳои сухани муаллиф муҳаққиқ М. Шакурӣ харф ба миён гузошта, дар таҳқиқоти хеш оид ба «Ёддоштҳо» қайд карда, ки: «порчаҳои маълумоти таърихӣ ва новеллаҳои лирикиро, пеш аз ҳама, Садриддин Айнӣ дар «Одина» истифода бурдааст» [177, с. 114]. Маҳз дар ин қайди М. Шакурӣ нахустин бор дар мавриди хусусиятҳои ручӯҳои лирикӣ дар асари бадеӣ сухан ба миён гузошта шуда, онҳо дар повести «Одина» ба ду намуд: «порчаҳои дорой маълумоти таърихӣ» ва «хусусияти ручуи лирикӣ» дошта ҷудо карда шудаанд. Дар зимн муҳаққиқи мазкур мавқеи муҳимми порчаҳои ба корпартоӣ ва воқеаҳои инқилобӣ бахшидаро қайд менамояд. Зикр мекунад, ки онҳо ба «мақолаи публитсистӣ» монанданд. «Оҳанги публитсистӣ муҳимтарин василаи зоҳир кардани руҳи инқилобии замон аст», - ба хулоса омадааст ӯ. Дар ҳақиқат, дар повести мазкур ручӯҳои навӣ публитсистӣ назар ба намудҳои дигар зиёд ва муфассал мебошанд.

Қаҳрамонҳо ва саргузашти онҳо дар «Одина» бофтаи ҳаёли нависанда бошанд ҳам, хишти онҳо дар заминаи воқеаҳои таърихӣ гузошта шудааст. Аз ин рӯ, дар хусусияти реалистӣ пайдо кардани асар нақши порчаҳои публитсистӣ хеле калон мебошад. Дар бобҳо ва порчаҳое, ки воқеаҳои инқилобӣ ё вазъи замони пеш аз он тасвир ёфтаанд, факту санад ва ҳуҷҷатҳо хеле зиёданд. Ҳуҷҷатнокӣ моҳияти таърихии асарро нишон додааст.

Б. Нозимов дар бораи банду басти «Одина» се мақола навишта: якумӣ, ба забони персонажҳо [126], дигаре, ба ташаккули характерҳои типии повести «Одина» оидбуда [127], сеюмӣ, ба масъалаи мавриди назари мо то андозае алоқамандӣ дошта, ба инкишофи характерҳои повест вобаста ба композитсия бахшида шудааст [128], зеро ручӯҳои лирикӣ ҷузъи композитсияи асар мебошанд.

Масъалаи мазкурро муҳаққиқ А. Кӯчаров вобаста ба истифода шудани порчаҳои шеърӣ дар «Одина» ба миён гузоштааст. Чӣ тавре ки маълум аст,

порчаҳои шеърӣ, аз ҷумла, байти дар повест ҳамчун эпилог овардаи устод Айнӣ: «*Зи сар бигзаит бе ту оби чашмам, Яке аз саргузаштам бе ту ин аст*» ҳам, рӯи лирикӣ маҳсуб меёбад, зеро аз матн ва банду басти асар ҷудо мебошад. Ин байт танҳо баъди нашри соли 1927 дар эпилог истифода гардида ва устод Айнӣ ҷойи муаллифи онро бо се нуқта ишора кардааст. Дар мавриди истифодаи порчаҳои шеърӣ ин муҳаққиқ ба хулоса омада, ки: «Онҳо ба мазмуну ғояи асар таъсири амиқи мусбат мерасонанд» [107, с. 96-108]. Бояд гуфт, ки порчаҳои шеърӣ бо рӯи лирикии асари мазкур пайвандии маъноӣ ва ғоявӣ доранд. Ногуфта намонад, ки мо дар таҳқиқоти мазкур ба ғайр аз порчаҳои лирикӣ ба ҷумлаҳои иловагии кӯтоҳе, ки аз тарафи муаллиф дар дохили қавсайн ва дар поварақ ҷой дода шудаанд ва онҳо низ аз ҷумлаи рӯи публитсистӣ мебошанд, таваҷҷуҳ равона кардаем.

А. Набиев ба аҳамияти тасвири психологӣ дахл намуда, қайд карда, ки дар повести «Одина» - и устод Айнӣ рӯи тарғиботи солҳои аввали инқилоб пурзӯр мебошад [124, с. 67]. Моҳияти порчаҳои таърихӣ ва вазифаҳои онҳоро Л. Н. Демидчик низ таҳлил карда, дар бораи боби «Кӯҳистони Бухоро» менависад, ки дар он Садриддин Айнӣ нақро аз гузашта ба имрӯз овардааст [91, с. 47]. Аз иқтибосҳои истифодашуда дар ин асар бовар ҳосил хоҳем кард, ки устод Айнӣ, дар ҳақиқат, аз рӯи ҳадафи ғоявӣ хеш вазъи гузаштаро бо имрӯза муқоиса кардааст. Дар ин маврид, ба қавли муҳаққиқи мазкур, нависанда «мучассамаи одилу баинсоф аст, ки ҷинояткориҳои мудҳиши амиронро як-як фош менамояд» [91, с. 52].

Баъзе муҳаққиқон ба ҷиҳати матншиносии асари мазкур таваҷҷуҳ намудаанд. Аз ҷумла, маълум аст, ки устод Айнӣ повести «Одина» - ро монанди шеърҳои борҳои мавриди бознигарӣ қарор додааст. Аз ин рӯ, дар байни нашрҳои гуногуни асар тафовутҳо дида мешаванд. Донишмандони солҳои нашр ва тағйироту иловаҳои воридгардида барои муҳаққиқон аз аҳамият ҳолӣ нест, зеро вобаста ба замон, рӯи ва ҷаҳонбинии нависанда тағйир ёфтаниш мумкин аст, дар натиҷа метавонад дар рӯи, ки яке аз воситаҳои асосии баёни афкори муаллиф мебошанд, тағйирот ворид гардад.

Мутаассифона, дар ин бора маълумоти пешниҳодкардаи муаллифони феҳрасти якуми асарҳои С. Айнӣ кофӣ ва пурра нестанд [62, с. 15-20]. Муҳаққиқ А. Кӯчаров бо мақсади ёрӣ расондан ба муҳаққиқон тағйиротеро, ки дар натиҷаи ҷопҳои солҳои гуногун ба композитсияи повест дохил шудаанд, овардааст [108, с. 81-88]. Дар мақолаи дигараш номбурда солҳои нашри асарро нишон додааст [109]. Ҳамин тавр, повести «Одина» - и устод С. Айнӣ бо номи «Саргузашти як тоҷики камбағал. Аз хотираи истибдод» бори аввал дар шакли нопурра иборат аз 11 боб дар 13 шумораи рӯзномаи «Овози тоҷик», солҳои 1924 - 1925 ҷоп шуда буд. Соли 1927 дар шакли китоб, иборат аз 23 боб, соли 1931 иборат аз 28 боб, аз соли 1935 ва минбаъд дар ҳаҷми 30 боб борҳо нашр шудааст. Он дар шакли пурра, ҳамчунин, дар ҷилди якуми «Куллият» - и нависанда ҷой дода шуда [3, с. 183-327], минбаъд ҳам то ба имрӯз ба шакли алоҳида борҳо ба ҷоп расидааст.

Аз нигоҳи сатҳии баррасии асарҳои таҳқиқотии бахшида ба повести «Одина» - и устод Айнӣ бармеояд, ки онҳо ба мавзую масъалаҳои муҳим бахшида шуда бошанд ҳам, дар мавриди мавзуи назари мо – рӯҷуҳои лирикӣ ва публитсистӣ, танҳо мушоҳидаҳои умумӣ баён шудаанд.

Рӯҷуҳои публитсистӣ дар повести «Одина» аз қисми дувуми асар шуруъ шуда, қариб ҳамаи панҷ боби аввал: «Зовуди пахта», «Одина дар зовуд», «Корпартоӣ», «Ҳамдардон», «Феврал - марти соли 1917» - ро фаро гирифтаанд ва бо суруди инқилобии «Марши ҳуррият», ки муаллифаш ҳуди муаллиф аст, ба охир мерасанд. Мазмуни ин бобҳо аз он иборат аст, ки нахуст хонанда бо заводи пахта, тарз ва шароити кор шинос карда шудааст. Дар ин бора дар поварақ ба таври эзоҳ омада, аз он бармеояд, ки Айнӣ солҳои 1915 - 1916 дар заводи пахта коргар буда, таассуроти хешро дар ин боб муфассал овардааст. Сипас, аз воқеаҳои аввалини сиёсӣ дар Осиёи Миёна, чун корпартоӣ, шиорпартоӣ, муборизаи лафзӣ ва ниҳоят, мусаллаҳона нақл мешавад, ки ба инқилоби февралӣ анҷом ёфтааст.

Ба ҳаёти ҷамъиятӣ дохил шудани Одина, баланд гаштани шуури ҷамъиятии ӯ аз сафар ба мардикорӣ шуруъ мешавад. Вақте ки қаҳрамони мо

ба завод меояд, нависанда боби «Зовуди пахта» - ро шуруъ намуда, ки пурра рӯчуи лирикӣ ва аз номи муаллиф нақл шудааст, онро метавон рӯчуи публицистӣ ё як мақолаи алоҳидаи публицистӣ номид. Он бо ин ҷумлаҳо шуруъ мешавад: «Дар Андиҷон ба наздикии роҳи оҳан дар майдони фароҳе як иморати бисёр бузургро мебинед. Дару девори ин бино он қадар баланду назаррабо бошад ҳам, бо мӯриҳои сар ба фалак кашидааш, ки нафаси киромези онҳо рӯйи хаворо чун абри сиёҳ фуру мегирад, аз як фарсах роҳ диққати бинандагонро ба тарафи худ мекашад» [3, с. 37]. Махсусияти ин мақола – рӯчуи лирикӣ, аз он иборат аст, ки то андозае ба репортажҳои имрӯза монанд аст: «Агар шумо зовудро тамошо кардан мехоҳед, марҳамат карда аз ҳамин дари хурдак, ки «дари партоваш» меноманд, ба дарун дароед»; «Акнун биёед, биравем ба мошинахона...» ва ғайра. Бо ҷунин ифодаҳо устод Айнӣ ба шинос намудани даруну беруни завод, тарзи кори он, шароити вазнини коргарон камар бастааст. Бале, ҳамаи ин ҳолатҳоро Айнӣ бо ҷашми хеш дида буд, бинобар ин, дар тасвирашон ба ягон иштибоҳ роҳ надодааст. Фақат аз баъзе ифодаю таъбирҳо, монанди «чун абри сиёҳ фуру мегирад» муносибати муаллиф ба объекти тасвир муайян мешавад.

Чӣ тавре ки мушоҳида мешавад, нависанда дар тасвири завод усули мурочиат ба хонандаро истифода бурда: «Пас, фарзанди инсон бо ин ҳолати парешон чаро ин ҷо нишастааст?» [3, с. 44]. Дар мурочиати мазкур истифода шудани факту рақамҳои аниқ воқеӣ будани қиссаро нишон медиҳад: «Агар шумо дар мавсими кори солҳои 1915 - 1916 ба ин зовуд меомадед, дар охири сафи ин меҳнатрӯзиён як ҷавони 17 – 18 - соларо медидед...». Дар ин ҷумла ба он ишора шуда, ки дар солҳои мазкур, ки Айнӣ ҳам он ҷо буд, ҷунин ҷавонони деҳотӣ монанди Одина дар ин завод зиёд буданд. Ҳадафи нависанда ба хонанда нишон додани тарзи кори заводи пахта, маишату истироҳати хӯҷаинҳо ва машаққати коргарон мебошад. Ҷуноне худ нависанда дар «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» ишора карда, бобҳои «Зовуди пахта», «Одина дар зовуд», «Ҳамдардон» дар натиҷаи таассуроти ҳақиқии худӣ ӯ ба вучуд омадааст [2, с. 67]. Дар ин се боб устод Айнӣ бевосита ба хонанда

мурочиат кардааст. Яке аз талаботи публитсистика низ ҳамин мебошад: мурочиат ба хонанда дар масъалаи ҳалли ягон мушкил ё баёни мушкилоти мавҷуда. Ин гуна ручуъҳо таъсири эмотсионалии мурочиати публицистиро зиёд мегардонанд: «Ман ба шумо маслиҳат медиҳам, ки аз дидани ин манзара сарсарӣ нагузаред!» [3, с. 38]. Нависанда дар саҳифаҳои зиёд бо хонанда саволу ҷавоб мекунад; аз ӯ даҳлати фаъолонро талаб менамояд: «Акнун мулоҳиза намоед: монанди шумо як фарзанди одам, дар даруни ин хонае, ки шумо як дақиқа тоби истодан надоред, чӣ гуна рӯзе дувоздаҳ соат истода кор мекунад?!» [3, с. 39]. Забон ва сабки баёни порча аз он далолат мекунад, ки нидо ва дигар намудҳои ручуъҳои лирикӣ бо ҳамдигар алоқаманданд, зеро дар асл, ҳамаи намудҳои ручуъҳои лирикӣ ифодаи ҳаяҷони муаллиф ва қаҳрамонҳо мебошанд.

Дар повести «Одина» ҳаёти маънавӣ пайванд бо ҳаёти ҷамъиятӣ тасвир ёфтааст. Ҳаёти ҷамъиятӣ дар он солҳо хеле пуршӯб ва муташанниҷ буд. Дар тасвири ин воқеаҳои пуршӯру шар ва ҳодисаҳои муҳимми таърихӣ Айнӣ аз ручуи лирикӣ фаровон истифода кардааст, ҳар чор фасли боби дувум ручуи лирикии публицистӣ мебошанд. Ин бобҳо аз як тараф, бо рафти сюжети асар гӯё алоқаманд нестанд, аммо аз тарафи дигар, барои дарки маъноӣ ҳадафи асар кумак мерасонанд: «Соли 1915 ҳосилоти пахта аз ҳад зиёд шуда буд. Бо вучуди ин саноати бофандагии Русия ба муносибати ҷанги умумӣ аз хориҷ пахта дароварда наметавонист ва инчунин, пахта ғайр аз бофандагӣ ба асбоби ҷанг ҳам сарф мешуд, бозори пахта аз одат берун гарм шуда рафт» [3, с. 47]. Тавассути ин ручуи лирикии публицистӣ ва таърихӣ нависанда хостааст хонандаро барои дарки воқеаҳои баъдинаи асар омода созад. Дар ин порча шароит ва воқеияти таърихӣ тасвир ёфтааст. Аз ин бармеояд, ки факту рақамҳое, ки дар ин ручуи публицистӣ омадаанд, ба воқеияти ҳамон солҳо мувофиқат мекунанд.

С. Айнӣ дар боби сеюми ин қисм «Ҳамдардон» бо кумаки ручуи публицистӣ ташаккули шуури мардумро нишон медиҳад: «Аммо дар солҳои охирӣ аҳвол дигаргун шудан гирифт: нахустин коргарони европагӣ, ки ба

чамъиятҳои махфии революционӣ аъзо буданд, ба ташвиқот сар карданд, бо шиори «Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо як шавед!» ҳамаи мардикоронро ба бародарӣ чеғ заданд» [3, с. 53]. Дар ин порча ҳам яке аз хусусиятҳои дигари намуди нидо – мурочиат ва шиор ба назар мерасад, ки аз тавҷам будани тамоми намудҳои рӯчуи лирикӣ дарак медиҳад. Порчаҳои публитсистӣ барои ифодаи мақсади ниҳони нависанда имконияти васеъ фароҳам овардаанд. Таъсирбахшии онҳоро ҳаяҷону самимият ва шиору нидову мурочиатҳо баланд мебардоранд. Дар чунин порчаҳо устод Айнӣ ба рӯҳияи чамъиятӣ ва сиёсии хонанда таъсир расондани мешавад. Ин хусусият дар боби чоруми ин қисм – «Феврал - марти соли 1917» барҷаста аён мегардад. Нависанда доир ба ҳодисаҳои муҳимми он давра бо сухани оташини публитсистӣ баромад карда, мегӯяд: «Аз аввалҳои моҳи феввали соли 1917 сар карда, нолиданҳо аз ҳукумати подшоҳӣ, аз таҳхонаҳо, аз хонаҳои зеризаминӣ ба майдонҳои кушода баромадан гирифт... Дар мамлакат нон нест, пӯшокӣ нест, дору ва даво нест; дар сафи чанг тир нест, милтиқ нест, тӯп нест, касалхона нест. Хоҳ дар сафи чанг бошад хоҳ паси чанг, танҳо як чиз ҳаст: марг! Мурдан! Аз гуруснагӣ, аз бараҳнагӣ, аз бепарасторӣ мурдан!.. Дар ҳар кучо ва ба ҳар ҳол мурдан, мурдан, мурдан буду бас» [3, с. 58 - 59]. Ҳар ду порчаи иқтибосӣ аз баланд шудани мафкураи сиёсии нависанда дарак медиҳанд, ин маънои онро дорад, ки устод Айнӣ дар мавриди муборизаи сиёсӣ ба ҳулосаи муайян омадааст: инқилоб!

Аён аст, ки устод Садриддин Айнӣ сиёсатмадори касбӣ ё узви ягон ҳизб набуд. Аммо дар ин порча ҳамчун донандаи вазъи ҷомеа ва сиёсатмадори матин баромад кардааст. Қисмати дувуми ин порчаи публитсистӣ аз шоирии устод дарак медиҳад, ки дар он аз санъати такрори малеҳ босамар истифода шудааст. Хусусияти назаррас ва аҳаммияти бузург ва таъсирбахшии рӯчуҳои лирикӣ, аз ҷумла, публитсистӣ ва таърихӣ дар ҳамин мебошад. Ин ҷо устод Айнӣ чун публитсисти оташинсухан баромад кардааст. «Мулоҳизаҳои ҳаяҷономези публитсистӣ... – қайд бинамуда М. Шакурӣ, – барои амиқтар намудор кардани моҳияти рӯйдодҳо ёрмандӣ мекунанд» [178, с. 135]. Хуллас,

руҳи ватандӯстию шахрвандӣ дар аксар рӯчуи публитсистиӣ «Одина», пеш аз хама, дар мисоли боло ба дараҷаи нишонрас мебошанд.

Чунин рӯчуҳои лирикии дорои аҳаммиати публитсистиӣ, мутаассифона, дар адабиёти имрӯзаи тоҷик кам дида мешавад. Аммо намунааш дар адабиёти рус мавҷуд аст: «Дар сарҳадҳо дар он сол долу зарби пурфалокати дигаре сурат гирифта буд: аҷал коркунонро чангол зада мебурд ва казакзанҳои сарлӯч ба мурдаҳояшон видоҳунон овоз меандохтанд: «Вой, ҷону чигарам!.. Маро ба кӣ партофта рафтӣ?!.. Боди шарқӣ гираву навҳои занон ва модаронашонро ба гӯши онҳо намерасонд» [51, с. 408]. Ҳам рӯчуи лирикии публитсистиӣ устод Айнӣ ва ҳам ин порҷаи публитсистиӣ М. Шолохов бо услуби хуби публитсистиӣ офарида шудаанд.

Дар повести «Одина» аз қисми дувум сар карда, ҷанбаи субъективизм ва публитсистика вобаста ба шароити таърихӣ торафт пурқувват мегардад. Аз ин рӯ, мулоҳизаҳои муҳаққиқон В. Панкина ва И. Брагинский дар мавриди он ки образи Одина ташаққул наёфтааст ва асар бештар ҷанбаи тасвирӣ дорад, ба ҳақиқат рост намеояд. Устод Айнӣ ба публитсистика ва тасвири ҳаёти ҷамъиятӣ чунин зиёд рӯ оварда, ки бобҳои яклухтро ба мулоҳизаҳои сиёсӣ ва ҷамъиятӣ бахшидааст. Ӯ акнун дар тасвири воқеаҳо тамошобин набуда, ба ҳодисаҳо баҳо медиҳад ва хонандаро аз пайи ҳулосаҳои хеш мебарад. Дар порҷаи зер бошад, ҳатто, ҳукми қатъӣ бароварда, ки намунааш дар адабиёти бадеӣ кам вомерӯрад: «4 март соли 1917 (ба ҳисоби кӯҳна буд) ҷарҳҳои завод бо губчак - гарданаҳои хӯрдашуда, бо дандонаҳои судашуда ва бо тасмаҳои фасурдаи худ монанди идораҳои ҳукумати подшоҳӣ базӯр мегаштанд» [3, с. 59]. Нависанда бо суҳанҳои тавсифӣ ҷарҳҳои кӯҳнаи заводро ба ҳукумати фасурдае монанд кардааст, ки боқӣ монданаш имкон надорад. Сипас, бар асари ҳодисаи нохуш ҷасадҳои порашударо ба майдон бароварда, митинг сар кардани коргарон тасвир ёфтааст. Аз пайи ин рӯчуи лирикии дигар омадааст: «Дар ҳақиқат ҳам хабари бекор шудани подшоҳ, ки сабаби кушода шудани дари саодат ба рӯйи коргарон аст, шоёни табрик буд, ки ин хабар митинги нафрату норозигиро ба намоиши шодӣ бадал карда, маҷлиси мотамро маҳфили

тӯй ва суруд гардонид» [3, с. 61]. Ручуъҳои лирикии зикршуда дар натиҷаи аз воқеаҳо ба ҳаяҷон омадани нависанда ба миён омадаанд ва вазъи руҳии ӯ ва қаҳрамонҳоро ифода кардаанд. Дар онҳо оҳанги публитсистии асар («4 март соли 1917», «идораҳои ҳукумати подшоҳӣ», «митинг», «маҷлис») ба шеърӣ ва бадеӣ («гарданаҳои хӯрдашуда, бо дандонаҳои судашуда», «дари саодат», «намоиши шодӣ», «маҳфили тӯй ва суруд» омехта гаштааст.

Устод Айнӣ ҳодисаи муҳим – инқилоби февралро дар охири боб оварда, суруди «Марши ҳуррият» - ро барои баёни эҳсосоти худ ва ранҷбарон ба он илова кардааст. Ин порчаи шеърӣ ҳам сухани муаллиф буда, вазифаи ручуи лирикиро иҷро мекунад, ки бо шиору хитобаҳо ва даъват саршор мебошад.

Ҳамин тавр, бобҳои қисми дувуми асари «Одина» қариб пурра ручуъҳои лирикии публитсистӣ дар тасвири ҳодисаҳои воқеӣ мебошанд.

Дар қисми сеюми асар хонанда ба сюжети асар – идомаи саргузашти Одина, ворид мегардад. Аммо дар ин қисм ҳам ручуъҳои публитсистӣ воҷеҳанд. Аз ҷумла: «Муздуроне, ки ба заводҳо кор карда, ба намоиши Револютсияи феврал ҳамроҳӣ намуда, вазъи револютсиониро шунида буданд, имрӯз ба яқин донистанд, ки аҳли зулм ва бедод, арбоби истибдод аз кадом дину миллате, ки бошанд, ҷуз тороч кардани зердастони худ кори дигаре надошанд. Наҷот аз ин маҳлака «як шудани пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо» будаасту бас» [1, с. 70 - 71]. Ин чанд ҷумла ва шиори сиёсии охир дар байни диалогҳои қаҳрамонон омадааст, гумон меравад, ки аз забони қаҳрамонон аст, аммо дар асл нидои муаллифи асар аст, ки дар як вақт андешаҳои қаҳрамонон дар он рӯзҳо ҳам буда метавонанд.

Тасвири воқеаи Инқилоби октябр дар қисми чоруми асар низ ба таври алоҳида набуда, дар дохили суҳбати шарикони шуурашон пешқадами Одина омадааст. Дар ин қисмат ручуъҳои публитсистӣ ва таърихӣ бештар ба чашм мерасанд. Онҳо, асосан, аз забони муаллиф омадаанд, зеро баррасии масъалаҳои мазкур қувваи донишу ҷаҳонбинии бештарро меҳаҳад: «Роҳбар ва доҳии ягонаи коргарон рафиқ Ленин бо дониш ва таҷрибаҳои худ ин воқеаҳоро пеш аз вуқуъаш медонист, бинобар ин, ӯ Револютсияи февралро на мақсади

охирӣ, балки дарвозаи револүтсияи бузурги иҷтимоӣ доништа, ба револүтсияи дувум ҳозирӣ меид» [3, с. 117]. Ҳақиқат ва мазмуни аслии чунин як воқеаи таърихи танҳо муаллиф метавонист баён кунад, зеро коргарону деҳқонони ҳамсухбати Одина ҳоло на ба ҳамаи воқеоти рӯйдода баҳо дода метавонистанд. Аз забони онҳо бошад, фақат мулоҳиза ва шиорҳои сода ба монанди: «Молодетс, зинда бош, Ленин!» – садо додааст.

Боби «Соли 1918» рӯзи таърихӣ ва публицистӣ мебошад. Чунин сарлавҳа гузоштанро муҳаққиқ Е. Журбин аз намунаи баёни афкори муаллиф шуморида, зикр бинамуда, ки: «муаллиф, ҳатто, дар сарлавҳа мақсади худро баён кардааст» [93, с. 132]. Он чунин шуруъ шудааст: «Соли 1918 барои меҳнатқашони Туркистон бисёр бад омад. Соли 1917 дар Осиёи Миёна беборишӣ ва хушксолӣ шуда, қаҳтӣ рӯй дода буд... Дар зимистони он сол мамлакат ранги як биёбони беобу алаферо гирифт» [3, с. 126]. Бо санаву макону замони муайян омадани рӯзҳои публицистӣ аҳаммияти илмӣ ва таърихӣ онҳоро баланд мебардорад. Намунаи чунин рӯзҳои таърихи дар повести Н. Думбадзе «Кукарача» метавон дид: «Ин ҳодиса 21 июни соли 1941 рӯй дод. Ва рӯзи дигараш аллакай фаромӯш гашт. 22 июн тамоми халқ аз хабари мудҳиш ҳайрон монд – ба мамлакати мо Германияи фашистӣ ҳамла кард» [20, с. 79]. Дар ин порчаҳо овардани санаи аниқ таърихӣ бебабаб нест. Онҳо нахуст ҳадафи иншоӣ асарро то андозае ифшо созанд, дувум, дар он воқеаи муҳими ҳаёти шахсии нависанда ёдовар шудааст.

Боби баъдинаи «Кӯҳистони Бухоро» чунин вазъиятро дар шакли публицистию таърихӣ дар қисмати имрӯзаи Тоҷикистони шарқӣ ифода кардааст. Ин як навъ гардиши таърихӣ муаллиф ба гузашта мебошад. Нависанда вазъияти кӯҳистони Бухоро баъд аз воқеаҳои инқилобии Русия ва Туркистон нақл карда, қайд бинамуда, ки новобаста ба зӯрию режими саҳти амир фақирони Бухоро ба мубориза бархостанд. Онҳо бисёр даҳшатҳои дар замони сулолаи манғитӣ ба сарашон омадаро дар ёд доранд. Устод дар ин рӯзи таърихӣ таърихи ин даҳшатҳоро ёдовар шудааст: «Кӯҳистони Бухоро, ки ба дасти амирон афтидан боз рӯйи беҳбудиро надидааст, дар соли 1918

бисёртар ба тангӣ афтода буд» [3, с. 130]. Тасвири ба ин монандро дар ручуи публитсистии адиби рус Шолохов ҳам мушоҳида кардан мумкин аст, ӯ дар «Дони ором» оварда: «Станитсаҳо, хуторҳо дар Дон беодам монданд, гӯё ин ки тамоми аҳли сарзамини Дон дар айни долу зарби ҳосилғундорӣ ба саҳро ба дарав баромада бошанд» [51, с. 424]. Ба таърих рӯй овардани ин нависандагон бесабаб нест. Зеро: «ба диққати тамои таҳқиқ кардани шаклҳои хоси тафаккури таърихӣ ва ҳофизаи таърихӣ халқи тоҷик дар давраи Инқилоби Октябр, ба сифати як омили фаъоли пешбурди ҷамъият зоҳир намудани қувваи ҳофизаи таърихӣ аз ҷумлаи муҳимтарин хусусиятҳои бадеии осори Айнӣ буд» [181, с. 139]. Аҳаммияти боби мазкурро Л. Н. Демидчик низ зикр карда: «дар он муаллиф «сабабҳои пӯсидани сохти феодалиро нишон додааст» [91, с. 47]. Вазифаи ин ручуи публитсистӣ ба хонандагон нишон додани ҳақиқати сохти амирӣ мебошад. Факт ва далелҳои воқеӣ ва таърихӣ дар бобҳои «Соли 1918» ва «Кӯҳистони Бухоро» баёншуда гувоҳӣ медиҳанд, ки ҷанбаи публитсистии асар хеле мустақкам буда, дар ин бобат нависанда аз имкониятҳои хуби ручуи лирикӣ истифода намудааст. Дар ин бобҳо, ки онҳоро ба таври алоҳида як мақолаи публитсистӣ донишман мумкин аст, симои намоёндагони синфҳои гуногуни ҷамъияти ҳамонвақта тасвир ёфтаанд. Дар онҳо «образи типии амирон» [91, с. 47], «коргарон ва деҳқонони ҷомеа» [133, с. 105] ва ғайра тасвир шудаанд. Зеро ручуҳои лирикӣ дар офаридани образҳо, характеру хислатҳои типии одамон воситаи муҳими тасвир мебошанд.

Устод Айнӣ дар бобҳои баъдина низ услуби публитсистиро идома дода, дар онҳо то андозае азобу машаққатҳои халқи тоҷикро баъди инқилоб ҳам нишон додааст; қайд мекунад, ки танҳо баъди тақсимои миллии соли 1924 халқ то андозае қомати худро рост кард; ҳоло Одина, Гулбӣ, Шариф, Шоҳмирзо ва Бибиношаҳои дигар дар ҷамъияти нав зиндагӣ доранд. Аз ин рӯ, дар ручуи публитсистии баъдина илова карда: «Мумкин аст, ки дар миёни қавми тоҷик арбоб - камолҳо, мулло хокироҳо ва мулло мардиҳудоҳо бошанд ва зимнан бар зарари мардуми тоҷик кор кунанд. Лекин хотирҷамъ ҳастем, ки халқи меҳнатдӯсти сар аз ҷанбани зулм берункашидаи тоҷик дигар худро ба

доми найранги онҳо нахоҳанд гирифта кард ва вучуди нопоки ҳар гуна хоинро метавонад аз дунё нест ва нобуд намояд» [1, с. 190]. Дар ин порча, ки оҳанги публитсистӣ дорад, ҳадафи нависанда аз иншои асари мазкур, умеди ӯ аз ояндаи дурахшон ифода ёфтааст.

Иқтибосҳои оварда гувоҳи онанд, ки рӯзҳои публитсистӣ таърихӣ аҳаммияти таърихӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, ғоявӣ ва бадеӣ доранд. Нахуст, онҳо дорои факту далелҳои таърихӣ, солу моҳи аниқ чун «инқилоби феврал», инқилоби октябр», «соли 1918» ва ғайра мебошанд, аз ин рӯ, аз ҷанбаи таърихӣ бархурдоранд; аҳаммияти иҷтимоиашон ҳам баланд аст, зеро дар онҳо вазъи ҷомеа ва макони муайян аниқ ва муфассал баён шудааст. Вобаста ба ин, ногуфта намонад, ки дар поварақҳои зиёди асари мазкур низ далелу фактҳо ва макону замони муайян шарҳу тавзеҳ шудаанд, ки ба сари худ як навъ сухани муаллиф буда, мавзӯи алоҳидаи омӯзиши муҳаққиқон буда метавонанд. Чунин рӯзҳои лирикӣ ва поварақҳои асар реализми асарро пурқувват кардааст. Илова ба ин, рӯзҳои лирикийи публитсистӣ аз эҳсоси ҳаяҷон, самимият, оҳанги бадеӣ низ орӣ нестанд. Агар рӯзҳои публитсистӣ ҳадафу мақсади нависандаро ифода кунанд, дар онҳо эҳсоси самимияти муаллиф бештар мегардад ва таъсирбахшии он меафзояд.

Ба ин монанд боби охири «Одина» – «Хотима» низ мақсаду мароми нависандаро аз эҷоди асари мазкур ифода кардааст ва дорои чанд рӯзи таърихийи муҳим мебошад. «Дар кӯҳистони тоҷик, аз бозе, ки таърих нишон медиҳад, бисёр зулм ва бедодиҳо ба қор рафт. Мардуми тоҷики кӯҳистон дар таърихӣ ҳаёти худ нисбат ба соири мардуми Осиёи Миёна харобиоро бисёртар дидаанд» [1, с. 188]. Ин ҷо ҷумлаи «мардуми тоҷики кӯҳистон дар таърихӣ ҳаёти худ нисбат ба соири мардуми Осиёи Миёна харобиоро бисёртар дидаанд», ҳадафи ғоявии асарро ифода кардааст, муаллиф ба он ишора мекунад, ки ин мардум азоби аз ҳама бештар кашидаанд. Дар ин боб, ҳамчунин, ҷумлаҳои «Оқибат тақсими ҳудуди миллӣ, ки дар соли 1925 дар Осиёи Миёна ба амал омад, субҳи содиқи саодат ва озодиро аз уфуқи кӯҳистони тоҷик ҳам намоён кунанд»; «Имрӯз Тоҷикистони Шӯроӣ гул кард,

фардо ба олами Шарқ меваҳои ширин хоҳад дод»... [1, с. 188] рӯчуи публитсистӣ, ки бевосита аз забони муаллиф нақл шудаанд ва дар онҳо ифодаю калимаҳои бо обу ранг чун «субҳи содик», «уфук», «гул кардан», «меваҳои ширин» мавҷуданд, ки бадеият ва таъсирбахшии чунин намуди рӯчуъхоро баланд бардоштаанд.

Устод Айнӣ дар рӯчуҳои лирикии публитсистӣ ва таърихӣ мақсаду ҳадафҳои хешро қушоду равшан баён сохтааст. Дар солҳои 20 – 30 - ҷуми асри ХХ талабот чунин буд, ки эҷодкорон пешсафи ҷомеа бошанд ва мардумро ба роҳи рост ва дуруст ҳидоят намоянд. Нависандагон бо эҷоди хеш стратегия ва тактикаи ҳизб ва давлати навини шуравиро бояд ифода мекарданд, ғояҳои ҳизби коммунистро тарғиб менамуданд. Албатта, баъзеашон дар ин роҳ ба мушкилот, хатоҳо ҳам роҳ мебуданд ва сари худро бохтанд. Рӯчуҳои публитсистии устод Айнӣ низ дар повести «Одина» аз чунин рангубори сиёсӣ ва иҷтимоӣ оғоз шудаанд.

Аз ин рӯ, хусусияти тарғиботӣ ва ташвиқотии асарҳои насрии устод Айнӣ дар он солҳо ғайр аз объективият аз субъективизм низ саршор мебошад. Чунин ҷанбаи субъективизм бештар дар рӯчуҳои лирикии публитсистӣ ба ҷашм мерасад. Аз онҳо хайрҳои нависанда ба ҳалқи меҳнаткаш, бадбинияш ба сармоядорон, муллоҳо ва ҳокимони даврони пешин ба назар мерасад. Чунончи, дар боби «Зовуди пахта» синфҳои ба ҳам зид – сармоядорӣ ва коргарон ба ҳам муқоиса карда шудаанд ва аз онҳо муносибати мусбати нависанда ба мардикорон ва коргарони одӣ мушоҳида мешавад; ифодаҳои «коргарони моҳир», «рангҳои парида», ҷашмони дарунрафта, биниҳои теғкашида, дастҳои кубла зада, қафида ва хуншоршуда, пойҳои обила карда ва ҷароҳат пайдо карда ва либосҳои дарида», «сиёҳбахтон» далели ин ҳарфҳои ҷойи қору истироҳати соҳибони қорхона ба таври «зебо ва батартиб ороёфта» тасвир шудаанд. Ба ин монанд дар бисёр рӯчуҳои публитсистӣ таърихӣ «Одина» (аз ҷумла, дар боби «Кӯҳистони Бухоро», «Зовуди пахта» ва ғайра) садои нафрату лаънати муаллиф ба қорфармоён ба гӯш мерасад. Аз ин рӯ, дар рӯчуҳои публитсистӣ таърихӣ «бадбинии нависандаро ба симои соҳти

кӯҳнаи тасвиркардааш пай бурдан мумкин аст» [80, с. 87]. Чунончи, дар боби «Феврал - март соли 1917» дар тасвири вазъи кунунии ҷомеа ва корхонаҳои саноатӣ ифодаҳои «хиёнатҳои аҳли дарбор, гурусначашмӣ ва ҳаннотии аҳли бозор..., ба ҷони одамон савдогарӣ кардани идораҳои ҳарбӣ», «бозиҳои мурдоркорона», «гарданаҳои хӯрдашуда, бо дандонаҳои судашуда бо тасмаҳои фарсудаи худ монанди идораҳои ҳукумати подшоҳӣ», «монархисти сиёҳдил» ба кор бурда шудаанд, ки назари манфии нависандаро ба давлати пешин ва синфи ҳоким ифода кардааст. Аён мегардад, ки мақсади нависанда ҳаққонӣ тасвир намудани ҳаёти воқеӣ – ғалабаи адолат мебошад.

Дар ручуҳои таърихӣ ва публицистӣ ҳаёти ин ё он ҷамъият ба таври воқеӣ тасвир меёбад. Дар ин маврид маълум аст, ки ташаккули мардуми одии меҳнаткаш ба ҳодисаҳои таърихӣ вобастагии комил дорад. Ин масъала дар адабиёти тоҷик мавзӯи нав нест. Дар асарҳои эпикӣ бисёр шоирони классикӣ тоҷик ба ин мавзӯ тавачҷуҳ шудааст ва хусусиятҳои ҳаёти ҷамъиятӣ дар онҳо ба ин ё он андоза ба назар мерасад. Сюжети повести «Одина» бошад, замони пурталотум ва тағйироти куллии ҳаёти ҷомеаро дар бар мегирад, қаҳрамонон ба воқеаву ҳодисаҳои ҷиддӣ рӯ ба рӯ мешаванд. Бинобар ин, табиист, ки онҳоро амвоҷи дарёи ҳодисаҳои сиёсӣ таърихӣ ба худ кашидааст.

Ҳаёти ҷомеа ҳамеша дар инкишоф ва тағйирёбист. Тараққиёту дигаргуниҳои замон ба қаҳрамонони асари бадеӣ бетаъсир намест. Зеро вобаста ба он ҳаётшон ранги дигар гирифта, афкорашон ҳам тағйир меёбад. Азбаски фаҳмиш ва ҷаҳонбинии синфи ранҷбари тоҷик дар замони мавриди назари мо он қадар васеъ набуд, онҳо наметавонистанд чун дар Русия тарафдори инқилоб бошанд ва дар ин роҳ аламбардор ва пешсафи мубориза бошанд. Ҳамаи ин аз ҷашми устод Айнӣ барин инсонӣ донишманд, фарохназар ва дурбин пинҳон набуд. Мушоҳида мекард, ки барои пешқадам гаштани ранҷбарони тоҷик алҳол шароити мусоид фароҳам наомадааст ва инқилоб танҳо бо кумаки қувваҳои беруна ва пешқадами ранҷбарон метавонад амалӣ гардад. Ин буд, ки инқилоб то андозае ба шакли тайёр аз шахрҳои марказии Русия ба Осиеи Миёна интиқол ёфт. Бо вучуди ин, зисту зиндагии

тоқатфарсо дар хавлии Арбоб - Камол, воқеаҳои таърихии мардикоргирии амир, корпартоии коргарони завод, инқилобҳои февралӣ ва октябрӣ имконият доданд, ки Одина то андозае ба чараёни ҳодисаҳои ҷамъият шинос гардад ва чашмаш кушода шавад, бидонад, ки ин арбоб камолҳо на танҳо дар деҳаи дурдасти онҳо, балки дар шаҳрҳои калони мамлакат ҳам ҳастанд ва бояд бо онҳо мубориза бурд.

Дар рӯчуҳои публитсистӣ баробари воқеаҳои муҳимми сиёсӣ ва иҷтимоии замон талаботи иқтисодии мамлакат, вазъи саноат ва ғайра низ инъикос ёфтаанд. Чунончи, маълум мегардад, ки ба муносибати Ҷанги якуми ҷаҳон соли 1915 Русия ба пахта эҳтиёҷи бештар пайдо кард ва ин боиси зиёд кардани кишти пахта дар Осиёи Миёна ва сохтмони заводҳои нав шуд. Воқеаи мазкур яке аз сабабҳои рӯй додани корпартоӣ гардид, ки дар боби ҳамном ба тарзи рӯчуи публитсистӣ пешниҳод шудааст.

Ҳамин тавр, рӯчуҳои лирикии публитсистӣ дар асарҳои насрӣ мақоми бузург доранд. Нависанда воқеаҳои таърихиро пайдарпай ва дурусту айнан нақл мекунад. Дар охири боби зикршуда ва аввали қисми чорум, боби «Октябр» ғалабаи меҳнаткашон бар ҳокимон ва тантанаи адолат, дар боби «Соли 1918» бошад, воқеаи хушксолӣ хабар дода шудаанд. Дар ҳамаи ин порчаҳои таърихӣ рӯз, моҳ, сол, номҳои шахсон, маконҳо аниқ дарҷ гардидаанд. Аз ин рӯ, фикри муҳаққиқон дуруст аст, ки: «Порчаҳои таърихӣ - хронологӣ барои нишон додани ҳолати конкретии таърихӣ зарур буданд. Онҳо ба асар ба тарзи маҳдуд дохил шуда, доираи васеи воқеаҳоро таъмин менамоянд; ҳолати заруриро ба вучуд меоранд, ки бе онҳо роҳи қаҳрамонони роман, тағйироти дар шуури онҳо дар заминаи воқеаҳои рӯзмарраи зиндагӣ ба амал омада номаълум мемонанд» [150, с. 75]. Аз ин маълум мегардад, ки ба кор бурдани порчаҳои публитсистӣ ва таърихӣ дар повести «Одина» аз тарафи устод Айнӣ талаботи асари бадеӣ мебошад ва нависанда аз он хуб истифода намудааст. Ин аст, ки принсипи таърихияти асари бадеӣ дар повести «Одина» бо истифодаи чунин рӯчуҳои публитсистию таърихӣ риоя карда шудааст.

Маҳз бо дарназардошти чунин хизматҳои бузурги устод Айнӣ дар худшиносии миллӣ ва инъикоси масъалаҳои муҳимми таърихӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии халқу давлат Сарвари давлати тоҷикон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дуруст таъкид кардаанд, ки мавсуф: “тимсоли зиёии пешқадаме мебошад, ки тамоми умр ва фаъолияти серҷабҳаашро сарфи хизмат ба миллати хеш кардааст” [185, с. 285]. Дар рӯчуҳои публитсистӣ ва таърихии повести “Одина” чунин як хизмати босазои устод Айнӣ равшан мушоҳида мешавад.

Мушаххас гардид, ки дар повести «Одина» - и устод Айнӣ ду шакли рӯчуҳои публитсистӣ истифода шудаанд: публитсистӣ ва публитсистию таърихӣ. Устод Айнӣ аз ин ду шакли рӯчуи публитсистӣ бо мақсади ифодаи ҳолати психологӣ, ғояи асар ва пайвандӣ бо воқеоти ҷомеа босамар истифода намудааст.

Хуллас, рӯчуҳои публитсистӣ ва таърихӣ дар повести “Одина” - и устод Айнӣ барои иҷрои вазифаҳои зерин ба кор бурда шудаанд: 1) инъикоси ҳодисаҳо ва дигаргуниҳои куллии сиёсӣ ва ҷамъиятӣ дар арафаи инқилобҳои моҳҳои феврал ва октябри соли 1917 дар маркази Аморати Бухоро ва кӯҳистони Бухорои шарқӣ; 2) баҳои муаллиф ба воқеоти баамаломата; 3) тасвири қору зиндагии мардуми заҳматкаш дар деҳот ва шаҳрҳои саноатӣ ва рӯҳияи онҳо; 4) тасвири табиати диёри Тоҷикистон; 5) инъикоси рӯҳия, мақсад ва ҳадафҳои эҷодии нависанда; 6) умедвории муаллиф аз ояндаи дурахшони мардуми тоҷик.

ХУЛОСА

Мавқеъ, нақш ва вазифаҳои сухани муаллиф, пеш аз ҳама, рӯҷӯҳои лирикӣ, публицистӣ ва таърихӣ, рӯҷӯҳои хурд ва калон яке аз мавзӯҳои муҳими адабиётшиносии имрӯза мебошад. Аз ин рӯ, лозим меояд, ки бо дарназардошти аҳамияти онҳо дар дарк ва арзёбии ҳадаф ва ғояи нависанда дар асари бадеӣ ба омӯзиши чунин як санъати бадеӣ таваҷҷуҳ равона кунем, зеро дар нақди адабӣ, асарҳои адабиётшиносӣ ҳангоми таҳқиқи асарҳои бадеӣ дар навбати аввал ба ҷойгоҳи нависанда, афкори андешаи ӯ, ҳадафи таълифи асари мавриди омӯзиш диққат дода мешавад. Ҳадаф ва назари нависанда ба зиндагӣ ва воқеот, қабл аз ҳама, дар сухани муаллиф ва рӯҷӯҳои лирикӣ равшан ва барҷаста намоён мегардад. Ҳарчанд дар адабиётшиносии тоҷик мавзӯи рӯҷӯи лирикӣ таҳқиқ нашудааст, дар адабиётшиносии рус ва хориҷа дар ин бобат асарҳои назариявӣ ва амалӣ таълиф гардидаанд, ки зимни таҳқиқ аз онҳо босамар истифода намудем. Аз ин рӯ, адабиётшиносони тоҷикро лозим меояд, ки бо дарназардошти масъалаҳои назариявии мавҷуда падидаи мазкури илми адабиётшиносиро дар асарҳои эпикӣ адабиёти классикӣ форсу тоҷик ва адабиёти имрӯзаи тоҷик мавриди пажӯҳиш қарор диҳанд.

Натиҷагирӣ аз бобҳо ва фаслҳои таҳқиқро, дар маҷмӯъ, метавон дар бандҳои зерин чунин хулоса кард:

1. Сухани муаллиф яке аз унсурҳои муҳими композитсияи асари бадеӣ ба шумор меравад, ки дорои шакли мазмуни гуногун мебошад ва метавонад дар шакли як калима, ибора, ҷумла ё порчаҳои васеъ дар матн ҷой бигирад. Сухани муаллиф воситаи асосӣ барои ифодаи андеша, эҳсосот ва мавқеи муаллиф маҳсуб меёбад [2-М].

2. Рӯҷӯи лирикӣ ва сухани муаллиф дар адабиётшиносӣ бо ҳам тавъам буда, ҳадаф ва вазифаҳои муштарак доранд. Намудҳои гуногуни рӯҷӯ, аз ҷумла, шарҳ, поварак, эпиграф, пролог ва эпилог бештар хислати публицистӣ ва таърихӣ доранд. Рӯҷӯҳои психологӣ, дуовоза, эссе ва монолог бошад, бо

оҳанги баланд ва бадеияти забон фарқ мекунад. Ҳар ду навъи рӯчуъ ба ифодаи эҳсосот ва андешаҳои муаллиф мусоидат менамоянд [3-М].

3. Дар рӯчуи лирикӣ муаллиф муваққатан аз нақли сюжети асар дур шуда, андеша ва эҳсосоти шахсии худро баён мекунад. Ин усул ҳамчун як навъ гардиш аз мавзӯ ва сюжети асосӣ хизмат мекунад. Мавзуи рӯчуи лирикӣ метавонад тасвири эҳсос, мурочиат, воқеаҳои таърихӣю иҷтимоӣ ё овардани ҳикояи иловагӣ бошад. Тавассути ин унсур, муаллиф асарро бо мазмуни иловагӣ ва эҳсоси шахсӣ ганӣ мегардонад [5-М].

4. Рӯчуи лирикӣ воситаи ифодаи ғоя ва ҳадафи муаллиф дар асари бадеӣ мебошад. Тавассути он муаллиф ҷаҳонбинии худро ба хонанда мерасонад. Рӯчуи лирикӣ ғояҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва сиёсиро равшан мекунад. Он ба хонанда барои дарк ва қабули паёми муаллиф кумак мерасонад [2-М].

5. Муаллиф дар рӯчуи лирикӣ метавонад дар бораи равиш ва усули эҷодкориаш сухан ронад, ба асарҳои қаблӣ ё ояндаи худ ишора намояд. Тавассути чунин рӯчуъ, хонанда аз раванд ва сабки эҷоди муаллиф маълумот пайдо мекунад. Ин усул робитаи муаллиф бо хонандаро мустақим мегардонад [4-М].

6. Рӯчуҳои лирикийи психологӣ, дуовоза ва тасвири табиат ба хонанда таъсири эстетикӣ ва равонӣ мерасонанд. Онҳо ҳисси зебӣ ва ҳамдардии хонандаро бедор мекунад. Рӯчуҳои публитсистӣ бошад, фаҳмиши таърихӣ ва иҷтимоӣ хонандаро васеъ месозанд. Ҳар ду навъ дар тарбияи ахлоқию маънавии хонанда нақши муҳим доранд [5-М].

7. Методи эҷоди рӯчуҳои лирикӣ асосан романтикӣ буда, бар эҳсосу ҳаяҷони ботинии инсон асос ёфтааст. Муаллиф тавассути калимаву ибораҳои таъсирбахш ва самимӣ эҳсосоти худро баён мекунад. Забони рӯчуҳо пуробуранг ва ҳаяҷонбахш мебошад. Ин гуна баён хонандаро ба дунёи ботинии муаллиф ва қаҳрамонҳо мебарад [5-М].

8. Рӯчуи лирикӣ дар назми эпикӣ классикӣ тоҷик ҳамчун усули писандида шинохта шудааст. Қариб дар ҳамаи осори классикӣ назми эпикӣ рӯчуҳои лирикӣ ба назар мерасанд. Аммо рӯчуҳои публитсистӣ дар

адабиёти классикӣ ҷой надоранд. Онҳо бештар дар адабиёти навини тоҷик ба таври густурда истифода шудаанд [8-М].

9. Ручуи лирикии публитсистӣ аз забони муаллиф баён ёфта, воқеаҳои сиёсӣ ва иҷтимоиро инъикос мекунад. Забони ин гуна ручуҳо ба услуби мақолаҳои публитсистӣ монанд аст. Муаллиф тавассути чунин ручу мавқеи иҷтимоӣ ва сиёсии худро баён мекунад. Ин навъи ручу хонандаро ба муҳити таърихӣ ва иҷтимоии асар ворид месозад [5-М].

10. Аҳаммияти ручуи публитсистӣ дар ифодаи мавқеи сиёсӣ ва иҷтимоии муаллиф зоҳир мегардад. Муаллиф тавассути он назари шахсии худро ба воқеаҳои замони худ баён мекунад. Ин гуна ручу ба хонанда имкон медиҳад, ки шароити таърихиву иҷтимоиро амиқ дарк намояд, ҳамчунин, ба ғоя ва паёми муаллиф таваччуҳ кунад [1-М].

11. Ручуҳои лирикӣ аз нидо ва тасвири табиат оғоз ёфта, ба масъалаҳои иҷтимоию сиёсӣ мерасанд. Тавассути онҳо ҷаҳонбинии қаҳрамон васеъ ва замонавӣ мегардад. Дар повести «Одина» қисми асосии ручуҳои лирикӣ андеша ва эҳсосоти қаҳрамонҳои мусбатро инъикос мекунад. Ручуҳои публитсистӣ бошад, раванд ва рушди шуури иҷтимоии қаҳрамонро нишон медиҳанд [1-М].

12. Ҳар асари бадеӣ воқеаҳои замон ва макони муайянро инъикос мекунад. Повести «Одина» низ дар заминаи воқеаҳои таърихии давраи муайян эҷод шудааст. Устод Айнӣ тавассути ручуҳои лирикӣ воқеаҳои иҷтимоӣ ва сиёсиро бо далелу рақамҳо инъикос намудааст. Ручуҳои таърихӣ дар асар воқеияти иҷтимоиро бо сабки воқеанигорона ба хонанда мерасонанд [1-М].

13. Ручуҳои психологӣ ба хонанда таъсири мусбат ва руҳию равонӣ мерасонанд. Онҳо барои ташаккули эҳсосоти зебӣ ва ҳамдардӣ мусоидат мекунанд. Ручуҳои публитсистию таърихӣ бошанд, дар тарбияи ватандӯстӣ ва худшиносии хонанда саҳми назаррас доранд. Ҳар ду навъи ручу аҳаммияти ахлоқӣ ва маънавӣ доранд [5-М].

14. Мавзуи ручуи лирикӣ дар адабиётшиносӣ саривақтӣ ва муҳими илмӣ маҳсуб мешавад. Омӯзиши ин мавзӯ ба дарёфти ҳадафу мақсад ва ғояи адиб

мусоидат мекунад. Он дар тарбияи ахлоқӣ, ватандӯстӣ ва зебоиноси
хонандагон нақши муҳим мебозад. Аз ин рӯ, таҳқиқи ҳамачонибаи рӯчуи
лирикӣ дар адабиёти тоҷик ва ҷаҳон зарур доништа мешавад [2-М].

ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚ

Аз омӯзиши матолиб ва масъалаҳои мавриди назари диссертатсия бармеояд, ки он пажӯҳиши нахустин дар мавриди таҳқиқи яке аз унсурҳои осори бадеӣ – хусусиятҳои ғоявӣ ва услубии рӯҷуҳои лирикӣ дар мисоли осори устод Айнӣ. Аз ин хотир, истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқро метавон ба тариқи зайл пешниҳод кард:

1. Хулоса ва натиҷаҳои бадастовардаи муаллиф ҳангоми таълифи китобу дастурҳои назарии адабиётшиносии тоҷик мавриди истифода қарор гирифта мумкин аст.

2. Рӯҷуи лирикӣ яке аз қисматҳои муҳими композитсияи асари бадеӣ ба ҳисоб рафта, барои тарбияи ғоявӣ, бадеӣ, ватандӯстӣ, зебоишинохтии шаҳрвандон нақши калон мебозад. Аз ин рӯ, пешниҳод мегардад, ки адибон ва муҳаққиқон аз он босамар истифода баранд.

3. Таҳқиқоти мазкур барои омӯзиш ва хулосабарорӣ дар мавриди ҷой ва мақому вазифаи рӯҷуи лирикӣ, ки як ҷузъи сухани муаллиф мебошад, раҳнамои хуб буда метавонад.

4. Адабиётшиносони тоҷикро лозим меояд, ки бо дарназардошти масъалаҳои назарӣ ва амалии мавҷуда ин унсурҳои муҳими илми адабиётшиносиро дар асарҳои эпикӣ адабиёти классикӣ форсу тоҷик ва адабиёти имрӯзаи тоҷик минбаъд мавриди пажӯҳиш қарор диҳанд.

5. Натиҷа ва хулосаҳои диссертатсия дар муайян кардани равишҳои услуби сабки асари бадеӣ, назми эпикӣ ва арзёбии сиёсату ғоявӣ ва иҷтимоии асари бадеӣ кумаки калон хоҳад расонд.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

А) РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

І. Сарчашмаҳо

1. Айнӣ, С. Одина [Матн] / С. Айнӣ.– Душанбе:– 2014, 192 с.
2. Айнӣ, С. Мухтасари тарчимаи ҳоли худам [Матн] С. Айнӣ // Куллийёт. Ҷилди 1. – Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1958. – 360 с.
3. Айнӣ, С. Одина [Матн] С. Айнӣ // Куллийёт. Ҷилди 1. – Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1958. – 360 с.
4. Айнӣ, С. Дохунда [Матн] / С. Айнӣ // Куллийёт. Ҷилди 5.– Душанбе: Дониш, 2021. – 501 с.
5. Айнӣ, С. Ғуломон [Матн] / С. Айнӣ // Куллийёт. Ҷилди 6.– Душанбе: Дониш, 2021.– 632 с.
6. Айнӣ, С. Марги судхӯр [Матн] / С. Айнӣ // Куллийёт. Ҷилди 6.– Душанбе: Дониш, 2021. – 376 с.
7. Айнӣ, С. Ёддоштҳо [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Сарредаксияи ЭМТ, 2009. – 680 с.
8. Айнӣ, С. Ҷаллодони Бухоро [Матн] / С. Айнӣ // Осори баргузида дар ду ҷилд. Акнун навбати қалам аст. Ҷилди 2. – Душанбе: Ирфон, 1978. – с. 7-78.
9. Айнӣ, С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро [Матн] /С. Айнӣ // Куллийёт. Ҷилди 7. – Душанбе: Дониш, 2021. – 694 с., с.201 – 388.
10. Айнӣ, С. Куллийёт [Матн] / С. Айнӣ. // Ҷилди 7. – Душанбе: Дониш, 2021. – 694 с.
11. Айнӣ, С. Мактубҳо [Матн] / С. Айнӣ; таҳия, таҳрир ва тавзеҳот аз А. Маликзода ва Г. Усмонова. – Душанбе: Меъроҷ-Граф, 2023. – 664 с.
12. Айтматов, Ч. Роҳи қаҳкашон [Матн] / Ч. Айтматов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 445 с.
13. Гоголь, Н. В. Избранные произведения [Текст] / В. Н. Гоголь. – ОГИЗ. М.– Ленинград: – Художественной литературы, 1946. – 550 с.

14. Ғамзатов, Р. Доғистони ман [Матн] / Р. Ғамзатов. – Душанбе: Адиб, 2012. – 360 с.
15. Давлатободӣ, Маҳмуд. Калидар [Матн] / М. Давлатободӣ. // Бо хатти форсӣ / Ҷилди 1-2. – Техрон: Фарҳанги муосир, Нашри Чашма. – 1380
16. Давлатободӣ, Маҳмуд. Калидар [Матн] / М. Давлатободӣ. // Бо хатти форсӣ / Ҷилди 3-4. – Техрон: Фарҳанги муосир, Нашри Чашма. – 1380
17. Давлатободӣ, Маҳмуд. Калидар [Матн] / М. Давлатободӣ. // Бо хатти форсӣ / Ҷилди 5-6. – Техрон: Фарҳанги муосир, Нашри Чашма. – 1380
18. Достоевский, Ф. Преступление и наказание [Текст] / Ф. Достоевский // Собр.соч. в 15 т., т.5. – Л.: Наука, 1989. – 574 с.
19. Достоевский, Ф. М. Братья Карамазовы [Текст] / Ф. Достоевский // Новая школьная библиотека. Роман в четырех частях с эпилогом. В двух книгах. Москва: Моск. Учеб., 2004. – 664 с.
20. Думбадзе, Н. Кукарача / Н. Думбадзе. – Тарҷ. А. Самад. – Душанбе:– Адиб, с. 2004.
21. Думбадзе, Н. Я, бабушка, Илико и Илларион [Текст] / Н. Думбадзе. – М.: Молодая гвардия, 1968. – 472 с.
22. Икромӣ, Ҷалол. Духтари оташ [Матн] / Ҷалол Икромӣ. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 579 с.
23. Икромӣ, Ҷалол. Он чӣ аз сар гузашт, ёддоштҳо [Матн] / Ҷ. Икромӣ. – Душанбе: Шарқи озод, 2009. – 360 с.
24. Кӯҳзод, Урун. Ҳайчо [Матн] / Урун Кӯҳзод. – Душанбе: Адиб, 2015. – 416 с.
25. Межелайтис, Э. Собр.соч. в трех томах [Текст] / Э. Межелайтис // Том 3. – Москва: Художественная литература, 1979. – 462 с.
26. Межелайтис, Э. Лирические этюды [Текст] / Э. Межелайтис // Собр.соч. т.3. – Москва: Художественная литература, 1979. – 462 с.
27. Межелайтис, Э. Ночные бабочки [Текст] / Э. Межелайтис // Собр.соч. т.3. – Москва: Художественная литература, 1979. – 462 с

28. Мирхоча, А. Саройи санг [Матн] / А. Мирхоча. – Душанбе: Сухан, 2018. – 360 с.
29. Низоми Ганҷавӣ. Лайлию Маҷнун [Матн] / Низоми Ганҷавӣ. // Ахтарони адаб. Ҷилди 20. – Душанбе: Адиб, 2012. – 480 с.
30. Низоми Ганҷавӣ. Ҳафт пайкар [Матн] / Низоми Ганҷавӣ. // Ахтарони адаб. Ҷилди 20. – Душанбе: Адиб, 2012. – 480 с.
31. Окутоғово. Азобҳои ҷаҳаннам [Матн] / Окутоғово // Тарҷумаи Қодири Рустам. – Душанбе: Донишварон, 2020. – 180 с.
32. Памук, О. Номи ман Сурх аст [Матн] / О. Памук // Тарҷумаи М. Рустамзода. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 616 с.
33. Памук, Орхан. Чумные ночи [Матн] / Орхан Памук. – Санкт-Петербург: Азбука, 2023. – 766 с.
34. Паустовский, К. Садбарги зарин [Матн] / К.Паустовский // Тарҷумаи Б. Муртазо. – Садои Шарқ, 2017. – №4. – С. 131-149
35. Самаки айёр [Матн] / Самаки айёр // Қисми 1. – Душанбе: Сарредаксияи ЭМТ, 2007. – 882 с.
36. Социда, Мирзо. Шабе, ки моҳ арғувонӣ буд [Матн] / Мирзо Социда. – Хуҷанд: Ношир, 2023. – 336 с.
37. Толстой, Л. Н. Война и мир [Текст] / Л. Н. Толстой // Собр. соч. в 12 томах, т.3. – Москва: Правда, 1987. – 319 с.
38. Турсунзода, М. Писари Ватан [Матн] / М. Турсунзода // Ман аз Шарқи озод. – Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1951. – 264с.
39. Турсунзода, М. Меҳмони мағрибӣ [Матн] / М. Турсунзода // Қиссаи Ҳиндустон. – Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1954. – 80 с.
40. Улуғзода, С. Восеъ [Матн] / С. Улуғзода // Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 2. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 360 с.
41. Фадеев, А. Гвардияи ҷавон [Матн] / А.Фадеев // Тарҷумаи Ҳ. Ахрорӣ. – Душанбе: Ирфон, с. 1985. – 456 с.
42. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ // Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.

43. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ // Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
44. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ // Ҷилди 3. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.
45. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ // Ҷилди 4. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.
46. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ // Ҷилди 5. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.
47. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ // Ҷилди 7. – Душанбе: Адиб, 2009. – 480 с.
48. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ // Ҷилди 9. – Душанбе: Адиб, 2009. – 480 с.
49. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ // Ҷилди 10. – Душанбе: Адиб, 2010. – 416 с.
50. Шафак, Элиф. Ученик архитектора [Текст] / Э. Шафак. – Санкт-Петербург: Азбука, 2016. – 576 с.
51. Шолохов, М. А. Дони ором [Матн] / М. А. Шолохов // Тарҷумаи Э. Муллоқандов. – Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 468 с.

II. Мақолаҳо ва адабиёти илмӣ

52. Айнӣ, С. Бо босмачиёни Фарғона чӣ гуна мубориза бояд кард? [Матн] / С. Айнӣ // Шӯълаи инқилоб. – 1921. – 1 сентябр. - №84. – С. 1-2.
53. Айнӣ, С. Танвири афкор [Матн] / С. Айнӣ // Шӯълаи инқилоб. – 1919. – 7 декабр. – №23. – С. 3.
54. Айнӣ, С. Кори ташкилот ва маорифи Тоҷикистон [Матн] / С. Айнӣ // Овози тоҷик. – 1925. – 13 март.
55. Айнӣ, С. Инқилобҳои гузашта дар Шарқ ва аҳволи ҳозира [Матн] / С. Айнӣ // Шӯълаи инқилоб. – 1920. – 12 июл. – №42. – С. 2.

56. Айнӣ, С. Акнун навбати қалам аст [Матн] / С. Айнӣ // Шӯълаи инқилоб. – 1920. – 26 июл. – №44. – С. 1.
57. Айнӣ, С. Масъалаи Шарқ [Матн] / С. Айнӣ // Шӯълаи инқилоб. – 1920. – 5 январ. – №27. – С. 2-4.
58. Айнӣ, С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро [Матн] / С. Айнӣ // Куллиёт. Ҷилди7. – Душанбе: Дониш, 2021. – 694 с., С.201-388.
59. Айнӣ, С. Алишери Навоӣ [Матн] / С. Айнӣ // Куллиёт. Ҷилди11. – Душанбе: Нашр. Давл. Тоҷик, 1963. – 508 с., с.300 – 301.
60. Абдурахманов, У. Арал: перед белой стеной [Текст] / У. Абдурахманов // Мир Каракалпакии. Публицистика, эссе ва ҳикоялар (Публицистика, эссе, рассказы). Ташкент: Изд-во Национальные библиотеки имени Навои, 2011 (на узб. яз).
61. Абрамович, Г. Л. Введение в литературоведение [Текст] / Г. Л. Абрамович. М.: Просвещение, 1979. – 352 с.
62. Азизкулов, Ҷ., Муллоҷонова, З. Феҳрасти асарҳои С. Айнӣ ва адабиёти оид ба ӯ [Матн] / Ҷ. Азизкулов, З. Муллоҷонова. – Душанбе: Нашр. АИ РСС Тоҷикистон, 1963.
63. Азимов, А. Публицистикаи устод Айнӣ дар рӯзномаи «Овози тоҷик» [Матн] / А. Азимов // А. Азимов, М. Муродӣ. – Назаре ба публицистикаи устод Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 112 с., с. 86 – 93.
64. Азимов, А. Матбуот аз нигоҳи устод Айнӣ [Матн] / А. Азимов // А. Азимов, М. Муродӣ. – Назаре ба публицистикаи устод Айнӣ. Душанбе: Ирфон, 2018. – 112 с., с. 17.
65. Азимов, А. Назаре ба сарғаҳи публицистикаи устод [Матн] / А. Азимов // А. Азимов, М. Муродӣ. – Назаре ба публицистикаи устод Айнӣ. Душанбе: Ирфон, 2018. – 112 с., с. 31.
66. Азимов, А. Публицистикаи устод Айнӣ дар рӯзномаи «Овози тоҷик» [Матн] / А. Азимов // А. Азимов, М. Муродӣ. – Назаре ба публицистикаи устод Айнӣ. Душанбе: Ирфон 2018. – 112 с., с. 15.

67. Азимов, А. Публицистика ва воқеият [Матн] / А. Азимов. – Душанбе: Шарқи озод. – 2020. – С. 37.
68. Аз Техрон. Аз як духтари эронӣ [Матн] / Аз Техрон // Раҳбари дониш. – 1928. – №8-9 (11-12), август- сентябр, С. 6.
69. Ализода, С. Моро ислоҳи мадорис ва макотиб лозим аст [Матн] / С. Ализода // Оина. – 1913. – №3. С. 75.
70. Атоулло, Маҳмуди Чувайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ [Матн] / Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 340 с.
71. Аҳмадзода, Ф. Чашмандозе ба коргоҳи эҷодии Урун Кӯҳзод [Матн] / Ф. Аҳмадзода // Садои Шарқ. – №3. – 2017. – С. 127-141
72. Бектош, Н. Садриддин Айнӣ ва эҷодиёти ӯ [Матн] / Н. Бектош. – Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1933. – 56 с.
73. Бобоев, Ю. Мирзо Турсунзода – ҳаёт ва эҷодиёти ӯ [Матн] / Ю. Бобоев. – Сталинобод: Нашриёти Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, 1961. – 308 с.
74. Бобоев, Ю. Назарияи адабиёт [Матн] / Ю. Бобоев. – Душанбе: Маориф, 1987. – 320 с.
75. Большая Советская Энциклопедия [Текст] / т. 14. – Москва: Советская энциклопедия, 1973. – 624 с.
76. Большой энциклопедический словарь [Текст] / Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998 г. – 1456 с.
77. Бочаров, А. Г. Не сотвори себе гомункулуса [Текст] / А. Бочаров // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 10. Журналистика, 1968. – № 5.
78. Брагинский, И. Жизнь и творчества Садриддина Айни [Текст] / И. Брагинский. – Москва: Гослитиздат, 1959. – 189 с.
79. Брагинский, И. Ҳаёт ва эҷодиёти Садриддин Айнӣ [Матн] / И. Брагинский. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 196 с.
80. Брагинский, И. Проблемы творчества Садриддина Айни [Текст] / И. Брагинский. – Д.: Ирфон, 1974. – 173 с.

81. Брагинский, И. Реализми Айнӣ [Матн] / И. Брагинский // Адабиёти советии тоҷик. Маҷмуи мақолаҳо. – Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1950. – С. 120-168.
82. Брагинский, И. С. Очерки из истории таджикской литературы [Текст] / И. Брагинский. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1956. – 456 с.
83. Брагинский, И.С. Из истории таджикской и персидской литературы [Текст] / И. Брагинский. – Москва: Наука, 1972. – 524 с.
84. Бушмин, А. Наука о литературе [Текст] / А. Бушмин // Проблемы. Суждения. Споры. – М.: Современник, 1980. – 336 с.
85. Ваҳҳоб, Р. Адабиёт ва фарҳанги миллӣ [Матн] / Р. Ваҳҳоб. – Душанбе: Адиб, 2012. – 224 с
86. Введение в литературоведение [Текст] / Под редакцией Г. Н. Поспелова. – Москва: Высшая школа, 1976. – 430 с.
87. Ветловская, В. Е. Роман Ф. М. Достоевского «Братья Карамазовы» [Текст] / В. Е. Ветловская. – СПб.: Пушкинский Дом, 2007. – 636 с.
88. Виноградов, В. В. Проблема авторства и теория стили [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Художественная литература, 1961. – 614 с.
89. Гуковский, Г. Изучение литературного произведения в школе [Текст] / Г. Гуковский. – Москва: Просвещение, 1966. – 270 с.
90. Гура, В. История создания первой книги романа М. Шолохова «Тихий Дон» [Текст] / В. Гура. – Вологда: ВГПИ // Ученые записки. – т.12 (филологический). – 1953. – 420 с. – С. 281-295.
91. Демидчик, Л. Н. Таърихи адабиёти советии тоҷик: Инкишофи жанрҳо [Матн] / Л. Н. Демидчик. – Душанбе: Дониш, 1978. – ҷ.2 (настри солҳои 30). – 312 с.
92. Журминский, В. М. Введение в литературоведение [Текст] / В. М. Журминский / Курс лекции. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 464 с.
93. Журбин, Е. Повест с двумя сюжетами [Текст] /Е. Журбина. – М.: Советский писатель, 1979. – 376 с.

94. Захаров, В. Н. Проблемы исторической поэтики [Текст] / В. Н. Захаров / Этнологические аспекты. – М.: Индрик, 2012. – 264 с.
95. Зехнӣ, Т. Санъати сухан [Матн] / Т. Зехнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 360 с.
96. Имронӣ, Ҳумайро Ранҷбар, Комрон Порсинажод. Адабиёти дostonӣ дар Эрон. Бо таъкид бар сайри таҳаввулотӣ сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ [Матн] / Ҳумайро Ранҷбар Имронӣ, Комрон Порсинажод / Чопи нахуст. – Техрон, 1397. – 175 с.
97. История печати. Антология. Т. III [Текст] / Сост., предисл. и коммент. Я.Н. Засурского, О.А. Бакулина. М.: Аспект Пресс, 2008. – 271 с.
98. Калачов, С. В. Методика анализа сюжета и композиции литературного произведения [Текст] / С. В. Калачов. – Москва: МГУ. – 1973. – 340 с.
99. К мобильному обществу: утопии и реальность [Текст] / Под ред. Я. Н. Засурского. М.: Изд-во Моск. ун-та, 2009. – 304 с.
100. Клушин, Н. Стилистика публицистического текста [Текст] / Н. И. Клушин. – М.: Медиа Мир, 2008. – 242 с.
101. Колосов, Г. В., Худякова Э. А. [Текст] / Г. Колосов, Э. Худякова. – Журналистский творческий процесс (общая модель публицистического творчества). Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 14-15.
102. Клушин, Н. И. Стилистика публицистического текста [Текст] / Н. Клушин. – М.: МедиаМир, 2008. с. 36.
103. Краснов Г. В. Сюжеты русской классической литературы [Текст] / Г. Краснов. – Коломна: [б. и.], 2001. – 141 с.
104. Краткая литературная энциклопедия [Текст] т. 4. – Москва: Советская энциклопедия, 1967. – 1024 с.
105. Краткий словарь литературоведческих терминов [Текст] / Редактор – составитель Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев. М.: Просвещение, 1985. – 208 с.

106. Крысин, Л. П. Толковом словаре иноязычных слов [Текст] / Л. Крысин. – Москва: Русский язык, 2000. – 856 с.
107. Кучаров, А. Порчаҳои шеърии повести «Одина» ва истифодаи он дар нашрҳои минбаъда [Матн] / А.Кучаров // Чанд мулоҳизаи адабӣ. Маҷмуаи илмӣ. Ҷ. 92. – Д.: ИДПТ, 1974. – С. 96-108.
108. Кучаров, А. Нашрҳои «Одина» [Матн] / А. Кучаров // Тоҷикистони Советӣ, 29 март соли 1978. – С. 81-88.
109. Кучаров, А. Таҳриротӣ композитсионӣ дар повести «Одина» [Матн] / А. Кучаров // Ахбороти АИ РСС Тоҷикистон, шуъбаи фанҳои ҷамъиятӣ. – Д.: 1978, №2/92/. – С. 81– 88.
110. Қарори таърихӣ як иҷтимоӣ фавқулӯда [Матн] / Шӯълаи инқилоб. – 1920. – 26 август. – №47. – С. 3-4.
111. Лазутин, Г. В. Основы творческой деятельности журналиста [Текст] / Г. В. Лазутин. – Учеб. для студ. вузов. 2– е изд., перераб. и доп. М.: Аспект Пресс, 2010. – С. 40 – 42.
112. Ленин, В. И. Асарҳо [Матн] /В. Ленин. – Ҷ. 31. Нашри тоҷикӣ. – С. 153, 545, 596,
113. Литературная энциклопедия терминов и понятий [Текст] / Гл. ред. и сост. А. Н. Николюкин. М.: Интелвак, 2001. – 852 с.
114. Маниёзов, А. Публицистика ва назми устод С. Айнӣ [Матн] / А. Маниёзов. – Сталинобод: Нашр.давлат.тоҷик, 1958. – С. 11.
115. Машарипова, Т. Ж. Общее и отличительные особенности публицистики [Текст] / Т. Машарипова. – Вестн. моск. ун-та. – сер. 10. –Журналистика, 2014. – № 2
116. Мейер, И. М. Рифма ситуаций в одном романе Достоевского [Текст] / И. Мейер // IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. – М., 1962. – Т. 1. – С. 600–601.
117. Мирзозода, Х. Образи бадеи чист? [Матн] / Х. Мирзозода. – Китобхонаи назарияи адабиёт. – Д.: Ирфон, 1976. – 24 с.

118. Муминов, Ф.А. Журналистика ижтимоий институт сифатида (Журналистика как социальный институт общества) [Текст] / Ф. Муминов. – Ташкент: ТашГУ, 1998. – 175 с.
119. Махмадаминов А. Поиски истины: «Образцы таджикской литературы» в борьбе за права таджикского народа [Текст] / А. Махмадаминов. – Душанбе: Сино, 1994. – 120 с.
120. Муродӣ, М. Назаре ба мавқеи ҳаҷв дар «Ёддоштҳо»- и С. Айнӣ [Матн] / М. Муродӣ // А. Азимов, М. Муродӣ. – Назаре ба публитсистикаи устод Айнӣ. Душанбе: 2018, 112 с., с. 79-85.
121. Муродӣ, М. Ҷаллодони Бухоро – асари публитсистиӣ [Матн] / М. Муродӣ // А. Азимов, М. Муродӣ. – Назаре ба публитсистикаи устод Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 112 с., с. 86-93.
122. Муродӣ, М. Як назари иҷмолӣ ба публитсистикаи Садриддин Айнӣ [Матн] / М. Муродӣ // А. Азимов, М. Муродӣ. – Назаре ба публитсистикаи устод Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 112 с., с. 42-56.
123. Муродӣ, М. Тафсили фикр дар публитсистикаи С. Айнӣ [Матн] / М. Муродӣ // А. Азимов, М. Муродӣ. – Назаре ба публитсистикаи устод Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 112 с., с. 61– 64.
124. Набиев, А. Анъанаҳои тасвири психологӣ дар эҷодиёти устод Айнӣ ва насри муосири тоҷик [Матн] / А. Набиев // Ахбороти АИ Тоҷикистон, 1978. – №2/92. – С. 67.
125. Набиев А. Марди ҳунар ва ҷомеаи худкома (нақде чанд бар замону зиндагӣ ва кори эҷодии нависандаи пешрави тоҷик Ҷалол Иқромӣ [Матн] / А. Набиев // Фаслномаи «Симурғ». – Соли дувум. – Шумораи 1-2. – Тобистон ва поизи 1374 / 1996. – С. 267-281.
126. Нозимов, Б. Оид ба забони персонажҳои «Одина»-и С. Айнӣ [Матн] / Б. Нозимов // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Маҷмуи мақолаҳо. – Д.: 1967. – с. 46-60.

127. Нозимов, Б. Оид ба ташаккули характерҳои типӣ дар повести «Одина» [Матн] / Б. Нозимов // Маҷмуи филологӣ. – Душанбе: 1971. – С. 29-38.
128. Нозимов Б. Композитсия ҳамчун равиши мантиқии такомули характер дар повести «Одина»-и С. Айнӣ [Матн] / Б. Нозимов // Материалы IV республиканских конференций молодых учённых Тадж. ССР. – Душанбе: –1973. – С. 125-127.
129. Нозимов, Б. Композитсияи романи «Ғуломон»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / Б. Нозимов // Мактаби советӣ: – 1975. – №7. – С. 28-31.
130. Обидова, М., Дадабоева, М. Логопсихология [Матн] / М. Обидова, М. Дадабоева. – Дастури таълимию методӣ. Д.: 2017.
131. Опульская, Л. Д., Коган Г. В., Фридендер, Г. М. Примечания ва китобе: Достоевский Ф. М. [Текст] / Л. Д. Опульская ва др. // Собр. соч. в 15 т. – Т. – 5. – Преступление и наказание.Л.: Наука, 1989. – 574 с.
132. Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик / қ.1. – Сталинобод: Наш.давл. Тоҷикистон, 1956. – 567 с.
133. Панкин, В. Аввалин повести советии тоҷик [Матн] / В. Панкин. – Шарқи Сурх, 1957. – №7.
134. Поспелов, Г. Теория литературы [Текст] / Г. И. Поспелов. – Москва: Высшая школа, 1978. – 20 с.
135. Прохоров, Е. П. Введение в журналистику [Текст] / Е. Прохоров. – 5. – е изд. М.: Изд-во Моск.ун-та, 2005. – 368 с.
136. Прохоров, Е. П. Публицист и действительность [Текст] / Е. Прохоров. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1973. – 317 с.
137. Прутцков Г. Г. История мировой журналистики [Текст] / Г. Прутцков / Учебно – методический комплект. – М.: Аспект Пресс, 2010. – 432 с.
138. Рашиддудин, Ватвот. Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ-уш-шеър [Матн] / Ватвот Рашиддудин // Ба кӯшиши Аббос Иқболи Оштиёнӣ. – Техрон: Матбааи маҷлис, 1929. – 258 с.
139. Раҳимзода, Б. Саъдии замон [Матн] / Б. Раҳимзода // Чашномаи Айнӣ. – Ҷ. 3. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 168.

140. Раҳимова, М. Монолог дар «Шинел»-и Сорбон [Матн] М. Раҳимова / Рисолаи дипломӣ. – Душанбе: УДТ, 1980. – 160 с.
141. Раҳим, Ҳошим. Ҳамсоли республика [Матн] / Р. Ҳошим // Садои Шарқ, 1974. – №10. – С. 119-122.
142. Раҳим, Ҳошим. Якумин қиссаи инқилобии тоҷик «Одина»-и асари Садриддин Айнӣ [Матн] / Р. Ҳошим. – Раҳбари дониш, 1928. – №6 (9). – С. 37-41.
143. Сайфуллоев, А. Образи қаҳрамони мусбати мубориз дар романҳои устод Айнӣ [Матн] / А. Сайфуллоев. – Сталинобод: Нашр.давл. Тоҷикистон, 1960. С. 72.
144. Сайфуллоев, А. Мактаби Айнӣ [Матн] / А. Сайфуллоев. – Д.: Ирфон, 1978. – 352 с.
145. Салимов, Ю. Насри ривоятии форсу тоҷик [Матн] / Ю. Салимов. – Душанбе: Дониш, 1971. – 380 с.
146. Салимов, Ю. Повести «Одина» ва насри ривоятии тоҷик [Матн] / Ю. Салимов. – Садои Шарқ, 1977. – №2. – С. 122-126.
147. Саъдуллоев, А. Хосияти адабиёт (Бунёди пайванди калом ба бадеъ бо иҷтимоъ) [Матн] / А. Саъдуллоев. – Душанбе: Адиб, 2000. – 256 с.
148. Словарь лингвистических терминов [Текст] / Москва, 1989. – 400 с.
149. Словарь литературоведческих терминов [Текст] / Редактор – составитель Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев. М.: Просвещение, 1974. – 510 с.
150. Сойфер, М. Стил ҷавҳари рӯзи дар романи М. Шолохова «Поднятая целина» [Текст] / М. Сойфер // Сборник работ фил. факультета ДГУ. – Т20. – Вып.1. – Днепропетровск: Научные записки, 1940. – С.67- 82.
151. Соловьев, В. С. Три речи в память Достоевского (1881–1883 годы) [Текст] / В. С. Соловьев // О Достоевском. Творчество Достоевского в русской мысли 1881–1931 годов. – М.: Сов. Россия, 1990. – С. 32–54.
152. Табаров, С. Оид ба таҳлили фикрҳои нодурусти Н. Бектош [Матн] / С. Табаров // Нависанда ва мунаққид // Садои Шарқ. – №10. – С. 108-115.

153. Табаров, С. Услуби бадеи ва насри муосири тоҷик [Матн] / С. Табаров // Ҳаёт, адабиёт, реализм. Қ. 2. – Душанбе: Ирфон, 1978. –
154. Табаров, С. Тасвири ҳаёти иҷтимоии халқи меҳнатӣ дар солҳои аввали асри ХХ дар адабиёти тоҷик [Матн] / С. Табаров // Ҳаёт ва адабиёт. – Сталинобод. – Нашр. давл. Тоҷ., 1958. – 380 с. – С. 95.
155. Табаров, С. Нависанда ва мунаққид [Матн] / С. Табаров. – Садои Шарқ. – №10. – С. 108-115;
156. Табаров, С. Асосгузори адабиёти советии тоҷик [Матн] / Табаров С. – Мактаби советӣ. – 1953. – №4. – С. 26-30.
157. Табаров, С. Сиёсати партияи коммунистӣ оид ба адабиёти советӣ [Матн] / С. Табаров // Адабиёти советии тоҷик. – 1954. – С. 18
158. Табаров, С. Садриддин Айни – асосгузори адабиёти советии тоҷик [Матн] / С. Табаров. – Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷик., 1954. – 29 с.
159. Табаров, С. Материалҳо оид ба омӯхтани адабиёти советии тоҷик. Ёрӣ ба муаллимони адабиёт [Матн] / С. Табаров. – Сталинобод: Нашр. дав. тоҷик., 1948. – 200 с.
160. Табаров, С. Сардафтари адабиёти советии тоҷик [Матн] / С. Табаров // Блокноти агитатор, 1953. – №8.
161. Табаров, С. Луғати русӣ– тоҷикии истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / С. Табаров. – Душанбе: Маориф, 1980. – 260 с.
162. Тимофеев, Л., Венгров, Н. Краткий словарь литературоведческих терминов [Текст] / Л. Тимофеев, Н. Венгров. – Москва: Учпедгиз, 1958. – 400 с.
163. Тимофеев, Л. Основы теории литературы [Текст] / Тимофеев Л. И. – Москва: Просвещение, 1972. – 464 с.
164. Тимофеев, Л., Тураев, В. Краткий словарь литературоведческих терминов [Текст] / Тимофеев Л. И., Тураев С. В. – Москва: Просвещение, 1979. – 400 с.
165. Титов, В.Г. Литературное произведение. Композиция [Текст] / В. Г. Титов. – Кишинев: ТГПИ. – Карта Молдовеняска, 1967. – 430 с.

166. Томашевский, Б. В. Теория литературы. Поэтика: учеб. Пособие [Текст] / Б. В. Томашевский. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 334 с.
167. Усмонов, И. Асосгузори публитсистикаи тоҷик [Матн] / И. Усмонов // Ҳақиқати Узбекистон. – 1977. – 12 май.
168. Ученов, В. В. Публицистика и политика [Текст] / В. В. Ученов // 2-е изд. М.: Политиздат, 1979. – 271 с.
169. Ученова, В. В. У истоков публицистики [Текст] / В. Ученов // М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1984. – 214 с.
170. Фомченко, А. П. Русские поселения в Бухарском эмирате [Текст] / А. П. Фомченко. – Ташкент, 1958. – 80 с.
171. Ҳодизода, Р. ва диг. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Р.Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдучабборов. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 450 с.
172. Ҳусейнов, Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ [Матн] / Х. Ҳусейнзода. – Д.: Ирфон, 1973. – 260 с.
173. Шакурӣ, М. Равшангари бузург [Матн] / М. Шакурӣ. – Душанбе: Адиб, 2006. – 340 с.
174. Шамсиддин, Муҳаммад бинни Қайси Розӣ. Ал-муъҷам фӣ маори ашъор-ул- Аҷам [Матн / Қайси Розӣ // Бо тасҳеҳи Муҳаммад Қазвинӣ. – Техрон: 1938. – 380 с.
175. Шаталов, Е. Время – метод – характер [Текст] / Е. Шаталов. – М.: Просвещение, 1976. – 159 с.
176. Шералӣ, Л. Имтизочи эҳсосу афкор: Маъруза дар съезди VIII Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон [Матн] / Л. Шералӣ // Садои Шарқ. – 1981. – № 6. – С. 35-43.
177. Шукуров, М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 247 с.
178. Шукуров, М. Садоқат ба идеалҳои олии замон [Матн] / М. Шукуров // Садои Шарқ. – 1980. – №7.

179. Шукуров, М. (М. Ш. Бухорой). Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Пайванд, 2006. – 456 с.
180. Шукуров М. Садриддин Айнӣ [Матн] / М. Шукуров // Ба хатти форсӣ. – Душанбе: Ирфон, 1978. – С. 92.
181. Шукуров, М. Ҳофизаи таърихӣ ва таърихият [Матн] / М. Шукуров // Садои шарқ. – 1979. – №3. – С. 139.
182. Шукуров, М. Мактаби одамият: Баъзе масъалаҳои адабиёт ва маънавият [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 272 с.
183. Шуълаи инқилоб. Маҷалла [Матн] / Китобхонаи миллии Тоҷикистон. – 1919-1920.
184. Щепилов, А. Введение в литературоведение [Текст] / А. В. Щепилов. – Москва: Высшая школа, 1968. – 380 с.
185. Эмомалӣ, Раҳмон. Чехраҳои мондагор [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: ЭР-граф, 2015. – 336 с.
186. Якименко, Л. «Тихий Дон» М. Шолохова [Текст] / Л. Якименко. – Москва: Советский писатель, 1954. – 420 с.

III. Захираҳои электронӣ:

187. Авторское слово: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/lingvistic/>. Шунков А. Авторское слово в русской эпистолографии 2–й половины XVII века (на материале семейной переписки царя алексея михайловича) / А. Шунков // Кемеровский государственный университет культуры и искусств [электронный ресурс]. <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/an/article/view/1269>; (дата обращения: 11.10.2023 г.)
188. Что такое эссе? Как написать эссе? [электронный ресурс]. <https://pnu.edu.ru/ru/recruitment/graduates/essay/> (дата обращения: 18.12.2023 г.)
189. Как написать эссе? [электронный ресурс]. <https://bgpu.ru/alumnus/essay.pdf> (дата обращения: 18.12.2023 г.)

Б) РҶҶҲАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАЧАИ ИЛМӢ ДОИР БА МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. Пиров, М.М. Ручуҳои лирикию публитсистӣ дар повести “Одина”-и Садриддин Айнӣ / М.М. Пиров // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2024. – № 3 (55). – С. 194-202.
- [2-М]. Пиров, М.М. Вазифаҳои сухани муаллиф ва рӯҳи лирикӣ дар асари бадеӣ / М.М. Пиров // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2023. – № 4 (52). – С. 241-248.
- [3-М]. Абдурахимов, Б.А., Пиров, М.М. Забон, тарзи баён ва анвои рӯҳи лирикӣ / Б.А. Абдурахимов, М.М. Пиров // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2023. – № 6 (107). – С. 119-126.
- [4-М]. Пиров, М.М. Нигоҳе ба ташаккули сухани муаллиф ва рӯҳи публитсистӣ дар осори Айнӣ / М.М. Пиров // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2024. – № 3 (110). – С. 153-162.
- [5-М]. Абдурахимов, Б.А., Пиров, М.М. Рӯҳи психологӣ – баёнгари эҳсосот ва рӯҳияи муаллиф ва қаҳрамонҳои асар / Б.А. Абдурахимов, М.М. Пиров // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2024. – № 4 (111). – С. 179-186.

II. Таълифоти муаллиф дар маҷмуа ва нашрияҳои дигари илмӣ:

- [6-М]. Пиров, М.М. Ташаккули сухани муаллиф дар осори публитсистӣ ва бадеии устод Айнӣ / М.М. Пиров // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ ва

адабиётшиносӣ дар замони муосир» («Актуальные проблемы языкознания и литературоведения в современном времени»). – Душанбе, 2022. – С. 317-323.

[7-М]. Мираҳмадзода, М.М. Эпиграф, пролог, эпилог – ҳамчун шакли хоси сухани муаллиф / М.М. Пиров // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Истифодаи мероси педагогии мутафаккирони форс дар тарбия ва ташаккули хислатҳои ахлоқию маънавии омӯзгори оянда». – Душанбе, 2024. – С. 217-222.

[8-М]. Мираҳмадзода, М.М. Ручуи лирикӣ дар назми эпикӣ (дар мисоли “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ) / М.М. Мираҳмадзода // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ таҳти унвони «Шоҳномаи Абулқосим Фирдавсӣ ва хувияти миллӣ». – Душанбе, 2024. – С. 403-408.